

A. KOOP

**NSV
LIIDU
JA
KODANLIKU
EESTI
SUHTED
AASTAIL**

**1920-
1928**

A. KOOP

(B) V
202

NSV LIIDU JA KODANLIKU EESTI SUHTED AASTAIL 1920—1928

„EESTI RAAMAT“ • TALLINN 1966

9(E)
K66

Kaane kujundanud E. Tali

2

Tartu Riikliku Olikoeli
Raamatukogu

140361

SISSEJUHATUS

Nõukogude Liidu suhted kodanlike Balti riikidega pakuvad suurt teaduslikku ja poliitilist huvi ning on eriti aktuaalsed kapitalismi- ja sotsialismileeri järjest teravneva ideoloogilise võitluse valguses. «Baltimaade küsimus» on ikka olnud Euroopa ajaloo üks aktuaalsemaid probleeme, erinevate riikide konfliktide allikas ja võitlusobjekt. Pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni omandas see erilise teravuse ning koos sellega ka uue sisu kui osa niinimetatud «Vene küsimusest». Baltikumist sai üks lüli selles võitluses, mida rahvusvaheline imperialism alustas maailma esimese sotsialistliku riigi NSV Liidu vastu. Baltikumist pidi kujunema «sanitaarkordoni» üks lüli ja NSV Liidule sõjalise kallaletungimise platsdarm.

NSV Liidu ja kodanlike Balti riikide välispoliitiliste ning majanduslike suhete ajalugu on selle võitluse ajalugu, mida Nõukogude diplomaatia pidas Inglise-Prantsuse-Ameerika imperialismi näpunäitel inspireeritud sõjaliste, poliitiliste, majanduslike ja ideoloogiliste kombinatsioonide vastu. Viies ellu välis- ja rahvuspoliitika leninlike printsiipe, võitis Nõukogude valitsus Baltimaade töötajate usalduse ja armastuse, kes jätkasid väsimatut võitlust nõukogude võimu taaskehtestamise eest oma kodumaal.

Kukutanud 1940. aastal müüdava rahvuskodanluse vihatud diktatuuri, otsustasid Baltimaade rahvad astuda üksmeelselt Nõukogude Liidu rahvaste sõbralikku ja võrdõiguslikku perre, omandades seega tõelise riikliku iseseisvuse ning rahvusliku suveräänsuse. Just seepärast võltsibki reaktsiooniline kodanlik historiograafia Nõukogude Liidu välis- ja rahvuspoliitikat, just seepärast ongi käimas võitlus Nõukogude Liidu ja kodanlike Balti riikide suhete käsitlese ümber.

Rahvusvaheline imperialism pole leppinud faktiga, et ta kaotas nii tähtsa strateegilise platsdarmi. Imperialismi-

leeri juhtivad riigid eesotsas Ameerika Ühendriikidega keelduvad kangekaelselt Balti Nõukogude vabariike tunnustamast, pidades neid ajutiselt «okupeeritud» Nõukogude tsooniks. Ameerika Ühendriikide riigitegelased ja Kongress on korduvalt esinenud jämedate kallaletungidega Balti Nõukogude vabariikidele, püüdes niimoodi šantažeerida maailma avalikku arvamust ja virgutada külma sõja vaimu. Erinevate maade ajaloolased ja sotsioloogid aga näevad Ameerika imperialismi sotsiaalset tellimust täites kõvasti vaeva, et «teaduslikult» põhjendada Balti Nõukogude vabariikide tekkimise «ebaseaduslikkust». Sel eesmärgil tõstavad nad ikka ja jälle kilbile juba ammu lõpliku ja õige lahenduse leidnud «Baltimaade küsimuse», kuulutades selle lahendamata rahvusvaheliseks probleemiks.

Eesti reaktsiooniline kodanlik historiograafia seadis Nõukogude Liidu ja Baltimaade suhete võltsimise eesmärgiks venevastase natsionalismi õhutamise, millest sai üks põhilisi ideoloogilisi relvi võitluses Eesti proletariaadi revolutsioonilise ja internatsionaalse ideoloogia ning Nõukogude Liidu vastu. Eriti agaralt püüti tõestada, nagu oleks ühelt poolt venelaste ja teiste Nõukogude Liidu rahvaste ning teiselt poolt Baltimaade rahvaste vahel sügav kuristik. Levitati «teooriaid», et kommunistlik ideoloogia olevat puhtvenelik nähtus, et nõukogude võim olevat Baltikumi rahvastele alati võõras olnud, et selle olevat kehtestanud vene kommunistid sõjalise jõu abil. Viha nõukogude võimu vastu pimestas niinimetatud teadlasi sedavõrd, et nad läksid oma kirjatöodes äärmise rassismini, kõige veneliku vihkamiseni. «Eesti individualism vene karjalikkuse vastu, visadus vene tujukuse vastu, arvustav skepsis pimedate usumäratsemiste vastu, rahvuslik ühistunne (sotsiaalsete — A. K.) kihtide kodusõja vastu»¹ — just need omadused olevat aidanud E. Laamani arvates eestlastel end Vene riigi koosseisust lahti rebida.

Moonutades jämedalt Nõukogude valitsuse välis- ja rahvuspoliitika leninlikke printsiipe, püüdsid kodanlikud ajaloolased õigustada Eesti kodanluse Nõukogude-vastast poliitikat, kõikvõimalike sõjalis-poliitiliste blokkide kokkuklopsimist ja riigile hukatuslikku majanduspoliitikat mingi

¹ E. L a a m a n, Eesti lahkumine Vene riigist 1917—1920, Tallinn, 1940, lk. 136.

ohuga, mis ähvardavat Eesti «iseseisvust» kommunistliku «agressiooni» poolt.

Baltikumi kodanliku historiograafia üheks metodoloogiliseks aluseks sai geopoliitiline «teooria», mis oli 1920.—1930. aastatel väga levinud. Geopoliitika, see reaktsiooniline pseudoteaduslik teooria, mis on lähedane maltuslusele ja peegeldab eredalt rassismi ideoloogiat, on alati ustavalt teeninud sõjasüütajaid. Baltikumi kodanlus ei võtnud geopoliitilist teooriat oma arsenalis juhuslikult. See vastas kõige rohkem NSV Liidu ja revolutsioonilise proletariaadi vastu peetava ideoloogilise võitluse huvidele, väljendas kõige paremini kodanliku natsionalismi ideoloogiat.

Geopoliitikud väitsid, et kogu Baltikum ja ka Soome on majanduslikult, poliitiliselt ja etnograafiliselt alati kuulunud Euroopa tsivilisatsiooni ning neil pole kunagi olnud midagi ühist Venemaaga, et «Venemaal polevat mitte kunagi õnnestunud kolonisatsiooni teel seda piiri ületada».²

Lätimaal ilmuva saksa ajalehe «Rigasche Rundschau» toimetaja Schiemann püüdis oma geopoliitilist teooriat põhjendada ajalooliste faktidega, kuid kordas tegelikult vene slavofiilide äraleierdatud lugu. Schiemann kinnitas, et Peeter I tarvitas vene rahva kallal omapärast «vaimset vägivalda», kui ta rebis maa lahti talle omasest Ida- ja Lõunamaa orientatsioonist. Sedasama mõtet, ainult teiste sõnadega, väljendas ka geopoliitik Obst oma teoses «Geopoliitika nurgakivi». Schiemanni ja Obsti arvates tähistas Oktoobrirevolutsioon asiaatliku orientatsiooni võitu Lääne orientatsiooni üle, mis olevat olnud omane ainult Vene valitsevale ladvikule.

Eesti kodanlikud ajaloolased ja geograafid haarasid rõõmuga kinni sellistest «teooriatest». Edgar Kant (kes oli Tartu ülikooli rektor Saksa fašistliku okupatsiooni ajal) kirjutas 1931. aastal, et piki Uraali kulgev Aasia ja Euroopa piir on vananenud, et kahe mandri tõeliseks piiriks olevat nüüd NSV Liidu läänepiir ja et seepärast polevat Baltikumil kui Euroopa territooriumil midagi ühist NSV Liidu kui Aasia riigiga. Nende väidete tõestuseks toob ta kliimaatilisi ja «karakteroloogilis-psühholoogilisi» tõendeid. Ameerika geopoliitiku Huntingtoni kaardile viidates ja seda kommenteerides kirjutas Kant, et niinimeta-

² Zeitschrift für Geopolitik, Berliin, 1928, 7. kd., lk. 561.

tud «varjaagi piir» eraldab järsult Venemaa Baltikumist ja Lääne-Euroopast, et lääne pool seda piiri asub teise rassistilise koosseisuga ja «töökliimaatiliselt tingitud kõrgem rahvaenergeetiline levila», ida pool aga elab «madalama tööenergiaga ning fatalistliku hingelaadiga» rahvas.³ Jätkates oma absurdset argumentatsiooni, kirjutab Kant: «... Läänemeri ei ole venelusele karakteroloogilis-psühholoogiliselt kunagi kuulunud, ei ka siis, kui nad valdasid Läänemere rannikumaid. Venelased ei ole üldse osutunud merevõimeliseks rahvaks, «navigare necesse» on neile alati olnud vööraparaseks ning kohandamatuks imperatiiviks. Kuigi Peeter Suur püüdis omal ajal varjaagi vaimu vägisi kehitada, rebenesid peagi tema poolt sõlmitud sidemed Läänemerega. Siin puudus ilmselt seegi psühholoogiline side, mis Bütsantsi religiooslikus seoses venelust sidus Musta merega.»⁴

Analoogilist «teaduslikku» argumentatsiooni kohtame tutvumisel eesti kodanlike ajaloolaste mis tahes teostega, kus on kas otseselt või kaudselt juttu Nõukogude Liidu ja Eesti suhetest. Eriti usinad olid lühemate propagandistlike artikkelite autorid, kes olid kaugel asjale ausast teaduslikust lähenemisest. Raske on leida kodanliku aja ajalehte või ajakirja, mis ei sisaldaks Nõukogude-vastast propagandat, üleskutseid tsivilisatsiooni päästmiseks kommunismi «laostava» mõju ja «bolševistliku agressiooni» eest.

Seega võtsid Baltimaade «teadlased» oma Lääne õpetajatelt üle geopoliitika põhituumad ja kasutasid seda Nõukogude Liidu ning Baltimaade suhete võltsimise teoreetilise alusena. Geopoliitikud püüdsid tõestada, et Venemaa püüet «raiuda aken Euroopasse» ei dikteerinud mitte objektiivne ajalooline paratamatus ega kontinentaalse suurriigi elulised vajadused, vaid panslavismi ideoloogia, mis nõudis Venemaa piiride pidevat laiendamist. Müüti, et Balti riike ähvardavat «kommunistlik oht», püüdsid geopoliitikud põhjendada sellega, et samastasid teadlikult vene tsarismi panslavismi ideoloogia Nõukogude välispoliitika ja tembeldasid Nõukogudemaad majandusliku huvi Baltikumi sadamate vastu nende linnade vallutamise sooviks.

³ E. Kant, Eesti geopoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes, Tartu, 1931, lk. 5—7.

⁴ Sealsamas.

Kui eesti kodanlikel ajaloolastel olid Nõukogude Liidu ja Baltimaade suhete võltsimiseks üpris piiratud, sisemised eesmärgid, siis kaasaja kodanlik historiograafia üritab teha niinimetatud Baltimaade küsimusest lahendamata rahvusvahelise probleemi. Mõeldes välja järjest uusi versioone, konstrueerides moodsaid ajaloolisi «kontseptsi-oonne», mis ilmekalt iseloomustavad «vaba maailma» ametliku ajalooteaduse marasmi ja langust, moonutavad nüüdisaja reaktsioonilised kodanlikud ajaloolased üldtuntud ajaloolisi fakte.

Lääne-Saksa tuntud ajaloolane ja jurist Boris Meissner, keda NSV Liidu ja Balti riikide suhete ajaloo suureks asjatundjaks peetakse, asetab 1956. aastal Kölnis ilmunud monograafia «Nõukogude Liit, Baltimaad ja rahvusvaheline õigus» eessõnas erilise rõhu Baltimaade küsimuse aktuaalsusele. «Baltimaade küsimus,» kirjutab ta, «peab näitama, kas on võimalik allutada ideoloogilist konflikti, mis on lõhestanud Euroopa ja kogu maailma kaheks vaenulikuks riikide rühmituseks, rahvusvahelisele õigusele ja niimoodi sellest üle saada.»⁵

Prantsuse kuukirja «Revue Politique et Parlementaire» 1958. aasta novembrikuu numbris on avaldatud J. Ivanovi artikkel «Balti vabariigid». Selles rõhutatakse, et «Baltimaade küsimus on lahendamata, sest see pole Nõukogude Liidu siseasi, vaid rahvusvaheline küsimus».⁶ Samal seisukohal on ka Kölni ajakirjas «Die Politische Meinung» äratoodud artikli «Unustatud rahvad» autor Wolfgang Höpker.⁷

Ameerika Ühendriigid on see ideoloogiline ja organisatsiooniline keskus, kus määratakse ajaloo võltsimise poliitilist suunda ja valitakse uurimistööde problemaatikat. Sealt ammutavad oma «teaduslikku inspiratsiooni» ka need ajaloolased, kes tegelevad Baltikumi ajaloo võltsimisega. 1947. aastal otsustati Ameerika Ühendriikides alustada niinimetatud psühholoogilist sõda Nõukogude Liidu vastu. Selleks asutati Ühendriikides ja mitmes Lääne-Euroopa riigis hulk «teaduslikke» organisatsioone. Nimetatud organisatsioonide tööplaanides on kesksel kohal ajalugu, kus-

⁵ B. Meissner, Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht, Köln, 1956, lk. XII.

⁶ J. Ivanov, «Revue Politique et Parlementaire» nr. 684, 1958, lk. 340.

⁷ «Die Politische Meinung», 1958, 21. kd.

juures erilist tähelepanu pööratakse Balti Nõukogude vabariikidele.

Ameerika Ühendriigid, Inglismaa ja Saksa Föderatiivne Vabariik teatavasti ei tunnusta Balti Nõukogude vabariike ettekäändel, et need olevat langenud Nõukogude «agressiooni ohvriks». 1953. aastal moodustati Ameerika Ühendriikide Kongressi juurde erikomisjon, kellele tehti ülesandeks uurida igakülgsest kolme Balti riigi «vallutamist» Nõukogude Liidu poolt. John Foster Dulles pöördus 30. novembril 1953 Esindajatekojas nimetatud komisjoni liikmete poole järgmiste sõnadega: «Teadku ikestatud rahvad, et neid ei ole unustatud, et me ei ole leppinud nende saatusega.»⁸

Erikomisjoni tööst võtsid osa ka Ameerika Ühendriikides tegutsevate eesti, läti ja leedu emigrantlike organisatsioonide liidrid. Nii sündisid «dokumentide ja materjalide» kogumikud, mis 1954.—1955. aastal esitati Ühendriikide Kongressile ning kinnitati nimetuste all «Uurimus Balti riikidest. Seletused erikomisjonile, kes uurib Balti riikide lülitamist Nõukogude Liidu koosseisu»⁹ ning «Eesti, Läti ja Leedu kommunistlik hõivamine ja okupatsioon. Kommunistlikku agressiooni uuriva erikomisjoni ettekanded nr. 3, 12, 14».¹⁰

Tuleb märkida, et isegi Ameerika Ühendriikides nähti selle komisjoni tegevuses mäkkartismi eredat avaldust. Komisjoni esimees Kersten, kes oli lootnud endale poliitilist kapitali teenida, kukkus järjekordsetel Esindajatekoja valimistel häbiväärselt läbi. Peale selle moodustati Ameerika Ühendriikides 1954. aastal uus organisatsioon, niinimetatud «Euroopa Anastatud Rahvaste Esinduskogu», kuhu kuuluvad Albaania, Bulgaaria, Poola, Rumeenia, Tšehhoslovakkia, Ungari, Eesti, Läti ja Leedu emigrantliku ladviku esindajad. Eesti natsionalistidel on selles

⁸ J. Parijõgi, T. Algma, J. Koit, Eesti ajalugu noorsoole, Stockholm, 1954, lk. 314.

⁹ Baltic States Investigation. Hearings before the Select Committee to investigate the Incorporation of Baltic States into the USSR. «Congressional Record». House of Representatives Eighty third Congress, First Session, H. Res. 346, Part I, Washington, 1953.

¹⁰ Communist Takeover and Occupation of Estonia, Latvia, Lithuania Special Report Nr. 3, 12, 14 of the Select Committee on Communist Agression «Congressional Record». House of Representatives. Eighty third Congress, Second Session, M. Res. 346 and 438, Washington, 1954.

kuusteist esindajat eesotsas magister Vahtraga. «Eesti kroonikas», mis Rootsisis 1957. aastal välja anti, on öeldud, et «Esinduskogu» finantseerib organisatsioon «Vaba Euroopa» (s. t. Ameerika Ühendriigid). «Euroopa Anastatud Rahvaste Esinduskogu» tuleb tavaliselt kokku ühel ja samal ajal Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Peasambleega, seda selleks, et organiseerida provokatsioonilisi väljaastumisi Nõukogude Liidu vastu. «Esinduskogu» tegutseb tihedas kontaktis Ameerika Ühendriikide esindajaga Ühinenud Rahvaste Organisatsioonis ja Ameerika Ühendriikide Riigidepartemanguga. Ameerika Ühendriikides ja teistes kapitalistlikes riikides on üldse loodud kümneid eesti emigrantlikke organisatsioone, mille eesmärgiks on aktiivne Nõukogude-vastane propaganda.

Kaotanud tähtsad strateegilised positsioonid võitluses Nõukogude Liidu vastu, šantažeerib imperialismileer nüüd oma jõuetus vihas maailma avalikku arvamust. Sel eesmärgil võttis Ameerika Ühendriikide Kongress just enne omaaegse asepresidendi Nixoni sõitu NSV Liitu vastu provokatsioonilise resolutsiooni «ikestatud rahvaste nädala» korraldamise kohta. On huvitav märkida, et 1959. aastal Moskvast korraldatud Ameerika Ühendriikide näitusel oli peapaviljoni ühel lauakesel ajakiri «Newsweek», milles oli muu hulgas juttu kuskil Baieris asuvast Ameerika vägede erigrupist. See eriülesandeliste vägede 10. grupp, mida artikli autor nimetab «Ameerika võõrleegioniks», komplekteeriti Ida-Euroopa emigrantidest, kes pärast sõda endale ookeani taga varjupaiga leidsid. Ajakiri märgib, et selle leegioni eesmärk on Tšehhoslovakkia, Ungari, Poola, Eesti, Läti, Leedu ja isegi... Venemaa «vabastamine» (!).

Ajakirja arvates tähendavat sõja algus nendele vägedele: «Asuge teele itta — Moskva peale!»¹¹

Ka Ameerika Ühendriikide endise riigisekretäri Herteri avaldus näitab ilmekalt, kelle sotsiaalset tellimust täidavad need «teadlased», kes juba ammu lahendatud «Baltimaade küsimuse» ikka ja jälle päevakorda tirivad. Avalduses, mille Ühendriikide Riigidepartemang ära tõi, ründab Herter oma eelkäija Dullese eeskujul jämedalt ja taktitult Balti Nõukogude vabariike.

Ajaleht «Pravda» kirjutas sel puhul: «Võib ainult kahetsust tunda Ameerika Ühendriikide riigisekretäri selle külma

¹¹ «Literaturnaja Gazeta», 1. augustil 1959.

sõja vaimust kantud avalduse puhul, mis kujutab endast niisama lubamatut kui lootusetut katset vahele segada Baltikumi rahvaste ellu.»¹²

Eesmärgiga õhutada tippnõupidamise eel sotsialismileerivastast kampaaniat võttis Ameerika Ühendriikide Kongressi Esindajatekoda 2. mail 1960 vastu provokatsioonilise resolutsiooni niinimetatud orjastatud maade kohta.

Eriti suure ulatuse on Baltimaade ajaloo võltsimine võtnud Lääne-Saksamaal ja Rootsis, kuhu on koondunud palju «spetsialiste»: balti sakslasi ning eesti, läti ja leedu kodanliku intelligentsi fašistlikke ja natsionalistlikke riismeid, kes on oma rahva õiglase viha eest välismaale põgenenud.

On oluline teada, et ühelt poolt lääne-saksa ajaloolaste ja teiselt poolt Ameerika Ühendriikide ning Lääne-Euroopa kapitalistlike maade tagahoovides elunevate eesti ja läti ajaloolaste vahel valitseb täielik vaadete üksmeel. Eesti ja Läti kolmekümnendate aastate kodanliku historiograafia germaani orientatsioon on leidnud seal endale edasiarendajaid ning lõpuleviijaid.

«Kõikide Baltimaade elanike ühtsuse» üks agaramaid propageerijaid oli Eesti kodanliku valitsuse endine välisminister ja pärastine Saksa Föderatiivse Vabariigi valitsuse juures asuva Eesti emigrantliku valitsuse esindaja K. Selter. Pärast tema surma 1958. aasta veebruaris ilmus ühes Lääne-Saksa ajalehes nekroloog, milles kriipsutati alla Selteri teeneid tihedate ja sõbralike suhete organiseerimisel Bonni valitsuse ning tema välisministri von Brentanoga.

Üks Euroopa suuremaid «teaduslikke uurimisasutusi», mida finantseerivad Ameerika Ühendriigid, on 1950. aastal Münchenis loodud niinimetatud NSV Liidu Kultuuriajaloo Uurimise Instituut, mis kooskõlastab oma tegevust just külma sõja innustajate ja organiseerijatega. Rööbiti Ukrainas, Valgevenes, Kesk-Aasia vabariikide ja teiste sektsioonidega on instituudis loodud ka Baltikumi osakond. Instituut on tihedalt seotud Münchени radiojaamadega «Vabastamine» ja «Vaba Euroopa», mille «spetsialis-

¹² «Pravda» nr. 63, 3. märtsil 1960; vt. ka V. M a a m ä g i, Härra Herter eksib rängalt — eesti rahvas on kindlalt ja jäädavalt määranud oma saatuse, «Rahva Hää!» nr. 48, 26. veebruaril 1960.

tid» NSV Liidu vabariikide alal on ühtlasi instituudi töötajad.

Ajavahemikul 1953—1957 ilmus Lääne-Saksamaal kellegi Erich Thomsoni toimetusel kaks bibliograafilist kogumikku — «Baltikumi bibliograafia 1945—1953» ja «Baltikumi bibliograafia 1945—1956». Seejuures on iseloomulik, et teine kogumik sisaldab ainult balti saksa päritoluga autorite ning eesti ja läti emigrantide töid. Teisele kogumikule kirjutas eessõna professor Max Hildebert Böhm, «Ida Akadeemia» juht. Ta kuulutab Nõukogude Baltikumi «Ida-Saksa kodumaaks» ja avaldab seejuures veendumust, et kogumikku lülitatud tööde autorites, sealhulgas ka nendes, kes on sündinud juba väljaspool Baltikumi, «elab ikka veel ühtekuuluvustunne Balti kodumaaga». Böhm kirjutab: «Oleks rõõmustav, kui selline publikatsioon nagu käesolev aitaks tugevdada pagendatute ja nende järelpõlve harrast suhtumist kodumaasse Idas ja ärataks nende teadvuses ühtekuuluvustunde.»¹³ Böhmi arvates väärib kogumiku koostaja just seepärast oma kaasmaalaste tänu. Niisiis selgub juba eessõnast, et Baltimaade ajaloo uurimise üks konkreetseid eesmärke on balti paruneid ja nende järeltulijaid ette valmistada Baltikumi vallutamiseks kolmandas maailmasõjas, mille plaane Lääne-Saksa revanšistlikud ringkonnad hauvad.

Rootsis antakse samuti palju välja Baltimaade ajalugu käsitlevat Nõukogude-vastast emigrantlikku kirjandust: igasuguseid raamatuid, brošüüre, ajakirju ja ajalehti, mis on peamiselt eesti keeles. Seal on ilmunud mitu Eesti ajaloo õpikut,¹⁴ kümme köidet esseesid, memuaare ja artikleid pealkirja all «Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas».

Eesti emigrantlikku kirjandust ilmub ka teistes kapitalistlikes riikides. Nii anti Inglismaal Endel Aruja toimetusel välja pärast 1944. aastat võõrsil avaldatud eestlaste tööde kogumik ühise pealkirja all «Eesti raamatud ja perioodilised väljaanded».¹⁵ Palju eestikeelset kirjandust ilmub veel Kanadas.

¹³ E. Thomson, Baltische Bibliographie, Würzburg, 1957, lk. V—VI.

¹⁴ M. Ojamaa, A. ja T. Varmas, Eesti ajalugu, Stockholm, 1946; J. Parijõgi, T. Algma, J. Koit, Eesti ajalugu noorsoole, Stockholm, 1954.

¹⁵ E. Aruja, Estonian Books and Periodicals. A selection of works published after 1944 outside Estonia, Watford, Herts England, 1951.

«Uurimistö» toimub Rootsis eesti emigrantlike organisatsioonide otsesel juhtimisel. Viimased on omakorda tihedasti seotud Ameerika Ühendriikides asuvate eestlaste organisatsioonidega, kus olulist osa etendavad endised kodanliku Eesti riigi- ja ühiskonnategelased.¹⁶ Kõige mõjukamatest reaktsioonilistest organisatsioonidest tuleks nimetada «Eesti Komiteed Rootsis», «Eesti Esindust Rootsis» ja «Eesti Rahvusnõukogu». Rootsis väljaantud «Eesti kroonikas» on öeldud, et «Eesti Rahvusnõukogu» ees seisab kolm peäülesannet:

«1) aktiivse välispoliitilise tegevuse arendamine Eesti vabariigi faktilise iseseisvuse taastamiseks ja valvelolek Eesti rahvuslike ning riiklike huvide eest;

2) aktiivne selgitustöö rahvusvahelise kommunismi olemuse ja taotluste paljastamiseks ning võitlus kommunistliku agressiooni vastu;

3) demokraatliku ideoloogia vabaduse idee ja rahvaste enesemääramisõiguse kaitsmine.»¹⁷

Silmas pidades, et just eesti emigrantide liidrid on kirjutanud hulga NSV Liidu ja kodanliku Eesti välispoliitilistele ning majanduslikele suhetele pühendatud ajaloolisi uurimusi, võib endale ette kujutada, missuguse «kirjandusega» on tegemist.¹⁸ Ent need pankrotistunud politikaanid ei piirdu ainult ajaloo võltsimisega. Nad on avaldanud juba mitu tööd, mis pidavat valgustama Nõukogude Eesti praegust tegelikkust.

Täites Ameerika imperialismi sotsiaalset tellimust, püüavad ajaloolased ja sotsioloogid hirmutada kommunismi «agressiivsusega» sõltuvaid ja koloniaalrahvaid, kes näevad Nõukogude Liidus ustavat sõpra oma võitluses imperialismi vastu. Just sel eesmärgil püüavad nad leida sellise «agressiivsuse» näiteid ajaloost ja sealhulgas ka Baltimaade minevikust. Nad püüavad tõestada, nagu oleks

¹⁶ Vt. ka V. M a a m ä g i, Hääl ajaloo prügikastist, «Eesti Kommunist» nr. 6, 1953.

¹⁷ «Eesti kroonika», Stockholm, lk. 117.

¹⁸ Tuleb märkida, et reaktsioonilise emigrantliku ladviku mõju Rootsis elavate eestlaste hulgas järjest väheneb. Tõde tegelikkust olukorrast Nõukogude Eestis ulatub töötavate emigrantide kõrva. Seoses turismireisidega Nõukogude Eestisse on see protsess viimasel ajal eriti intensiivistunud. Kuid reaktsiooniliste emigrantlike ringkondade peaesmärk pole propaganda väliseestlaste hulgas, vaid hoopis maailma avaliku arvamuse šantažeerimine ja laimurünnakute korraldamine NSV Liidu vastu.

Nõukogude Liidu välispoliitika 1918.—1919. ja 1940. aastal olnud Balti riikide suhtes agressiivne ja nagu oleks see olnud Kesk- ja Kagu-Euroopa riikide «vallutamise ning orjastamise» prelüüdiks.

Boris Meissner väljendab eespool mainitud teoses seda mõtet nii: «See («Baltimaade küsimus» — A. K.) on maailma mastaabis Ida ja Lääne lahkhelide sümbol kui nende interventsioonide ühtse ahela lähtepunkt, mis muutsid Kesk- ja Ida-Euroopa riikliku süsteemi ilmet ning tegid küsitavaks kogu Euroopa rahvusliku ja riikliku struktuuri...»¹⁹

Veel selgemini väljendab end John Ivanov, kes süüdistab Läänt «Baltimaade küsimuse» tähtsuse vähendamises. Ta kirjutab, et «kolm Balti vabariiki olid esimesed riigid, kes said tunda kommunistlikku agressiooni nii 1919. kui ka 1940. aastal. Kummalgi epohhil ei omistanud Lääs tekkinud probleemile tähtsust ega tundnud huvi sammude vastu, mida Moskva kavalasti maskeeris.»²⁰ Lõpuks küsib J. Ivanov, kas «vaba maailma» üldsusel poleks aeg nõuda «Balti riikide iseseisvuse jaluleseadmist ja neile nende õiguste tagasiandmist».²¹

Juba ammu lahendatud «Baltimaade küsimuse» esiplaanile tõstmine räägib mõnede juhtivate ajaloolaste püüdest šantažeerida maailma avalikku arvamust, juhtida tema tähelepanu kõrvale rahu ja rahuliku koosseksisteerimise probleemidest, mida Nõukogude diplomaatia väsimatult üles tõstab. Nii näiteks väidab Boris Meissner, et Baltimaade «okupeerimine» Nõukogude Liidu poolt olevat lausa ülemaailmne õnnetus. Ta arvab, et püsiv rahu saavutatakse vaid siis, kui see «ebaõiglus» kõrvaldatakse ja Baltimaad «on jälle suutelised täitma oma ajaloolist funktsiooni: olema sillaks Lääne ja Ida vahel».²² Meissner deklareerib, et just sel eesmärgil ei tunnustavatki enamik suveräänseid maid eesotsas «vaba maailma» suurriikidega Nõukogude Liidu «anneksiooni» Baltikumis, et positiivse, s. t. kodanliku rahvusvahelise õiguse seisukohast tuleks Baltikumis jalule seada endiste kodanlike riikide õigused jne.

Selliseid järeldusi teevad mõned reaktsioonilised kodan-

¹⁹ B. Meissner, Die Sowjetunion..., lk. XII.

²⁰ J. Ivanov, «Revue Politique et Parlementaire» nr. 684, 1958, lk. 370.

²¹ Sealsamas, lk. 379.

²² B. Meissner, Die Sowjetunion..., lk. 313—317.

likud ajaloolased, kes tunnevad nii innukat huvi Nõukogude Baltikumi ajaloo vastu. Pole raske märgata, et nende uurimuste eesmärgiks ei ole huvi teaduse ja Baltimaade rahvaste saatuse vastu. Aluseks võetakse hoopiski puhtpoliitilised eesmärgid, mis on allutatud antikommunismi ideoloogia üldistele ülesannetele. Peamine on selles, et mustata Nõukogude valitsuse välispoliitikat, õõnestada rahuarmastava avaliku arvamuse silmis Nõukogude Liidu ja kogu sotsialismileeri autoriteeti ning õigustada agressiivseid plaane, mida need ringkonnad hauvad Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade vastu. Ajaloovõltsijad püüavad õigustada ka Balti marionettide kuritegelikku välis- ja sisepoliitikat, näidata Baltimaid «ajaloolise hoiatusena», mis peab hoidma rahvusliku demokraatia riike eemale tihedate välispoliitiliste suhete loomisest Nõukogude Liiduga.

Millega näiteks seletada huvi, mida endine Ameerika Ühendriikide kindral professor S. Page tunneb Baltikumi ajaloo vastu? Muu hulgas kirjutab ta monograafia «Balti riikide tekkimine» eessõnas, et püüab uurida sündmusi, mis aitasid Esimese maailmasõja ajal kaasa Läti, Leedu ja Eesti kui iseseisvate riikide tekkimisele, ning lisab, et uurimuse teema andis talle tänapäeva rahvusvaheline olukord, mille tulipunktis on väikerahvaste elu.²³

Page'i mõtted on südamelähedased soliidsema kaliibri autorile Demetrio Boersenile, kes muide teeb ka ulatuslikumaid järeldusi. 1957. aastal ilmunud mahukas monograafias «Bolševikud ning rahvus- ja koloniaalküsimus» ütleb ta, et praegu astuvad kaks jõudu välja ühe vastase vastu ja et neil on tendents ühineda ning isegi ühte sulada. «See,» kirjutab Boersen, «käib eriti kahe liikumise kohta, mis tõusevad üles vana Lääne vastu. Üks nendest liikumistest, kommunism, tunnetab hästi oma olemust ja ülesandeid ning püüab luua alalist liitu oma koloniaalse ning rahvusliku partneriga.» Kuna aga kommunismil «on selge ja järjekindel teooria, mida pole koloniaalnatsionalismil, peab ta olema põhiline uurimis- (loe: võltsimis- — A. K.) objekt, koloniaalnatsionalism aga teisejärguline».²⁴

Selgemini, nagu öeldakse, on raske väljenduda. Kodan-

²³ S. Page, The Formation of the Baltic States, Cambridge Harvard University, Press, 1959.

²⁴ D. Boersen, The Bolshevics and the National and Colonial Question (1917—1928), Geneve—Paris, 1957, lk. XI—XII.

luse ideoloogide tõukab ajaloo võltsimisele hirm sotsiaalsete revolutsioonide ja rahvusliku vabadusliikumise ees. Ja siit tulenebki täiesti selge ideoloogiline eesmärk: mustata kommunismi, välistada tema mõju rahvuslikule vabadusliikumisele, lahutada nad. Just selles seisnebki praegu Läänes Nõukogude Liidu ja Baltimaade suhete ümber tõstetud kära olemus.

Loomulikult jätab ajaloolise tõe ettekavatsetud moonutamine jälje ka uurimustele. Tõetruud ajalooallikad, nende analüüsimine ja püstitatud teeside teaduslik tõestamine huvitavad nende autoreid vähe. Nad peaaegu ei toetugi allikatele, ja kui toetuvadki, siis väga tendentslikele ning ühekülgsatele. Tavaliselt võetakse uurimuste aluseks oma sulevendade niisama tendentslikud tööd, aga mitte Nõukogude või välismaa arhiivimaterjalid, dokumentide kogumikud või tõsised uurimused. Nõukogude allikaid ja nõukogude ajaloolaste uurimusi ei analüüsita, ja kui seda tehaksegi, siis tingimata moonutatult ning täpsete viideteta. Esimesel pilgul näib erandina B. Meissneri monograafia «Nõukogude Liit, Baltimaad ja rahvusvaheline õigus». Väliselt paistab Meissneri monograafia olevat tõsine teaduslik uurimus, kus on kasutatud paljude Euroopa maade, sealhulgas ka Nõukogude Liidu arhiividokumente ja ajaloolaste töid. Kuid selle uurimuse põhilisi järeldusi ei tõesta B. Meissner mitte ajaloodokumentide varal, vaid viidetega nende isikute mälestustele ja sõnadele, kes ajasid reeturlikku poliitikat, mis viis Teise maailmasõjani. Nõukogude algallikaid aga kasutatakse nii meelevaldselt, et nende mõte saab täiesti vassitud.

Välismaa reaktsioonilised ajaloolased väldivad miskipärast nõukogude ajaloolaste tööde teaduslikku analüüsi. Võib-olla on selle põhjuseks viimaste mittetundmine, kuid vähiklus pole argument. Ometi on nõukogude ajaloolastel mitmeid uurimusi meid huvitavate küsimuste ja ülalmainitud kodanlike autorite «uurimustes» ülestõstetud probleemide kohta. Need on kirjutatud mitmekülgsete allikate (sealhulgas ka välismaiste) alusel ja puudutavad kas otsestelt või kaudselt ka käesoleva töö ainet.

Trükiisõnas ilmunud nõukogude autorite töödest tuleks kõigepealt märkida «Diplomaatia ajalugu»²⁵ ja «Eesti NSV

²⁵ История дипломатии, Москва, 1965, III kd.

levad oma töödes veel mitmed Nõukogude Eesti ajaloolased, nagu Ü. Taigro,³² K. Siilivask,³³ E. Mattisen³⁴ ja teised. Nad pööravad peatähelepanu Eesti natsionalistliku kodanluse rahvavaenuliku poliitika paljastamisele. Palju ruumi eraldatakse nendes töödes kangelaslikule võitlusele, mida Eesti töölisklass pidas Kommunistliku Partei juhtimisel Eesti kodanluse diktatuuri vastu, nõukogude võimu ja rahu eest Nõukogude Venemaaga. Vähem on aga uuritud Nõukogude Liidu ja Eesti suhteid aastail 1920—1928. Seda teemat puudutab kaunis lühidalt ja pealiskaudselt M. Bachi eespool mainitud töö. Eesti kodanliku valitsuse poliitika põhisuundadest ja konkreetsetest sammudest annavad oma uurimustes lühikese ülevaate H. Saarniit³⁵ ja O. Elango,³⁶ kuid välispoliitika küsimused on seal teisejärgulisel kohal, Nõukogude Liidu ja Eesti suhteid aga peaaegu üldse ei puudutatagi.

Eesti välispoliitikat aastail 1920—1925 käsitleb oma dissertatsioonis ja trükisõnas ilmunud brošüüris H. Arumäe.³⁷ Ta on kasutanud rikkalikku faktilist materjali ja toetunud peamiselt seni kasutamata arhiividokumentidele. Eesti välispoliitikat käsitleb Arumäe tihedas seoses sisepoliitikaga. Ta on võtnud lähema vaatluse alla Eesti Nõukogude-vastase välispoliitika ja Nõukogude Liidu ning Eesti suhted. Üksikasjalikult peatub autor Nõukogude-vastase Balti liidu loomise katsetel. H. Arumäe sulest on ilmunud ka artikkel³⁸, mis on pühendatud sellele kodanlike Balti riikide välispoliitika väheuuritud leheküljele. Ta tões-

³² Ü. Taigro, Eesti töörahva võitlus nõukogude võimu ja rahu eest kodusõja aastail (1918—1920), Tallinn, 1957.

³³ K. Siilivask, Eesti töörahva võitlus imperialistliku interventsiooni ja kodanliku diktatuuri vastu kodusõja aastail (1918—1920). Dissertatsioon, Tartu, 1954.

³⁴ Э. Маттизен, Коммунистическая партия — организатор и вдохновитель борьбы эстонского народа против англо-американских интервентов и внутренней контрреволюции в 1918—1920 гг. Диссертация, Москва, 1955.

³⁵ H. Saarniit, Kodanlik Eesti sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1924), Tallinn, 1958.

³⁶ O. Elango, Eesti kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastail (1925—1929), Tallinn, 1958.

³⁷ H. Arumäe, Kodanliku Eesti välispoliitika aastail 1920—1925. Dissertatsioon, Tallinn, 1960; Kodanliku Eesti Nõukogude-vastast välispoliitikast aastail 1920—1925, Tallinn, 1960.

³⁸ H. Arumäe, Kodanliku Eesti osast Nõukogude-vastase Balti liidu loomise püüetes aastail 1919—1921. ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1959, nr. 3.

tab, et organiseeritav Balti liit oli oma teravikuga sihitud Balti riikide töölisklassi revolutsioonilise liikumise ja Nõukogude Liidu vastu. H. Arumäe näitab veenvalt, et 1920. aasta jaanuaris asetleidnud Helsingi konverentsil oli Eesti delegatsioon Balti liidu loomise järjekindel innustaja ja Nõukogude-vastase sõjalise konventsiooni projekti autor. Otseselt Nõukogude Liidu ja Eesti suhteile aastail 1920—1928 on pühendatud ka käesoleva uurimuse autori mitu tööd.³⁹

Kõik need uurimused valgustavad ühel või teisel määral rahvusvaheliste suhete tähtsamaid küsimusi, Nõukogude Liidu sise- ja välispoliitikat, tema suhteid imperialismileeri ja esmajoones kodanlike Balti riikidega. Kuid selle perioodi Nõukogude Liidu ja Eesti suhete ammendav analüüs puudub. Mitmed tollaegsete suhete aspektid on seniajani põhjalikumalt käsitlemata. Ilmunud töödes pole veel küllaldaselt valgustatud Nõukogude diplomaatia võitlust Baltimaade neutraliseerimise, nendega rahulepingu sõlmimise ja heanaaberlike suhete loomise eest. Teenimatult vähe tähelepanu on pühendatud sellisele tähtsale sündmusele, nagu seda oli Tartu rahu sõlmimine. Tartu rahuläbirääkimiste käik on peaaegu täiesti uurimata. Ü. Taigro on näiteks arvamusel, et rahukonverentsi istungeid ei stenografeeritud.⁴⁰ Ometi pakub tutvumine rahuläbirääkimiste käiguga teatavat teaduslikku huvi. Arhiividokumendid võimaldavad selgitada Entente'i poliitikat Baltiikumi suhtes ning heidavad uut valgust Nõukogude Liidu ja Baltimaade suhetele. Rahuläbirääkimiste käiguga tutvumine näitab selgesti, et Nõukogude valitsus, kes tunnustas Eesti rahvuslikku suveräänsust, taotles verevalamise lõpetamist ja Eesti muutumist iseseisvaks suveräänseks riigiks, kes ajaks sõltumatut poliitikat ning loobuks talle väljastpoolt pealesurutud hukatuslikest plaanidest.

³⁹ А. Кооп, Внешнеполитические и экономические взаимоотношения между СССР и буржуазной Эстонией. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 1960 г.; Mõnedest välismaistest «uurimustest» Baltimaade ajaloo alal, «Eesti Kommunist» nr. 6, 1959; Nõukogude välispoliitika ajalooline võit, «Eesti Kommunist» nr. 2, 1960; Некоторые вопросы истории Прибалтики в освещении буржуазной историографии. Сборник статей Академии общественных наук при ЦК КПСС и Института истории АН СССР «Против буржуазной фальсификации истории советского общества», lk. 257—298.

⁴⁰ Ü. Taigro, Eesti töörahva võitlus..., lk. 150.

Tuleb samuti märkida, et mõnedes töedes on vastuolulisi ja isegi vääri seisukohti. Nii näiteks väidab Bach, et «liitlastel polnud Baltikumi suhtes kindlat seisukohta, eriti aastail 1919—1920, mil see sõltuvalt interventsiiooni ja valgekaartlaste edusammudest või lüüasaamistest kogu aeg muutus». ⁴¹ «Diplomaatia ajaloo» kolmandas köites kinnitatakse, et erinevalt Prantsusmaast ja Ameerika Ühendriikidest olevat «Inglismaa nõudnud Baltimaade iseseisvuse tunnustamist». ⁴² Bach näitab õigesti Prantsusmaa ja Inglismaa lahkhelisid «Vene küsimuses» ja märgib, et Inglismaa taotles endise Vene impeeriumi jagamist, kuid kinnitab samas, et Ameerika Ühendriigid pidasid «Venemaa jagamist kahjulikuks», olles seega Baltikumi Venemaast eraldumise vastu. Ü. Taigro on arvamusel, et keeldudes tunnustamast Eesti iseseisvust, tunnustasid Lääne imperialistid ainult ühtset ja jagamatut Venemaad. ⁴³ E. Mattisen, kes kritiseerib õigesti «Diplomaatia ajaloo» ebaõiget seisukohta, nagu oleks Inglismaa nõudnud Baltimaade tunnustamist, jõuab omakorda väärale järeldusele, et Inglismaa pooldas Eesti autonoomia tunnustamist Vene föderatsiooni raames. ⁴⁴

Tegelikult ei kavatsenud mitte ükski imperialistlik suurriik Baltimaade sõltumatust tunnustada. Kui Prantsusmaa tahtis näha Venemaad kui oma liitlast Saksamaa vastu «ühtse ja jagamatuna», siis Inglismaa taotles Venemaa jagamist, talt ääremaade, sealhulgas Baltikumi äravõtmist. Entente'i näilised kõikumised Baltimaade iseseisvuse tunnustamise küsimuses olid dikteeritud ainult taktikalistest kaalutlustest.

Väär on ka Ü. Taigro väide, nagu oleks Eesti kodanlus aeg-ajalt rahvamasside survele tõstatanud Lääne imperialistide ees küsimuse Eesti iseseisvusest. ⁴⁵ Ta ise näitab õigesti, et Eesti proletariaadi eesmärgiks polnud mitte kodanliku vabariigi sõltumatus, vaid võitlus Nõukogudevastase sõjalise interventsiiooni vastu, rahu eest Nõukogude Venemaaga, kodanluse diktatuuri kukutamise ja tõelise iseseisvuse eest nõukogude vabariigina. Tuleb samuti märkida, et Eesti kodanlus taotles oma Lääne peremeestelt vi-

⁴¹ М. Г. Ба х, Политико-экономические . . . , lk. 26.

⁴² История дипломатии, 1945, III kd., lk. 68.

⁴³ Ü. Та и г р о, Eesti töörahva võitlus . . . , lk. 150.

⁴⁴ Э. М а т т и з е н, Коммунистическая партия . . . , lk. 5.

⁴⁵ Ü. Та и г р о, Eesti töörahva võitlus . . . , lk. 125.

salt, kuid tulemusteta Eesti iseseisvuse tunnustamist. Alles pärast seda kui Nõukogude Venemaa sõlmis Eestiga rahu ja tunnustas tema iseseisvust, tunnustasid seda ka imperialistlikud riigid.

Veel vähem on uuritud Nõukogude Liidu ja Eesti majanduslikke suhteid. Seda küsimust valgustatakse juba ülal-märgitud Bachi töös, käesoleva töö autori kandidaadidissertatsioonis ja H. Pautsi uurimuses «Kodanliku Eesti väliskaubandus imperialismi süsteemis». Teiste probleemide kõrval puudutab H. Pauts ka Nõukogude Liidu ja kodanliku Eesti kaubandussidemeid. Mõningaid Nõukogude Liidu ja Baltimaade suhteid puudutavad H. Karus⁴⁶, A. Gran⁴⁷ ja V. Maamägi⁴⁸.

Käesoleva raamatu autor teeb katset anda uutele arhiivimaterjalidele ja trükis ilmunud vastavatele töödele tuginedes enam-vähem terviklik pilt Nõukogude Liidu ja Eesti suhetest aastail 1920—1928. Raamatus käsitletakse ainult kõige olulisemaid probleeme, mis puudutavad otseselt Nõukogude Liidu ja kodanliku Eesti suhteid. Rahvusvahelise olukorra ja Nõukogude Liidu välispoliitika iseloomustamise taustal pööratakse uurimuses peatähelepanu Nõukogude valitsuse konkreetsetele sammudele, mida ta astus eesmärgiga luua Eestiga rahu ning rahuliku koosseksisteerimise printsiipidel rajanevad sõbralikud suhted.

Töös on määratletud need tegurid, mis avaldasid otsustavat mõju kodanliku Eesti välispoliitikale, ja näidatud üldjoontes selle poliitika põhisuundi. Raskuspunkt on pandud Eesti kodanluse Nõukogude-vastasele välispoliitikale kui imperialistlike suurriikide Nõukogude-vastaste plaanide koostisosale. Nõukogude Liidu ja Eesti majanduslike suhete iseloomustamisel püütakse selgitada neid põhjusi, mis mõjusid halvavalt Eesti majanduslikule koostööle oma idanaabriga. Lõpuks tehakse raamatus katset analüüsida Nõukogude Liidu ja Eesti suhete võltsimise eesmäärke ning iseloomu tänapäeva kodanlikus historiograafias.

Autor ei pretendeeri Nõukogude Liidu ja Eesti suhete

⁴⁶ Г. Карус, Прибалтийские страны и подготовка антисоветской войны, Москва, 1929.

⁴⁷ А. Гран, Прибалтийские государства (Литва, Латвия, Эстония), Москва, 1922.

⁴⁸ V. Maamägi, Opteerimiskampaania ja Eesti kodanluse Nõukogude-vastased mahhinatsioonid 1920.—1923. a., ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1962.

kõikide aspektide ammendavale valgustamisele. Raamatus on vähe ruumi eraldatud Eesti proletariaadi võitlusele Nõukogude Liiduga heanaaberlike suhete jaluleseadmise eest ja vaid põgusalt peatunud kahe maa töötajate ning nende organisatsioonide suhete ajalool. Kõrvale on jäänud Nõukogude üldsuse ja Eesti intelligentsi progressiivsete tegelaste kokkupuuted kultuuri valdkonnas. Kõik need küsimused alles ootavad põhjalikku uurimist.

Autor avaldab siirast tänu käsikirja retsensentidele, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi nõukogude ühiskonna ajaloo sektori juhatajale H. Arumäele ja NSV Liidu Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi välispoliitika ja rahvusvaheliste suhete sektori vanemale teaduslikule töötajale A. E. Joffele. Autor tänab ka akadeemik V. Maamäge, NSV Liidu Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliiget H. Kruusi ning ajalooteaduste doktorit L. S. Gaponenkot, kes abistasid käesoleva uurimuse autorit kriitiliste märkuste ja heade nõuannetega.

I P E A T U K K

NÕUKOGUDE DIPLOMAATIA VÕITLUS BALTI- MAADE NEUTRALISEERIMISE EEST ENTENTE'I ESI- MESE JA TEISE PEALETUNGI AJAL. TARTU RAHU SÕLMIMINE

1. Kodanlik Eesti kui Lääne imperialismi relv Nõukogude-vastases võitluses

Välisinterventsiooni ja Kodusõja aastail taotles Nõukogude Venemaa väsimatult Balti riikide neutraliseerimist ning rahuliku kooseksisteerimise printsiibi ja rahvaste enesemääramisõiguse alusel nii Eesti kui ka teiste Baltimaadega heanaaberlike suhete loomist. Seda võitlust kroonis võit, millel Lenini sõnade järgi oli maailmaajalooline tähtsus. Purustati välisinterventsiooni ja imperialistliku blokaadi ühisrinne, mille tulemusel avanes võimalus sõlmida rahu kodanliku Eestiga ning rakendada ellu erineva sotsiaalse korruga riikide rahuliku kooseksisteerimise leninlik printsiip.

Pärast nõukogude võimu kukutamist Baltikumis omandas «Baltimaade küsimus» erilise aktuaalsuse. Entente'i riigid kindlustasid natsionalistlikule kodanlusele oma sõjalise vahelesegamisega võidu revolutsioonilise rahva üle ja muutsid Baltikumi Nõukogude-vastase sõjalise interventsiiooni tähtsaks platsdarmiks. Kasutades nende riikide majanduslikku ja poliitilist sõltuvust Lääne imperialismist, püüdsid nad Baltikumi rahvaid tõugata relvastatud võitluse Nõukogudemaa vastu.¹

1919. aastal alustasid Entente'i imperialistlikud ringkonnad palavikulist tegevust, et ühendada kõik jõud võit-

¹ Vt. lähemalt: P. V i h a l e m, Eesti kodanlus imperialistide teenistuses.

luseks Nõukogude Venemaa vastu. 15. veebruaril 1919 tegi W. Churchill Kümne Nõukogu istungil ettepaneku moodustada liitlasriikide esindajatest eriorgan ühise sõjategevuse organiseerimiseks bolševismi vastu. Koos Entente'i riikide ja vene valgekaartlastega taheti võitlusse Nõukogude Venemaa vastu tõmmata ka piiririikide kodanlikud valitsused. Oli kavas moodustada Soomest, Eestist, Lätist, Leedust, Poolast ja Rumeeniast sõjalis-poliitiline blokk, mis pidi Nõukogude Venemaad loodest ja läänest poolrõngana piirama. Koos vene kontrrevolutsiooniliste jõududega pidi see blokk alustama 1919. aasta kevadel uut otsustavat pealetungi. Churchilli ettepaneku kiitis heaks marssal F. Foch, kes ütles Kümne Nõukogu istungil: «Need noored väed, mis on iseenesest halvasti organiseeritud, võivad moodustada üheskoos summa, millest piisab bolševike vägede purustamiseks ja nende territooriumi okupeerimiseks. Kui see saab tehtud, näeb 1919. aasta bolševismi lõppu.»²

Entente'i imperialistid lootsid, et rajariikide rahvaste vaen Suur-Venemaa vastu, see tsarismi koloniaalpoliitika tagajärg, on kindel vastumürk nõukogude võimule ja bolševismile. Nad lootsid, et natsionalistlikud eelarvamused, mida rajariikide kodanlus ja väikekodanlikud parteid õhutasid «iseseisva» rahvusriigi eest võitlemise loosungi all, on kindel vahend endise tsaarimpeeriumi rõhutatud rahvaste tõukamiseks sõtta Nõukogude Venemaa vastu. Lenin kirjutas, et «kõik imperialistlikud riigid liidus endise Vene impeeriumi kõigi väikeste rajariikidega, keda Suur-Venemaa tsaristlik ja kapitalistlik valitsus varem oli häbitult ja julgunult rõhunud, tegid katset tööliste ja talupoegade vabariiki ära kägistada».³ Peale selle olid piiririigid Lääne imperialismist täielikus majanduslikus ja poliitilises sõltuvuses. Liitlaste ähvardused jätta nad rahalise, majandusliku ja sõjalise abita ning mitte tunnustada nende riiklikku iseseisvust sundisid rajariikide valitsusi Entente'i poliitikat järgima.

Erilist tähelepanu pöörasid Entente'i imperialistid Baltikumile. Nad lootsid kasutada tema erakordselt soodsat strateegilist asendit, et vallutada kombineeritud löögiga merelt ja maalt Nõukogude Venemaa tähtis poliitiline ning majanduslik keskus Petrograd ja luua Murmanskist Ru-

² В. Я. Сиполс, За кулисами иностранной интервенции в Латвии, lk. 99.

³ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 106.

meeniani katkematu rinne Nõukogude Venemaa vastu. Peale selle olid Baltikumi sadamad sobivad liitlasriikide laevastikule baaside rajamiseks ning vene valgekaartlaste ja kodanlike riikide sõjavägede varustamiseks.

1919. aasta kevadel saabusid Baltikumi Ameerika Ühendriikide sõjaline ja poliitiline missioon eesotsas kolonelleitnant W. Greene'iga, Inglismaa sõjaline ja poliitiline missioon eesotsas kolonelleitnant S. G. Tallentsiga ning Prantsusmaa sõjaline ja poliitiline missioon eesotsas kolonelleitnant du Parquet'ga. Ameerika Ühendriikide valitsuse initsiatiivil saadeti Baltikumi veel Entente'i riikide erimissioon eesotsas Inglise kindrali Gough'iga. Missiooni ülesandeks oli Baltikumi rahvuslike vägede komplekteerimine, varustamine ja väljaõpetamine.

Entente püüdis ühendada kõik piiririigid Nõukogudevastaseks sõjaliseks liiduks, et likvideerida niiviisi nende vastuolud ja võtta neilt võimalus Nõukogude Venemaaga separaatlepingute sõlmimiseks. Eesti kodanliku valitsuse esindaja Londonis A. Piip kirjutas 12. mail 1919, et Entente nõuab Balti riikide ja Poola sõjalise bloki loomist, sest selleta kujutavat Baltimaad vaid hajali rühmitusi.⁴

Eriti energiliselt tegutsesid liitlasmissioonide esindajad kodanlikus Eestis. Kodanlik ajaloolane E. Laaman kirjutas: «Petrogradi läheduse tõttu tekkis Eestis kõige tähtsam interventsioonikeskus kogu Vene riigi läänepiiril.»⁵ Mai algul Pariisis toimunud Entente'i riikide välisministrite istungil arutati kodanliku Eesti valitsuse materiaalsel abistamist eesmärgiga innustada teda jätkama võitlust bolševismi vastu. Seda, kui suuri summasid suunasid Lääne imperialistid kodanliku Eesti sõjaväe varustamiseks ja Eesti tõmbamiseks sõtta Nõukogude Venemaa vastu, näitab Eesti riigivõlg. 1. jaanuaril 1921 võlgnes Eesti Ameerika Ühendriikidele, Inglismaale, Prantsusmaale ja Taanile 6 548 489 948 Eesti marka. Ainuüksi Ameerika Ühendriikidele võlgnes Eesti 15 846 755,64 dollarit.⁶ Rahandusminister J. Kuke sõnad Asutavas Kogus näitavad, et lõvi-osa sellest summast kulutati sõjaliseks otstarbeks. Kukk ütles, et 1918. aasta novembrist 1919. aasta aprillini kulu-

⁴ Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riikliku Keskarhiivi (ENSV ORKA) materjalid.

⁵ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse süünd, Tartu, 1936, lk. 761.

⁶ «Eesti Statistika» nr. 1—2, 1922, lk. 206.

tati kogu riigikassast väljaantud summast üle kaheksakümne protsendi otseselt sõjalisteks vajadusteks.

Ettekujutuse sellest, millist hinda tuli eesti rahval maksta Entente'i «abi» eest, annab Pariisi-rahukongressil viibinud Ameerika delegatsiooni liikme kindral T. H. Blissi küüniliselt avameelne kiri Ameerika Ühendriikide riigisekretärile: «Relvastuse, mille me tõime Euroopasse, kavatseme müüa uutele natsioonidele. Me müüme võlgu, mille suurus sõltub sellest, kui edukalt ostjad oma naabreid tapma hakkavad. Meie väärtpaberite hind oleneb sellest, millisel määral neid verega määratakse.»⁷

Üle jõu käivad sõjalised kulutused tõukasid riigi majandusliku katastroofi veerele. 1918.—1919. aastal moodustas riigieelarve tulude osa 227,3 miljonit, kulude osa aga 1049,8 miljonit Eesti marka. Defitsiit oli seega 822,5 miljonit marka.⁸ Riigi tööstus oli täieliku laostumise äärel. Kui 1917. aastal töötas masina- ja laevatehastes 17 000 töolist, siis 1919. aastal oli neid alla kahe tuhande. Samasuguses olukorras olid ka tekstiili- ja puidutööstus. Teravalt andis tunda kütuse, krediitide, tooraine ja turgude puudus. Eesti rahatuusad boikoteerisid siselaenu, mille Ajutine Valitsus laskis välja «kodumaise» tööstuse edendamiseks. Vaba kapitali kasutati parasiitlikult, erakaubanduslike tehingute jaoks. Riik oli sunnitud kõike sisse vedama. Loomulikult jäi Eesti niisugustes tingimustes Entente'ist täielikku majanduslikku sõltuvusse. Lenin kirjutas: «Eestimaa on väike maa, väike vabariik, kuid ta on tuhandel viisil nii majanduslikult kui sõjaliselt ülemaailmse imperialistliku kapitali poolt niivõrd maha surutud, et selle surve all kannatab kogu tema elanikkond.»⁹

Entente'i imperialistid olid valmis Eestit abistama ainult sel tingimusel, et ta võtab osa interventsioonist Nõukogude Venemaa vastu. V. Kingissepp märkis väga tabavalt, et «sõjajalal seismine töörahva revolutsiooniga on valgele Eestile majanduslikult ja lülseismiseks üleüldse».¹⁰ Niisugune majanduslik sõltuvus viis Eesti ka poliitilisele sõl-

⁷ В. Сиполс, За кулисами иностранной интервенции в Латвию, lk. 113.

⁸ «Eesti Statistika», Tallinn, 1928, lk. 98.

⁹ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 292.

¹⁰ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 87.

tuvusele Lääne imperialismist. Eesti kodanlus vajas Lääne imperialismi pidevat sõjalist, majanduslikku ja poliitilist toetust riigis järjest hoogustuva revolutsioonilise võitluse lämmatamiseks. Peale selle seadsid Entente'i imperialistid Eesti iseseisvuse tunnustamise sõltuvusse tema osavõtust Nõukogude-vastasest interventsioonist.

1918. aasta sügisel alustati Eestis vene valgekaartlike väekoondiste formeerimist. Nende tuumaks sai niinimetatud Judenitši Põhjakorpus, mis allus Eesti ülemjuhatusel ja hiljem Loodearmee reorganiseeriti. Peale selle olid Läänemeres Inglismaa merejõud: üle saja laeva, sealhulgas 12 ristlejat ja 20 miinilaeva, Liepājas (Liibavis) asus Prantsuse mereväeeskaader.

18. veebruaril 1919 sõlmiti Leedu ja Eesti sõjaline liit. 1. märtsil aga astuti see samm Läti ja Leedu vahel. Eesmärgiks oli jõudude ühendamine võitluseks nõukogude võimu vastu.

Entente'i imperialistid lootsid saata nõukogude võimu vastu Saksa väed, mis koondati Liepājas Soome revolutsiooni timuka kindral von der R. Goltzi juhtimise alla. Ameerika missiooni andmeil oli Baltikumis asuvates Saksa vägedes 73 000 hästi relvastatud meest, kelle käsutuses olid isegi soomusrongid ja lennukid.

Vene sõjavangide laagrid Saksamaal anti Ameerika Ühendriikide, Inglismaa ja Prantsusmaa valdusse. Nendest vangidest hakati Saksamaal vene valgekaartlikule armeele Baltikumis abivägesid komplekteerima.

Entente'i imperialistid seostasid Baltimaade küsimuse võitlusega maailma esimese tööliste ja talupoegade riigi vastu. Nende peaeesmärk oli teha Baltikumist Nõukogudevastase sõjalise interventsiooni platsdarm. Entente'i imperialistid plaanitsesid ka Venemaa jagamist ja Baltikumi muutmist oma asumaaks. Ühtlasi püüdsid nad takistada Saksa imperialismi mõju tungimist Baltimaadesse.

Kodanlikud ajaloovõltsijad püüavad Entente'i imperialistlike ringkondade poliitikat kõigiti heas valguses näidata. Nad kinnitavad, nagu oleks juba Pariisi rahukonverentsil üles tõstetud Baltimaade rahvaste enesemääramise printsiip ja nagu oleks Entente'i riigid seda ellu viinud, mille tulemusel olevatki tekkinud iseseisvad Balti riigid. Nii väidab Boris Meissner, et just Entente'i riigid tahtsid Baltikumis etniliste printsiipide järgi uue poliitilise korra kehtestada. «Seda süsteemi innustasid esmajoones võidu-

kad lääneriigid, sest uus kord võimaldas neil jõudude formeerumisele Euroopa kirdeosas teatud mõju avaldada ja Balti meri oma ülevõimule allutada.»¹¹ Sedasama seisukohta toetavad ka Georg von Rauch, Jürgen von Hehn ja teised. Püüdes Baltikumi muuta võitlusplatsdarmiks nõukogude võimu vastu ja teda Venemaa küljest ära rebida, mõtlesid Entente'i riigid kõige vähem Baltimaadele riikliku iseseisvuse andmisele. Niinimetatud Balti komisjon, mis moodustati 1919. aasta märtsikuus ja kus olid esindatud ka Baltimaade valitsused, ei seadnud hoopiski oma eesmärgiks «Baltimaade küsimuse» lahendamist.

Eesti valitsus saatis Pariisi rahukonverentsile sotsiaaldemokraatide liidri M. Martna, et rahvaste enesemääramisõigust puudutavatele Sotsialistliku Internatsionaali otsustele apelleerides sotsiaaldemokraatide toetust võita. Kuid Eesti kodanlus veendus peagi Euroopa sotsiaaldemokraatia silmakirjalikkuses. Nii näiteks tõstatati Sotsialistliku Internatsionaali ühinemiskonverentsil Bernis 1919. aasta veebruaris rahvaste enesemääramise küsimus, kuid selle arutamine oli puhtdeklaratiivne ja paljasõnaline. Kodanlik ajaloolane E. Laaman kirjutas kahetsusega, et konverents oli väga mõõdukas ja et Eestit seal isegi ei mainitud.¹²

Baltimaade tulevane statuut sõltus «Vene küsimuse» lahendamisest. Entente'i imperialistide plaane Baltikumi suhtes näitab Baltikumi akrediteeritud Ameerika Ühendriikide missiooni juhi Greene'i memorandum, mille ta saatis Ameerika rahudelegatsiooni peasekretärile Grew'le. Kriipsutades alla Baltikumi kui Nõukogude-vastase interventsiooni platsdarmi tähtsust, esitab Greene memorandumis kaks võimalikku viisi selle platsdarmi säilitamiseks: 1) Suurbritannia ja Ameerika Ühendriigid võtavad endale mandaadi nendele territooriumidele; 2) tuleb abistada kohalikke rahvuslikke jõudusid (eestlasi, lätlasi, leedulasi ja balti sakslasi) koos vene ja välismaa vabatahtlikega. Briti sõjaväemissioon aga peab kõike korraldama. Greene hoiatab, et «liitlas- ja assotsieerunud valitsuste tegevusetus võib viia nende alade bolševike või sakslaste kätte sattumiseni». Ameerika Ühendriikide Riigidepartemang töötas välja plaani, kuidas Baltikum Ameerika

¹¹ B. Meissner, Die Sowjetunion..., lk. 3—4.

¹² E. Laaman, Eesti iseseisvuse sünn, lk. 509.

Ühendriikide ja Inglismaa mandaatmaaks muuta. Kasutades Baltimaade erakordselt rasket majanduslikku olukorda, püüdsid Inglise imperialistid neile majanduse «tervendamise» puhtkoloniaalseid tingimusi peale suruda. Nii tegi Inglise panga The National Metal-Chemical Bank juhatus 14. novembril 1919 oma salajases kirjas Eesti valitsusele ettepaneku moodustada Inglise-Eesti pank, millel oleks ainuõigus Eestis pangatähti välja lasta. Uue valuuta aluseks pidi saama naelsterling. Pank võttis enda korraldada lina ja teiste kaupade müügioperatsioonid ning oli nõus panema tegutsema Eesti laeva- ja vagunitehased, paberivabrikud ning ehitusettevõtted.¹³ Loomulikult oli selle projekti eesmärgiks Eesti majanduslik ja poliitiline orjastamine Inglise kapitali abil.

Ent lahkhelide tõttu vene valgekaartlike valitsustega, kes võitlesid nõukogude võimu vastu «ühtse ja jagamatu Venemaa» loosungi all, ei saanud Inglise-Ameerika imperialism oma plaane realiseerima asuda, mis seisnesid Baltikumi mandaatmaaks muutmises ja Venemaa tükeldamises. Peale selle kartis Lääne imperialism oma töörahvast ja oli seepärast sunnitud oma poliitikat maskeerima.

Sõnades Entente'i imperialistlikud ringkonnad muidugi toetasid rahvusriikluse ja iseseisvuse eest võitlemise loosungeid, sest viimased aitasid neil oma tõelisi eesmärke varjata. Avalik üleskutse võitlusele Nõukogude Venemaa vastu oleks võinud esile kutsuda oma maa töötajate energilise vastulöögi. Entente'i näilised kõikumised Baltimaade iseseisvuse tunnustamise küsimuses olid dikteeritud taktikalistest kaalutlustest. Nende eesmärk oli üks: Nõukogude-vastase interventsiooni tugevdamine. Tegelikult ei kavatsenud mitte ükski Lääne suurriik Baltimaade iseseisvust tunnustada. See fakt on niivõrd vaieldamatu, et isegi Rootsis väljaantud Eesti ajaloo õpiku autorid kirjutavad: «... ei või öelda, et liitlaste poolt oleks osutatud algusest peale täielikku arusaamist meie iseseisvusemõttest ja mõistetud meie vankumatut soovi ja tahet irduda poliitiliselt Venemaast. Meid toetati peamiselt sihiga võidelda enamluse kukutamise kasuks Venemaal.»¹⁴

Kahtlematult avaldas Eesti majanduslik, poliitiline ja

¹³ ENSV ORKA materjalid.

¹⁴ M. O j a m a a, A. ja T. V a r m a s, Eesti ajalugu, lk. 344.

sõjaline sõltuvus tugevat mõju kodanliku Eesti valitsuse poliitikale. Kuid oleks vale arvata, et Eesti kodanlus oli ainult pime relv Lääne imperialismi käes või viimase ohver.

Marksism-leninism õpetab, et iga riigi välispoliitika tuleneb tema sotsiaal-majanduslikust korrast ja sisepoliitikast. «Välispoliitika» eraldamine poliitikast üldse või — veel enam — välispoliitika vastandamine sisepoliitikale on täiesti väär, ebamarksistlik, ebateaduslik mõte.»¹⁵ Eesti kodanlus tuli võimule tänu Entente'i avalikule sõjalisele abile. Tema peaeesmärk oli oma ülevõimu kindlustamine ja kodanlike tootmissuhete tugevdamine. Kuid Eesti kodanlus mõistis hästi, et ta «ei saa rahulikult magada», kui tema naabriks on Nõukogude Venemaa. Nii põimus Eesti kodanluse sisepoliitika tihedasti välispoliitikaga, määrates viimase peasuuna: osavõtu imperialismileeri pealetungist Nõukogude Venemaale. Sellele Eesti kodanluse sise- ja välispoliitika tihedale seosele viitas selgesti kodanlik ajaloolane E. Laaman.

Seega sai Eesti kodanlus hästi aru oma osast Nõukogude-vastases võitluses, käsitades oma sise- ja välispoliitikat kui kapitalismi ja sotsialismi vahelise heitluse üht lüli. Loomulikult vaikivad kodanlikud ajalooõitsijad tõe maha või moonutavad seda. Kodanliku historiograafia tähtsaim võte on eitada klasside antagonismi määravat osa ajaloos, asendada klassivastuolud rahvuslikega, kusjuures rahvust vaadeldakse ühtse tervikuna. Näiteks kirjutab Georg von Rauch, et «kohalik elanikkond», s. t. eestlased, lätlased, leedulased, oli ühtne tervik ja et neil polnud «Vabadussõjas» mingit muud eesmärki kui oma kodumaa tuleviku kindlustamine «Venemaast täieliku sõltumatuse» saavutamise teel.¹⁶ Veel selgemini väljenduvad Rootsis väljaantud Eesti ajaloo õpiku autorid. Asjaolu, et «peaaegu kõik eestlased kuulusid ühte rõhutatud klassi ja et iseseisvus töötas seega enam-vähem kõigile anda niihästi rahvusliku kui ka ühiskondliku vabanemise võõra surve alt»¹⁷, olevatki tinginud eesti rahva erakordse monoliitsuse ja üksmeele niinimetatud «Vabadussõjas» ning viinud ta võidule.

¹⁵ V. I. Lenin, Teosed, 23.kd., lk. 30.

¹⁶ G. v. Rauch, Geschichte des bolschewistischen Russland, Wiesbaden, 1955, lk. 153.

¹⁷ M. O j a m a a, A. ja T. V a r m a s, Eesti ajalugu, lk. 349.

Pole raske märgata, kuivõrd primitiivsed on sellised väited. On üldtuntud, et nõukogude võim, mida Eestis toetas elanikkonna rõhuv enamus, likvideeriti ainult keiserliku Saksamaa okupatsioonivägede ülekaalukate jõududega. Ajutine kodanlik valitsus, kellel rahva toetus puudus, sai võimule tänu Entente'i sõjalisele ja majanduslikule abile. Võimu juurde sattus käputäis müüdavat ja reeturlikku kodanlust, kes Entente'i imperialistide meeleheaks ja oma kitsaste klassihuvide nimel õhutasid nationalistlikke kirgi ning tõukasid eesti rahva sõtta Nõukogude Venemaa vastu. Eesti kodanlus ei pidanud vabadus-, vaid klassi- ja rahvavaenulikkude sõda. On teada, et ta julges omal ajal Venemaa tsaarilt ja Ajutiselt Valitsuselt ainult autonoomiat paluda, kuid välisinterventsiooni perioodil väljakujunenud rahvusvahelised tingimused võimaldasid tõstatada iseseisvuse loosungi. Kasutades ühelt poolt Entente'i imperialistide huvi Eesti kui Nõukogude-vastase interventsiooni tööriista vastu ja teiselt poolt Nõukogude valitsuse valmisolekut tunnustada kodanliku Eesti suveräänsust, püüdis Eesti kodanlus Entente'ilt oma maa iseseisvuse tunnustamist välja kaubelda. Nagu iga teinegi rahvuslik kodanlus, oli ta huvitatud jagamatust õigusest ekspluateerida oma rahvast. Eesti iseseisvuse tunnustamine oleks etendanud suurt osa rahvusliku kodanluse klassipositsioonide tugevdamisel. Rahvusliku iseseisvuse eest võitlemise loosung oli töötajate uimastamise tähtis ideoloogiline relv. Baltimaade kodanlus püüdis rahvamahe tömmata Nõukogude-vastasesse interventsiooni, kutsudes neid üles «Vabadussõtta» rahvusliku iseseisvuse eest ja «punase imperialismi» vastu.

Eesti kodanluse välispoliitikal oli seega kaks eesmärki. Esiteks oli ta otseselt huvitatud aktiivsest võitlusest Nõukogude Venemaa vastu. Selles osas langesid tema huvid täielikult ühte Entente'i imperialistide huvidega. Teiseks taotles Eesti kodanlus oma maa iseseisvuse tunnustamist Lääne suurriikide poolt. Hoolimata oma orjameelsest ustavusest Entente'ile ja riigi rahvuslike huvide reetmisest, ei leidnud Eesti kodanlus selles osas lääneriikidelt toetust. Imperialistlike suurriikide ja väikeste maade vahel olid ka teravad vastuolud, mis kandsid objektiivset iseloomu ning mida imperialismi tingimustes pole võimalik likvideerida. Ameerika Ühendriigid, Inglismaa ja Prantsusmaa on alati olnud, on ja jäävad väikerahvaste allasurujateks.

Entente'i imperialistlik röövpoliitika nende maade suhtes kutsus esile mitte ainult töötavate hulkade protesti ning pahameele, vaid tekitas rahulolematust isegi rahvusliku kodanluse leeris.

Suured vastuolud ilmsesid ka Baltikumini kodanluse ja vene valgekaartlike valitsuste vahel. Entente'i imperialistid sundisid Baltimaid sõdima koos piiririikide rahvaste õelaimate vaenlaste, vene valgekaartlastega, kelle eesmärgiks oli taastada vana tsaarimonarhia.

K. Nabokov, Koltšaki esindaja Londonis, rääkis, et iseisvuse andmine Baltimaade rahvastele on sama mis vabaduse andmine Ameerika Ühendriikide neegritele. «Vene demokraatia alustab sõda Eesti vastu, kui talt Reval ära võetakse,» ähvardas N. V. Tšaikovski, aga Judenitš teatas avalikult, et pärast Petrogradi vallutamist pöörab ta täädid Eesti vastu.

Lenin kirjutab: «See tähendab, et väikeriigid ei saa ühineda võitluseks bolševike vastu, kuna nad kardavad, et nende endi võidu ja Denikini samaaegse võidu korral taastatakse Vene impeerium, kes nagu ennegi ei lase väikerahvaid elada.»¹⁸

Teatavat halvavat mõju Baltikumini kontrrevolutsiooni-liste ja agressiiivsete jõudude konsolideerumisele avaldasid Saksa imperialistide ja Entente'i riikide vastuolud ning viimaste omavahelised hõõrumised.

Eespool märgiti, et 1919. aasta algul otsustasid Entente'i imperialistlikud ringkonnad Saksa väed tõmmata jälle sõjalisse interventsiooni Nõukogude Venemaa vastu. Sel eesmärgil koondati Liepājasse üle seitsme tuhande mehe. 1919. aasta märtsis alustas see armee pealetungi.

Nagu tema hiljutised sõjalised vastased, nii oli ka Saksa imperialism huvitatud Venemaal tööliste ja talupoegade võimu kukutamisest ning maailmarevolutsiooni kolde kustutamisest. Kuid Saksa imperialismil olid seejuures omad plaanid: sõlmida pärast nõukogude võimu kukutamist sõjaline liit Vene tulevase kodanliku valitsusega ja nõuda liitlastelt raskete rahutingimuste tühistamist. Samuti lootis ta majanduslikke eeliseid saada Vene kodanlusele bolševismivastases võitluses osutatud teenete eest. Von der Goltz kirjutab, et sakslased peavad «koos Denikini ja Koltšakiga vene bolševikele surmalöögi andma ning ...

¹⁸ V. I. L e n i n, Teosed, 30. kd., lk. 277

omandama tulevase kodanliku Venemaa näol endale uue liitlase Briti maailmariigi vastu».¹⁹

Saksa imperialismi lähimaks eesmärgiks oli võita endale ülevõim Baltikumis ja luua balti parunite abiga Eestist ning Lätist Saksa vasallriik, mis oleks tegelikult nende maade täielikku allaneelamist tähendanud. Nendest Saksa imperialismi plaanidest sai Läti inglismeelse valitsuse juht Ulmanis teada salajasest saadetest, mille tollikontroll 18. veebruaril Liepājasse saabunud laeval avastas.²⁰

1919. aasta aprillis aeti Ulmanise valitsus laiali ja moodustati pastor Niedra avalikult saksameelne kabinet. Inglise valitsus protesteeris ja nõudis Ulmanise valitsuse õiguste jaluleseadmist. Saksa valitsus keeldus seda tegemast ja ähvardas veel lisaks oma väed Lätist välja viia. Kuna Saksa väed edukalt edasi liikusid, õiendades julmalt arveid Läti töörahvaga, andis Entente järele. Ent Saksa imperialistide eesmärgiks polnud üksnes revolutsioonilise liikumise mahasurumine, vaid ka Baltikumis Saksa vasallriigi loomine. Juuni algul alustasid Saksa väed pealetungi eesti ja läti valgekaartlikele vägedele, mis olid toodud Põhja-Lätti võitluseks nõukogude võimu vastu. Saksamaa ja liitlasriikide konflikt järjest süvenes. Inglise-Prantsuse imperialism kartis, et rahva hulgas äärmiselt ebapopulaarne Niedra valitsus ei suuda läti rahvast mobiliseerida võitlusele nõukogude võimu vastu. Ameerika imperialistid, kes lootsid peamiselt saksa ja vene valgekaartlikele vägedele, ei toetanud kindral Gough'i, kes nõudis Saksa vägede tagasitõmbamist Riia alla ning Niedra valitsuse asendamist Ulmanise valitsusega.

Saksa imperialistide agressiivsed plaanid tekitasid Eesti ja Läti kodanluse hulgas rahutust. Hoolimata Entente'i jõupingutustest lahendada konflikt rahulikult ja ühendada jälle kõik Baltikumi kontrrevolutsioonilised jõud võitluseks Nõukogude Venemaa vastu, ei õnnestunud sõjalist konflikti vältida. 19. juunil ründasid Saksa väed Cēsise (Võnnu) lähedal eesti ja läti valgekaartlasi. Sakslaste pealetung tekitas Eestis nõrdimust. Sõdurisineleisse rietatud eesti talupojad vihkasid tuliselt oma hiljutisi rõhujaid, saksa paruneid. Naiivselt arvates, et nad kaitsevad

¹⁹ В. Я. Сиполс, За кулисами иностранной интервенции в Латвию, lk. 102.

²⁰ Sealsamas, lk. 121.

oma kodumaad Saksa vallutajate eest, võitlesid eesti sõdurid ennastsalgavalt. Lahing oli äge, vange ei võetud. Eesti sõdurid lahkusid omavoliliselt Nõukogude rindelt ja ruttasid landesveeri vastu võitlema. Saksa väed löödi puruks ja nad hakkasid taganema. Inglise-Prantsuse imperialistid, kelle ohtlik vaenlane oli nüüd lüüa saanud, polnud mitte sugugi huvitatud Saksa vägede lõplikust lüüasaamisest. Nad lootsid neid edaspidi võitluseks Nõukogude Venemaa vastu ära kasutada. Entente'i pealekäimisel sõlmiti Eesti ja Saksa vägede vahel vaheahu. Niedra valitsus aga asendati Ulmanise kabinetiga.

Sõjaline kokkupõrge interventide leeris raskendas tunduvalt Baltikumi kõikide kontrrevolutsiooniliste jõudude ühinemist, nõrgendas neid ja aitas kaasa Judenitši ning eesti valgekaartlike vägede purustamisele. Baltikumi kontrrevolutsioonilised jõud olid sunnitud pealetungi punasele Petrogradile mõneks ajaks edasi lükkama.

Kõigi nende vastuolude tõttu sattus Eesti kodanlus paradoksaalsesse seisukorda. Ta oli sunnitud sõdima Nõukogude Venemaa, see tähendab ainsa riigi vastu, kes oli valmis Eesti rahvuslikku suveräänsust tingimusteta tunnustama. Ja samal ajal oli ta sunnitud tegutsema liidus Lääne imperialistide ja vene valgekaartlastega, kellest esimesed tahtsid Eestist oma asumaa teha ja teised monarhistliku Venemaa kubermangu. Selline olukord põhjustas rahvuskodanluse ridades teatavat kõhklust, ajendas teda kompromissidele Nõukogude Venemaaga ja kujunes tähtsaks teguriks, mis võimaldas Nõukogude diplomaatial interventsioonirindest läbi murda.

2. Nõukogude valitsuse rahulettepanekud. Rahuläbirääkimiste esimene etapp

Nõukogude valitsuse järjekindel leninlik välispoliitika, mis väljendas nii Venemaa rahvaste kui kõikide maade töötajate huve, oli see otsustav tegur, mis takistas loodes Nõukogude-vastase ühisrinde loomist. Maailma esimese tööliste ja talupoegade riigi sünd tähendas uut tüüpi rahvusvaheliste suhete tekkimist. Proletariaadi diktatuuri olemusest tuleneva leninliku välispoliitika eesmärk oli kehtestada maailmas püsiv rahu kõikide rahvaste suverään-

suse austamise ja enesemääramisõiguse tingimusteta tunnustamise alusel.

Üks tähtsamaid määrusi, mille Nõukogude valitsus juba esimesel päeval pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu vastu võttis, oli rahudekreet. Kuid imperialistlikud riigid lükkasid tagasi Nõukogude ettepanekud ja alustasid kehvadel sõjalist interventsiooni Nõukogude Venemaa vastu. Sellest hoolimata pöördus Nõukogude valitsus 1918.—1919. aastal korduvalt Entente'i riikide poole rahuettepanekutega.²¹ Rahu taotledes tegi Nõukogude valitsus suuri järeleandmisi. Seda näitab Ameerika Ühendriikide valitsuse esindaja W. C. Bullitti ja Vene NFSV valitsuse rahulepingu projekt 12. märtsist 1919.

Nõukogude valitsus tõestas ka tegudega, et ta peab kõrvalekaldumatult kinni rahvaste enesemääramisõigusest. Juba 1917. aasta detsembris tunnustas ta Soome sõltumatust. Nõukogude valitsus rakendas järjekindlalt seda printsiipi kõikide endise tsaariimpeeriumi rahvaste suhtes.

Kirjas Poliitbüroole seoses IX ülevenemaalise nõukogude kongressi rahvusvahelist olukorda käsitleva resolutsiooniga märkis Lenin 22. detsembril 1921, et resolutsioonis tuleb üksikasjaliselt selgitada, et «ükski Venemaa valitsus (peale Nõukogude valitsuse) ei tunnistanud ega võinudki tunnistada selle imperialistliku poliitika kuritegelikkust... Jutustada resolutsioonis üksikasjaliselt sellest, kuidas me oleme näidanud tegudega, et me hindame nii rahvaste enesemääramist kui ka rahulikke suhteid riikidega, mis varem kuulusid Vene impeeriumi koosseisu.»²²

Sellest hoolimata, et Eesti kodanlus oli Lääne imperialismi abiga kukutanud Eesti Tööraha Kommuuni, mida Rahvakomissaride Nõukogu 15. detsembril 1918 oli tunnustanud, sellest hoolimata, et Eesti ajutine kodanlik valitsus ei väljendanud eesti rahva tahet, oli Nõukogude valitsus ustavana oma leninlikule rahvuspoliitikale valmis teda tingimusteta tunnustama. Selle sammuga paljastas Nõukogude valitsus rahvuskodanlust, kes püüdis oma osavõttu Nõukogude-vastasest interventsioonist maskeerida «iseisvuse» eest võitlemise loosungitega. Nüüd oli Eesti kodanlusel raskem töötajate klassiteadlikkust natsiona-

²¹ V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 113.

²² Документы внешней политики СССР, 1958, II kd., lk. 298—299.

listliku ideoloogiaga mürgitada. Ajal, mil Eesti oli Entente'i sõjalise, poliitilise ja majandusliku rõhumise all, lõi iseseisva kodanliku riigi tekkimine kõige soodsamad tingimused proletariaadi klassivõitluseks ning andis võimaluse kasutada rahvuskodanluse ja Entente'i imperialistide vastuolusid interventsiooni ühisrindest läbimurdmiseks.

Lenin kirjutab: «... tunnustades üheõiguslust ja võrdset õigust rahvusriigile, hindab ta (proletariaat — A. K.) üle kõige ja seab kõigest kõrgemale kõigi rahvuste proletaarlaste liidu, hinnates tööliste klassivõitluse vaatevinklist iga rahvuslikku nõudmist, iga rahvuslikku lahkulöömist.»²³

Sellised on üldtuntud ajaloolised faktid. Nõukogude valitsus ja Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, kes on alati väsimatult ellu viinud välis- ja sisepoliitika leninlikke printsiipe, on võitnud kõikide rahvuslikku suveräänsust taotlevate ning sotsiaalsest ja rahvuslikust rõhumisest vabanemist ihkavate inimeste sügava austuse ning usalduse. Kuid «külma sõja» ideoloogidele see sugugi ei meeldi.

Tänapäeva reaktioonilise kodanliku historiograafia peateema on Nõukogude Liidu välis- ja rahvuspoliitika tähtsaimate printsiipide võltsimine ning moonutamine. Sellele teemale on pühendatud palju kirjandust.²⁴ 1958. aastal anti Münchenis välja paks köide pealkirjaga «Maailmakommunismi käsiraamat». Üldmainitud küsimustele on seal palju ruumi eraldatud. Raamatu reklaamis on öeldud, et olemasolev kirjandus kommunismist on kas kommunistlikus või antikommunistlikus vaimus tendentslik. Seepärast olevat käesoleva väljaande eesmärgiks teema objektiivne valgustamine, kusjuures on toetutud «allikatele» ja «esmaklassilisele kirjandusele». Teose autoreiks on valitud professorid Euroopa, Ameerika ja Aasia riikidest. Nähtavasti on tahetud niimoodi rõhutada «Käsiraamatu» «objektiivsust». Kuid sellega lähem tutvumine sunnib tegema teistsuguseid järeldusi. Raamat on lausa

²³ V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 377—378.

²⁴ Handbuch des Weltkommunismus, Freiburg—München, 1958; R. Pipes, The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917—1923, Harvard University Press, 1954; H. Koch, Sowjetbuch, Köln, 1958; D. Boersen, The Bolsheviks and the National and Colonial Question 1917—1928, Geneve—Paris, 1957; F. Löwenthal, Das kommunistisch Experiment, Köln, 1957.

tulvil paljasõnalisi laimavaid väljamõeldisi Nõukogude Liidu välis- ja sisepoliitika kohta. Palju on «tsiteeritud» Lenini ning teiste NSV Liidu riigi- ja parteitegelaste teoseid, kuid tsitaadid ja üksikud fraasid on kontekstist meelevaldselt välja rebitud ning neid tõlgendatakse täiesti vägivaldselt, nende mõtet kardinaalselt muutes. Peaaegu täielikult puuduvad viited ajaloolistele dokumentidele. Nõukogude võimu järjekindel rahu- ja rahuliku koosseksisteerimise poliitika kuulutatakse põhjendamatult õõnsaks deklaratsiooniks ja taktikaliseks võtteks, mille eesmärgiks olevat varjata Nõukogude Liidu maailmavallutuslikke plaane. Nõukogude Liit võitlevat rahu ja rahuliku koosseksisteerimise eest sellepärast, et Marshalli plaan, Trumani doktriin ja Põhja-Atlandi liidu loomine olevat ajanud nurja tema «ekspansionistlikud plaanid».²⁵ Nende väljamõeldiste tõestamiseks esitatakse kolm argumenti: Lenin olevat olnud antipatsifist; Lenin oli nõus Clausewitzi teesiga, et sõda on poliitika jätkamine teiste meetoditega, s. t. vägivalla abil; Lenin propageeris vabadussõja teooriat. Kommenteerides Lenini kõnet II ülevenemaalisel nõukogude kongressil, teeb professor Jan Librach järelduse, et võim olevat läinud Venemaal üle korporatsiooni kätte, kes ei tegutse «üldtunnustatud reeglite» järgi. Librach kritiseerib ka rahvaste enesemääramisõiguse printsiipi. Kommenteerides «Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni», mis võeti vastu 15. novembril 1917, kinnitab ta, et bolševikud ja Nõukogude valitsus polevat mõistnud enesemääramisõiguse all rahvaste tahte vaba väljendamise õigust. Asi seisnevat hoopis «rahva tahte asendamises proletariaadi tahtega».²⁶ Rahvaste enesemääramisõiguse printsiibi propageerimisega tahtvat bolševikud luua sellise poliitilise situatsiooni, mille puhul kommunistlikel revolutsioonilistel rühmitustel oleks võimalik võimu haarata.²⁷ Oma kontseptsiooni tõestuseks toob Jan Librach «näiteid» ajaloost. Seejuures pannakse eriline rõhk Nõukogude Liidu läänenaabritele, sealhulgas ka Eestile.²⁸ Librachi arvates lähtus Nõukogude valitsus kahest peamisest kaalutlusest: esiteks, Nõukogude Liidu läänenaabrid Soomest kuni Rumeeniani takistavat teiste Euroopa rah-

²⁵ Handbuch des Weltkommunismus, lk. 202—207.

²⁶ Sealsamas, lk. 208.

²⁷ Sealsamas, lk. 211.

²⁸ Sealsamas, lk. 212—217.

vaste nakatamist kommunismiideedega; teiseks, kontroll nende maade majandusliku ja inimpotentsiaali üle tõhusatavat märksa nõukogude võimu pealetungi kogu maailmale.²⁹ Need väited on täiesti alusetud. «Maailmakommunismi käsiraamatu» autorid ei püüagi esitada mingeid dokumentaalseid tõendeid, vabandades end ruumipuudusega. Nad piirduvad viitega, et Nõukogude väed olevat kaks korda Poolasse tunginud. Nõukogude riik olevat püüdnud 1918. aastal ka Baltimaades kommunistlikku režiimi kehtestada, olnud aga ebaõnnestumise tõttu «sunnitud» nendega rahulepingu sõlmima, mida ta hiljem olevat rikkunud.

Tendentslikult ja fakte moonutades on kirjutatud ka New Yorgi City kolledži ajalooprofessori Page'i raamat «Balti riikide tekkimine». Noppides Kommunistliku Partei juhtide töödest välja rahvusküsimusi puudutavaid tsitaate ning manööverdades mõistetega «rahvus», «proletariaadi diktatuur» ja «demokraatia», püüab autor tõestada, et rahvusküsimuse leninlik tõlgendus ei sobi kokku tõelise demokraatia ja väikerahvaste võitlusega rahvusliku vabanemise eest. Sellepärast olevatki Baltikumi rahvad Venemaast lahku löönud.

Asjaolu, et ajaloo võltsijad ei leia oma töödes ruumi tegelikkuse tõepärasele teaduslikule analüüsile ega suuda oma väidete tõestuseks usutavaid fakte leida, näitab nende tõekartust. On teada, et Bresti rahulepingu järgi anti Eesti- ja Liivimaa senikauaks Saksa «politseivõimu alla, kuni nende oma asutused ühiskondliku julgeoleku jalule seavad». ³⁰ Venemaa ülevõim jäi seal aga kehtima. Nõukogude valitsus lähtus tegelikust olukorrast. Ta kuulutas 1918. aasta 27. augustil, et need alad ei kuulu enam Venemaa ülevõimu alla. ³¹ Nõukogude valitsuse selline otsus vastas täielikult rahvaste enesemääramisõiguse leninlikule printsiibile. Kui saksa okupandid minema aeti ja Eestis taas nõukogude võim kehtestati, tunnustas Nõukogude valitsus 25. detsembril Eesti Nõukogude Vabariigi iseseisvust ning suveräänsust. Kuid nõukogude võim kukutati Eestis jällegi. Analoogilised kontrevolutsioonilised riigi-

²⁹ Handbuch des Weltkommunismus, lk. 218.

³⁰ Г. В. Чичерин, Статьи и речи по вопросам международной политики, Москва, 1961, lk. 99.

³¹ Sealsamas, lk. 100.

pöörded toimusid ka teistes endistes tsaariimpeeriumi piirimaades.

Nõukogude valitsus deklareeris korduvalt, et ta on ainus valitsus, kes järgib endiste piiririikide suhtes rahvusliku ja riikliku enesemääramisõiguse printsiipi. Juba Ameerika Ühendriikide valitsuse esindaja Bullitti ja Vene NFSV valitsuse lepingu projektis 12. märtsist 1919 oli öeldud: «Kõik endise Vene impeeriumi ja Soome territooriumil eksisteerivad valitsused säilitavad võimu territooriumidel, mis kuuluvad nende valdusse vaherahu jõustumise hetkel, kusjuures see võim säilib senini, kuni nende valitsuste valduses olevaid territooriume asustavad rahvad otsustavad ise oma valitsusi vahetada.»³²

1919. aasta aprillis pöördus Nõukogude valitsus Ungari valitsuse kaudu kodanliku Eesti poole ettepanekuga alustada rahuläbirääkimisi. Eesti valitsus isegi ei vastanud sellele ja varjas seda Nõukogude valitsuse sammu rahva eest. Veel enam, Eesti kodanlus levitas provokatsioonilisi kuuldusi, et Nõukogude väed valmistuvat Eesti territooriumile tungima ja kutsus selle vale abil eesti rahvast võitlusele Nõukogude «agressiooni» vastu.

Eesti valitsuse selline tegevus paljastab kujukalt tema poliitikat Nõukogude Venemaa suhtes ja lükkab veenvalt ümber kodanlike ajaloolaste legendi niinimetatud «Vabadussõjast». Kui Koltšaki väed hakkasid 1919. aasta kevadel Nõukogude Venemaa peale liikuma, alustasid pealetungi ka Baltikumi ühendatud kontrrevolutsioonilised jõud. 3. märtsil alustasid Saksa väed Kuramaalt pealetungi Nõukogude Lätile. Samal ajal asus eesti valgekaartlik armee koos läti valgekaartlastega läti punaseid kütipolkusid põhja poolt ründama. 1919. aasta mais alustasid eesti valgekaartlikud väed koos Loodearmeelega liikumist Narva ja Pihkva suunas. Neid toetas merelt Inglise laevastik.

Kodanlik ajakirjandus pasundas kogu maailmale nõukogude võimu möödapääsmatust hukkumisest. Lootused Nõukogude Venemaa peatsele kokkuvarisemisele ja püüd oma Lääne peremeeste ees kannuseid teenida tõukaski eesti valgekaartlikud väed Entente'i esimesest pealetungist osa võtma. Just seepärast ei vastanudki Eesti valitsus Nõu-

³² Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 92.

kogude Venemaa rahumeelsetele ettepanekutele ja mõtles välja igasuguseid versioone «kommunismiohust».

21. juunil 1919 esines Vene NFSV Revolutsiooniline Sõjanõukogu avaldusega, milles ta paljastas kodanliku propaganda väljamõeldisi. Avalduses öeldi: «Need kodanlike valitsuste väited on otsast lõpuni välja mõeldud. Mitte ükski Punaarmee väeosa pole Soome või Eesti piiri ületanud ega kavatsegi ületada. Samal ajal on soome ja eesti valgekaartlikud jõugud astunud Nõukogude Venemaa pinnale, hävitades halastamatult rahulikke elanikke ning tuues kõikjale surma ja purustusi.»³³

Vene NFSV Revolutsiooniline Sõjanõukogu andis Läänerinde Revolutsioonilisele Sõjanõukogule korralduse «kihutada minema kõik valgekaartlikud jõugud, kes on Soomest ja Eestist Nõukogude Venemaa piiridesse tunginud». Sellesamas korralduses märgiti, et endiselt tuleb kõrvalekaldumatult jälgida, et mitte ükski Nõukogude väeosa ei astuks üle Soome või Eesti piiri.³⁴ Samal päeval saadeti Tallinnasse Venemaa telegraafiagentuuri radiogramm nr. 1304, milles Eesti valitsust informeeriti Nõukogude valitsuse vastavatest sammudest.

Lenin kirjutas: «... haarame kahe käega kinni rahuettepanekust, tehes maksimaalseid järeleandmisi, olles veendunud, et rahu väikeriikidega viib asja edasi lõpmata palju kordi paremini kui sõda, sest sõja abil imperialistid petsid töörahva hulki, varjasid selle abil tõde Nõukogude Venemaast, sellepärast rajab igasugune rahu sada korda suurema ja laiema tee meie mõjule.»³⁵

Erilist rõhku pani Nõukogude valitsus rahu sõlmimisele kodanliku Eestiga. 1919. aasta sügisel oli kodanlik Eesti üks kõige tugevamaid lüüsid Loode interventsiooniahelas. Tal oli võrdlemisi suur ja hästi relvastatud sõjavägi. Eesti territooriumil asus Judenitši Loodearmee. Eesti oli kõige sobivam platsdarm Petrogradi ründamiseks.

Lääne imperialistid ei tahtnud lüüasaamisega leppida. Kui 1919. aasta suvel sai ilmsiks, et Entente'i esimene pealetung on nurjunud, hakkasid nad teist ette valmistama. Peamiseks löögijõuks sai nüüd Denikini vabatahtlik armee. Peale selle püüti Nõukogude-vastaseks sõjaretkeks ühen-

³³ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 220.

³⁴ Sealsamas.

³⁵ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 448.

dada kõikide läänepoolsete piiririikide relvastatud jõud, Judenitši valgekaartlased, Lätis asuvad P. R. Bermonditi vene-saksa väed ja Inglise-Prantsuse laevastik. Churchilli sõnade järgi pidi pealetungist osa võtma 14 riiki. Inglise valitsuse eesmärk oli «teha kõikvõimalik bolševikevastaste vägede kindlustamiseks relvastuse ja varustusega Inglismaa sõjaliste materjalide tohututest ülejääkidest ning saata sõjalisi eksperte ja instruktoreid, kes abistaksid neid oma võitlusvõimeliste vägede loomisel».³⁶

Uue pealetungi ettevalmistamisel pöörati erilist tähelepanu Eestile ja Soomele. Nende sõjaväge varustati intensiivselt relvade, laskemoona ja muuga, valitsustele aga avaldati tugevat survet.

Mai algul tunnustas Entente Soome sõltumatust. Selle eesmärgiks oli selle maa kodanlus kaasa tõmmata Petrogradi ründama. 25. juunil saatis Koltšak Mannerheimile telegrammi, milles ta kutsus Soome valitsust «osa võtma ühisest asjast ja üle minema otsustavatele sammudele Venemaa põhjapealinna vabastamiseks».³⁷

10. augustil leidis aset Venemaa uue, niinimetatud Loodevalitsuse moodustamise komöödia. Selle valitsuse tegelik organiseerija oli Inglise kindral F. G. Marsh, kes luges mõnele kohalviibivale vene valgekaartlasele, eesotsas naftatööstur Lianozoviga, ette äsja kokkuklopsitud valitsuse «programmi» ja deklaratsiooni Eesti sõltumatuse tunnustamise kohta. Selle puhtformaalse dokumendi eesmärgiks oli meelitada Eesti aktiivselt osa võtma sõjarekest Petrogradile.

Pärast Loodevalitsuse moodustamist saatsid Prantsuse, Briti ja Ameerika esindajad Tallinnas Eesti valitsusele kindral Gough'i noodi, milles nõuti koostööd Vene Loodevalitsusega. Ühtlasi lubati, et Eesti pretensioonid tema iseseisvuse tunnustamise osas tehakse liitlas- ja assotsieerunud valitsustele teatavaks.³⁸

Pariisi rahukonverentsi Delegatsioonijuhtide Nõukogu istungil arutati 20. augustil järele Baltimaade küsimust. Võeti vastu deklaratsioon, mis oli täielikus kooskõlas 26. mail admiral Koltšakile rahukonverentsi poolt saade-

³⁶ В. Я. Сиполс, За кулисами иностранной интервенции в Латвии, lk. 145—146.

³⁷ E. Laaman, Eesti iseseisvuse sünd, lk. 598.

³⁸ Б. Е. Штейн, «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919—1920), lk. 262.

tud kirjaga. Deklaratsiooni tuli nüüd pidada põhidokumendiks Baltimaade iseseisvuse tunnustamise küsimuses. See tähendas, et tegelikult jäi Entente'i poliitika Baltikumi suhtes endiseks. Selle eesmärgiks oli Venemaa tükeldamine, talt Baltikumi ja teiste piirimaade äravõtmine, jättes seejuures lahtiseks nende tulevase riikliku staatuse. Nii siis seisis Baltimaade ees endiselt alternatiiv: kas saada Entente'i asumaaks või Koltšaki impeeriumi kubermanguks. Kumbki neist polnud kodanlikule Eestile vastuvõetav. See asjaolu takistas ka tema aktiivset osavõttu Entente'i teise pealetungi ettevalmistamisest.

Baltimaade riigimehed ei võtnud 20. augusti deklaratsiooni küllalt tõsiselt. Georg von Rauch väidab, et deklaratsioonil oli suur tähtsus Balti riikide rahvusliku suveräänsuse kehtestamisele. Ignoreerides üldtuntud fakte, kirjutab ta, et alles pärast seda deklaratsiooni olevat Nõukogude valitsus hakanud pinda sondeerima rahuläbirääkimiste pidamiseks Balti riikidega.³⁹

20. augusti deklaratsiooni eesmärgiks oli meelitada tühjade lubaduste abil Balti riike osa võtma Entente'i teisest pealetungist. Pärast deklaratsiooni avaldamist toimus Stockholmis vene valgekaartlaste esindajate Judenitši, Lianozovi ja Skoropadski nõupidamine Entente'i esindajatega. Sellel arutati Petrogradile rünnaku organiseerimist. Tallinnasse teatati, et kui Eesti valitsus nõustub pealetungist osa võtma, tunnustavad liitlased teda.⁴⁰ Mõni päev hiljem, 26. augustil kutsus Inglise kindral Marsh, kes jäi pärast Gough'i ärasõitu liitlaste sõjalist missiooni juhtima, Riias kokku Poola, Eesti, Läti ja Leedu relvastatud jõudude, Judenitši Loodearmee ning Lätis asuvate Bermondti vene valgekaartlaste esindajate nõupidamise. Pealetungi otsustati alustada 15. septembril. Eesti valgekaartlased pidid asuma positsioonidele Soome lahest Jamburgi raudteeni ja Velikaja jõest Lubana järveni, Judenitši väed Jamburgi raudteest Velikaja jõeni, läti armee Lubana järvest Beloje järveni, Bermondti väed Daugavpilsist Velikije Lukini, leedu väed Beloje järvest punktini, mis asub 35 km edela pool Daugavpilsi, poola väed kagu poole leedulaste paremast tiivast.⁴¹ Inglise ajaleht «Daily Telegraph» teatas:

³⁹ G. v. Rauch, Die baltischen Staaten und Sowjetrussland 1919—1939, Europa-Archiv nr. 17, 1954, lk. 6860.

⁴⁰ ENSV ORKA materjalid.

⁴¹ E. L a m a n, Eesti iseseisvuse sünd, lk. 644.

liitlased rakendavad kogu jõu, et organiseerida liitlas-kindralite juhatusel kõikide Nõukogude-vastaste jõudude ühisrinnet Narvast Dnestrini.⁴²

Sel ajal aga teravnesid imperialistide leeris lahkkelid. Inglismaal tekitas rahulolematust Poola diplomaatia tegevus, mille eesmärgiks oli võtta Balti riigid oma ülevõimu alla. Leedu ja Läti olid mures oma territoriaalse tervikluse pärast. Nad tundsid Poola välispoliitika agressiivseid tendentse. Bermondit keeldus kategooriliselt Läti iseseisvust tunnustamast, mispärast Ulmanis ei lubanud tema vägesid läbi Riia ja Daugavpilsu lasta. Saksa imperialismi käsilane Bermondit käitus liitlaste suhtes väga väljakutsuvalt. Kutsese ilmuda kindral Marshi juurde vastas ta, et tema kui vene vägede juhataja Venemaa territooriumil ootab, millal kindral ise teda külastab.⁴³

Marsh andis järele, kuid liitlastel ei õnnestunudki tõmata Bermonditi viiekümne tuhande mehelist armeed ühisest pealetungist osa võtma.

Veel nõrgemaks osutus ühisrindede põhjapoolne löök. Kuigi liitlased tunnustasid Soome iseseisvust, suhtusid Koltšaki ja Denikini valgekaartlikud valitsused eitavalt tema eraldumisse Venemaast. Seepärast kirjutas Mannerheim vastuseks Koltšaki telegrammile: «Soome rahvale ja valitsusele ei ole kaugeltki võõras mõte, et Soome regulaarväed Petrogradi vabastamisest osa võtaksid. Ma ei hakka varjama aga Teie ees, härra admiral, et minu valitsuse arvates Soome eduskund heaks ei kiida ettevõtet, mis küll meile kasu toob, kuid raskeid ohvreid nõuab, kui meie ei saa tagatise, et uus Venemaa, mille kasuks meie teotsekime, nõustuks mõnede tingimustega, mille täitmist me loeme mitte ainult tarvilikuks meie osavõtule, vaid ka vajalikuks tagatiseks meie rahvusriiklikule olemisele.»⁴⁴

Soome kodanluse reaktsioonilised valitsevad ringkonnad ei leppinud üksnes oma maa iseseisvuse tunnustamisega, nad plaanitsesid Suur-Soome loomist Venemaa põhjaoblastite arvel. Sel põhjusel suhtusid mitmed vene valgekaartliku ladviku esindajad jahedalt Soome osavõttusse ühisest retkest. Denikin ütles: «Venemaa territoorium peab vabastatama ainuüksi venelaste eneste poolt, liitriikide

⁴² В. Я. Сиполс, За кулисами иностранной интервенции в Латвию, lk. 158.

⁴³ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse süünd, lk. 644.

⁴⁴ Sealsamas, lk. 598.

kaasabil.»⁴⁵ Koltšak ja Denikin ütlesid lahti sõjalisest lepingust, mille Judenitš ja Mannerheim olid sõlminud tingimusel, et Venemaa tunnustab Soome sõltumatust.

Vastuolusid interventide leeris süvendas rahvamasside järjest aktiveeruv võitlus rahu eest. Inglise proletariaadi liikumine loosungi all «Käed eemale Nõukogude Venemaast!» leidis elavat vastukaja teistes kapitalistlikes riikides. Klassivõitlus ja liikumine rahu eest võttis eriti teravad vormid Baltikumis ja sealhulgas ka Eestis. Eestimaa Kommunistlik Partei, kes oli sunnitud töötama rasketes põrandaalustes tingimustes, hakkas mobiliseerima töörahvast võitlusele rahu eest Nõukogude Venemaaga.⁴⁶ Juba 1919. aasta 1. mail toimusid Tallinnas ja teistes linnades töötajate demonstratsioonid, millest osavõtjad nõudsid Nõukogude-vastase interventsiiooni lõpetamist. 2. mail Tallinnas alanud streigiliikumine kasvas 12. maiks üldstreigiks.⁴⁷ Ka sõjaväes algas käärimine. Juba 1919. aasta aprillis keeldusid 4. ja 5. polgu sõdurid rünnakule minemast.⁴⁸

19. juulil avaldas Eestimaa Kommunistlik Partei rahumaniifesti, milles kõiki töötajaid kutsuti aktiveerima võitlust Nõukogude Venemaa vastu peetava sõja lõpetamise eest. Rahumaniifestis märgiti, et võitlus rahu sõlmimise eest Nõukogude Venemaaga ei tähenda loobumist võitlusest proletariaadi diktatuuri eest. Maniifest paljastas Eesti kodanluse kui rahu vaenlase ja Entente'i imperialistide kuuleka teenri reeturlikku poliitikat.⁴⁹ Suurt osa võitluses rahu eest etendas Eestimaa ametiühingute I kongress, mis Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee initsiatiivil kokku tuli 30. augustil 1919. Kongressil oli esindatud ligikaudu 40 000 töölist. 417 delegaadist 379 toetas Kommunistliku Partei poliitikat. Kongressil vastuvõetud resolutsioon nõudis kodanlikult valitsuselt rahu sõlmimist Nõukogude Venemaaga. Kuid Eesti «sotsialistlik» valitsus arreteris 76 kongressi delegaati. Sotsiaaldemokraadist sise-

⁴⁵ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse süünd, lk. 600.

⁴⁶ Vt. lähemalt P. V i h a l e m, Eesti kodanlus imperialistide teenistuses, lk. 539—541.

⁴⁷ Sealsamas, lk. 542.

⁴⁸ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse süünd, lk. 629.

⁴⁹ Vt. lähemalt P. V i h a l e m, Eesti kodanlus imperialistide teenistuses, lk. 555.

ministri A. Hellati korraldusel hukati kohtuotsuseta 25 Eesti töölisklassi väljapaistvat esindajat.

Sügiseks võttis töötajate võitlus rahu eest veel suurema hoo. Septembris ja oktoobris streigiti peaaegu vahetpidamata, novembri keskpaiku aga puhkes Tallinna tööliste üldstreik, mille organiseeris pealinna parteiorganisatsioon. Lahkhelide teravnemine interventide leeris ning Baltimaade proletariaadi aktiveeruv võitlus rahu sõlmimise eest Nõukogude Venemaaga nõrgestasid märksa seda Nõukogudevastase interventsiooni lüli. Ühtlasi hakkas ka Eesti väikekodanlikes parteides ja haritlaskonna hulgas ilmema püüd rahu poole Nõukogude Venemaaga. Teatavaid kõikumisi oli märgata ka kodanluse hulgas.

Nõukogude valitsuse rahuarmastav ja õiglane poliitika suurendas lõhet interventsioonileeris. Lenin kirjutas: «... bolševike rahupoliitika osutus tõsiseks, osutus tema vaenlaste poolt hinnatavaks kui ausam kõigi ülejäänud maade rahupoliitikast.»⁵⁰ Sellepärast avaldaski Nõukogude valitsuse noot 31. augustist 1919 Eesti üldsuse laiadele ringkondadele nii suurt mõju.

Nõukogude noodis öeldi, et vaatamata Eesti osavõtule Entente'i interventsioonist pöördub Nõukogude valitsus, kes arendab edukat vastupealetungi ning on vabastanud Pihkva ja Jamburgi, Eesti valitsuse poole ettepanekuga alustada rahuläbirääkimisi. «Nende eesmärgiks on Eesti riigi iseseisvuse kõrvalekaldumatu tunnustamise alusel Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi poolt (minu sõrendus — A. K.) määrata kindlaks Eestimaa piirid, Eesti ja Vene vägede vaheline neutraalne tsoon, selle kontrollimise vormid ning lahendada teised küsimused.»⁵¹

11. septembril 1919 pöördus Nõukogude valitsus ka Soome, Läti ja Leedu poole ettepanekuga alustada rahuläbirääkimisi.⁵² Välisasjade Rahvakomissariaadi avalduses 13. septembrist 1919 rõhutati, et Nõukogude valitsusele on võõrad agressiivsed kavatsused, et ta peab «enesemääramisõigusest kinni mitte üksnes sõnades, vaid viib ka seda tegelikult ellu... Nõukogude valitsus loodab, et eespool loetletud valitsused tulevad tema ettepanekule vastu. Mil-

⁵⁰ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 358.

⁵¹ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 242.

⁵² Sealsamas, lk. 244.

line ka poleks nende vastus, teavad nad nüüd, et Nõukogude valitsus pakub neile rahu ja heanaaberlikke suhteid.»⁵³

Kodanlik ajaloolane E. Laaman kirjutas, et Nõukogude valitsuse rahulettepanekud mõjusid pommiplahvatusena.⁵⁴ Entente'i valitsevad ringkonnad sattusid ärevusse ja andsid piiririikidele mõista, et nad on kategooriliselt igasuguste läbirääkimiste vastu Nõukogude Venemaaga. Lenin kirjutas: «Kõik surveabinõud — rahanduslik, toitlusalane, sõjaline — lasti käiku, et sundida Eestit, Soomet ja kahtlemata ka Lätit, Leedut ning Poolat, sundida kogu seda riikide tsüklit astuma meie vastu.»⁵⁵

Nõukogude valitsusel tuli pidada visa võitlust Baltimaade neutraliseerimise eest. Hoolimata sellest, et Eesti valitsus nõustus rahuläbirääkimisi alustama, ei mõelnudki ta Nõukogude Venemaaga rahu sõlmida. Eesti kodanlikud ajaloolased kirjutasid, et 1919. aasta sügisel rahuläbirääkimisi pidades lähtus Eesti valitsus kahest kaalutlusest: esiteks, püsiv rahu bolševikega on võimatu, ja teiseks, rahuläbirääkimised bolševikega ei tohi rikkuda Eesti suhteid Entente'i riikidega. Vastavalt sellele oli Eesti välispoliitikal kaks eesmärki: pidada rahuläbirääkimisi ja toetada Loodearmee oktoobripealetungi Petrogradile, «mida nõudsid meie enda huvid, samuti liitlasriikide kohalik sõjaväeline esindus».⁵⁶

Niisiis otsustas Eesti valitsus osa võtta Entente'i uuest sõjaretkest Nõukogude Venemaale. Kahtlematult vastas see Eesti kodanluse huvidele, kuid nii subjektiivsetel kui objektiivsetel põhjustel polnud see otsus enam nii kindel kui Entente'i esimese pealetungi ajal. Eesti kodanlus oli veendunud, et nõukogude võim Venemaal püsima ei jää. Denikini vägede eduka pealetungi ajal oli kogu kodanlik maailm selles veendunud. Kuid Eesti kodanlik valitsus oli huvitatud Eesti iseseisvuse tunnustamisest enne nõukogude võimu mahasurumist, sest talle polnud meeltnõuda Entente'i mandaatmaa või kodanliku Venemaa kubermangu perspektiiv. Eesti kodanlusel oli põhjust liitlasi ja veel rohkem vene valgekaartlasi umbusaldada. Sellest hoo-

⁵³ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 247.

⁵⁴ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse sünn, lk. 645.

⁵⁵ V. I. L e n i n, Teosed, 30. kd., lk. 151.

⁵⁶ Eesti Vabadussõda 1918—1920, II kd., Tallinn, 1939, lk. 390—392.

limata lootis ta, et liitlased Eestit tunnustavad. Eesti valitsus alustas koos teiste Balti riikidega aktiivset diplomaatilist tegevust Nõukogude-vastase ühisrinde ja Balti riikide sõjalise liidu loomiseks. Selle eesmärgiks oli tõsta oma prestiiži imperialistlike suurriikide silmis ja taotleda tegevusuhtsust eelseisvatel rahuläbirääkimistel Nõukogude Venemaaga.

10. septembril 1919 tuli Riias kokku Eesti, Läti ja Leedu peaministrite nõupidamine, et arutada ühisrinde loomist ja Balti riikide sõjalise lepingu sõlmimist.

17. septembril algasid Vene NFSV ja Eesti delegatsiooni läbirääkimised. Nõukogude delegatsiooni juhtis M. Litvinov, Eesti delegatsiooni A. Birk.

Teades, et Judenitš valmistub uueks pealetungiks Petrogradile, püüdis Nõukogude delegatsioon takistada Eesti osavõttu sellest ja tegi ettepaneku sõlmida vaherahu. Kuigi Eesti delegatsioon teadis Nõukogude valitsuse 11. septembri läkitusest Soome, Läti ja Leedu valitsusele, püüdis ta läbirääkimisi nurja ajada, tuues ettekäändeks asjaolu, et ta ei tea Nõukogude valitsuse suhtumist teistesse Balti riikidesse.⁵⁷ Pärast seda kui Vene NFSV delegatsioon oli informeerinud Eesti delegatsiooni oma läkitusest Soome, Läti ja Leedu valitsusele, avaldas Eesti delegatsioon soovi oma valitsusega ühendusse astuda. Järgmisel päeval, 18. septembril teatas ta, et läbirääkimisi pole võimalik jätkata enne teistelt Balti riikidelt vastuse saamist.

Eesti delegatsiooni niisuguse käitumise põhjuseks oli esmajoones asjaolu, et Entente'i riigid keelasid tal ära läbirääkimiste pidamise. 16. septembril kohtus Prantsuse sõjalise missiooni esindaja Baltikumis kindral Etievant peaminister Strandmani ja välisminister Poskaga. Ta teatas neile, et Prantsuse valitsus on kategooriliselt rahu lepingu vastu Nõukogude Venemaaga. 18. septembril saatis ka Inglise valitsus Poskale ametliku hoiatuse, milles öeldi: «Majesteedi valitsus kahetseks iga säärast individuaalset sammu ja loodab, et Eesti valitsus nagu senigi ajab oma välispoliitikat ainult kui osa liitriikidega kokkõlastatud plaanist.»⁵⁸

Sel ajal kui Judenitš tegi ettevalmistusi Petrogradi

⁵⁷ Eesti delegatsiooni manöövreid paljastas Vene NFSV delegatsioon oma avalduses 18. septembrist 1919. Vt. Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 247—248.

⁵⁸ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse süünd, lk. 656.

ründamiseks, tugevdas Entente oma survet Eestile. Ees-tilt nõuti, et ta lõpetaks rahuläbirääkimised Venemaaga ja võtaks osa rünnakust Petrogradile.⁵⁹ Balti riikide järjekordsel konverentsil, mis kestis Tartus 29. septembrist 1. oktoobrini, otsustati rahuläbirääkimised Venemaaga 25. oktoobrini edasi lükata. Judenitši Loodearmee mittemametlik esindaja M. Margulies teatas, et nädala pärast algab Judenitši pealetung ja seepärast ei või rahu bolševikega kõne allagi tulla. Konverentsil loeti ette Inglise valitsuse noot. Selles deklareeriti, et Balti riikidele jäetakse täielik «vabadus» otsustada, kas sõlmida rahu bolševikega või mitte. Kuid samas lisati, et «sõjaladude kahanemise ja laevade puuduse tõttu ei saavat Inglismaa, kelle kaudu see peaaegu ainuüksi olnud, Balti riike enam sõjamoona varustada ega neile krediiti anda».⁶⁰ See tähendas sisuliselt majandusliku blokaadi väljakuulutamist, juhul kui Eesti peaks Nõukogude Venemaaga rahu sõlmima.

Eesti valitsus otsustas Judenitši sõjaretkest osa võtta ja teatas 4. oktoobril 1919 noodis Tšitšerinile, et hiljemalt 25. oktoobril on ta valmis ettevalmistavaid rahuläbirääkimisi alustama. Ta lootis, et selleks ajaks on juba selge, missuguseks Judenitši pealetungi tagajärjed kujunevad. Just seepärast püüdis Eesti valitsus Nõukogude valitsuse konkreetsete ettepanekute eest kõrvale põigelda. Vastuseks Tšitšerini 6. oktoobri noodile teatas ta, et ettevalmistavate läbirääkimiste peaülesandeks on «kindlaks teha, kas Nõukogude Vene valitsus on valmis enne rahu sõlmimist rahvaste enesemääramisõigust ning selle alusel Eesti, Läti ja Leedu sõltumatust tunnustama. Seejärel tuleks kindlaks määrata neutraalne tsoon. Ühtlasi peaks Nõukogude Vene valitsus andma lubaduse vältida Baltimaades bolševistlikku propagandat. Samuti tuleks reguleerida ka mõningad majandus- ja finantsküsimused.»⁶¹

Selle noodiga andis Eesti valitsus selgesti mõista, et ta ei taha pidada rahuläbirääkimisi. Nagu juba eespool märgitud, oli Nõukogude valitsus kümneid kordi deklaree-

⁵⁹ Vene NFSV Välisasjade Rahvakomissariaadi raadioläkituses 27. septembrist 1919 Suurbritannia ja Prantsusmaa tööliste märgiti, et Entente'i püüd sundida Baltimaid osa võtma Nõukogude-vastasest interventsioonist on peapõhjus, mis takistab nendel riikidel Vene NFSV-ga rahu sõlmida (vt. Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 250—253).

⁶⁰ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse sünd, lk. 658.

⁶¹ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 256.

rinud rahvaste enesemääramisõiguse tunnustamist ja oma sõnu ka tegudega kinnitanud. Imelik oli ka nõudmine sõja ajal neutraalne tsoon kindlaks määrata ning majandus- ja finantsküsimusi reguleerida. 25. oktoobri noodis tõi Eesti valitsus aga veel naeruväärsemaid ettekäandeid rahuläbirääkimistest äraütlemiseks. Eesti valitsus viitas sellele, et Leedu on nõus pidama läbirääkimisi ainult vahe- rahu tingimuste üle, Läti valitsusel aga olevat palju tege- mist mässama hakanud saksa-vene väeosadega. Noodis märgiti, et nende asjaolude tõttu tuleb 25. oktoobrile mää- ratud rahuläbirääkimiste esimene istung ära jätta. Sellegi- poolest deklareeris Eesti valitsus oma «rahuarmastust» ja kinnitas, et ta peab ainult kaitsesõda. Vene NFSV Välis- asjade Rahvakomissariaat paljastas seda valet oma 26. oktoobri avalduses, milles märgiti: «Kuidas sobib sel- line väide kokku Eesti vägede rünnakutega Petrogradi ja Pihkva kubermangus? Miks toimub teie vägede sõja- tegevus territooriumil, mis on kahtlematult meie oma?»⁶²

Kuid interventide pealetungi tagajärjed ei lasknud end kaua oodata. Olukord Kodusõja kõikidel rinnetel hakkas järsult muutuma. Denikin sai Orjoli ja Voroneži all rän- gasti lüüa. Koltšaki armee purustati lõplikult ja 14. veeb- ruaril vabastas Punaarmee Omski linna. 20. oktoobril algas Petrogradi rindel Punaarmee vastupealetung. Judenitši väed löödi puruks koos eesti valgekaartlastega. Rinne hak- kas Eesti piirile lähenema. Riigis teravnes sisepoliitiline olukord. Streigiliikumise laine veeres üle kogu maa. Valit- sus rakendas selle mahasurumiseks erakorralisi abinõusid. Klassivõitluse teravnemise tulemusel hakkasid riigis kaju- nema tingimused relvastatud ülestõusuks. Just sel ajal alustas Eesti proletariaat vastuseks Kommunistliku Partei üleskutsele massilist võitlust rahu sõlmimise eest Nõuko- gude Venemaaga.⁶³ Sõjavägi kääris, sõdurid õiendasid arveid ohvitseridega, kes astusid välja rahu sõlmimise vastu. Asi läks nii kaugele, et ülemjuhataja kindral Lai- doner oli sunnitud sõdurite rahustamiseks 17. novembril välja andma käsu, milles kinnitas, et valitsus teeb sõja lõpetamiseks kõik temast oleneva.

Eesti valitsuse kõhklused suurenesid. Kahe tule vahel olles ei saanud ta enam Nõukogude valitsuse rahumeelsete

⁶² Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 267—268.

⁶³ Vt. lähemalt P. Vihalemm, Eesti kodanlus imperialistide tee- nistuses, lk. 617—629.

läbirääkimiste arutamisest ära öelda. 19. novembri õhtul toimus Eesti valitsuse erakorraline istung, kus tunnistati, et olukord rindel ja tagalas sunnib Nõukogude Venemaaga rahuläbirääkimisi alustama.

3. Võitlus Tartu rahukonverentsi kokkukutsumise eest

Iseloomustades põhjusi, miks Entente'i katsed tõmmata väikeriikide rahvad osa võtma Nõukogude-vastasest sõjalisest interventsioonist nurjusid, kirjutas Lenin: «... selgus, et ükski neist väikeriikidest ei ole suuteline selliseks sõjaks. Ja veel enam — igas väikeriigis tugevnes viha Entente'i vastu. Kui Soome ei läinud vallutama Petrogradi sel ajal, kui Judenitš oli juba vallutanud Krasnoje Selo, siis seepärast, et ta kõhkles ja nägi, et Nõukogude Venemaa kõrval võib ta elada iseseisvalt, Entente'iga aga rahu elada ei saa. Selle elasid läbi kõik väikerahvad. Seda elavad läbi Soome, Leedu, Eesti, Poola, kus valitseb täielik šovinism, kuid kus vihatakse Entente'i, kes arendab seal oma ekspluatatsiooni.»⁶⁴

Eesti valitsus ei saanud enam Nõukogude valitsuse rahuettepanekute arutamisest keelduda. Algust tehti läbirääkimistega sõjavangide vahetamise üle.

16. novembril saabus Tartusse Nõukogude delegatsioon eesotsas M. Litvinoviga. 17. novembril algasid läbirääkimised, mis lõppesid 19. novembril Eesti, Läti ja Leeduga sõjavangide vahetamise kokkuleppele allakirjutamisega. Nõukogude delegatsioon tõstis läbirääkimistel jälle üles küsimuse sõlmida Balti riikidega rahuleping nende sõltumatus tingimusteta tunnustamise alusel. Eesti delegatsiooni liige A. Piip teatas oma valitsusele, et Nõukogude Venemaa pakub mitte üksnes vaherahu, vaid on valmis otsekohe rahu sõlmima.⁶⁵

10.—20. novembrini 1919 oli Tartus koos Eesti, Läti ja Leedu esindajate järjekordne konverents. Konverentsi otsuse aluseks võeti 1. oktoobril 1919 toimunud Balti riikide konverentsi kokkulepped. Konverentsi tähtsaim päevakorrapunkt oli rahuläbirääkimised Nõukogude Venemaaga. Arutati ka purustatud Judenitši armee saatust.

⁶⁴ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 135.

⁶⁵ ENSV ORKA materjalid.

Liitlaste vastuseisule vaatamata teatas Eesti valitsus 27. novembril Nõukogude valitsusele, et ta on valmis rahu- läbirääkimisi alustama.

Rahu sõlmimine Nõukogude Venemaaga oli Eestile hädavajalikuks muutunud, sest riik seisis majandusliku katastroofi veerel. Vihatud sõja pidamine Venemaa töötajate vastu revolutsioneeris rahvast. Võitlus rahu eest ja rahulolematuse sõjaväes võtsid ähvardava ulatuse. Eesti kodanlus veendus järjest rohkem, et Entente ei taha tema iseseisvust tunnustada. Teiselt poolt nägi ta, et Nõukogude valitsus taotleb siiralt rahu ning on valmis Eesti sõltumatust ja suveräänsust tingimusteta tunnustama. Eesti valitsus oli sunnitud tunnustama, et olid nurjunud kõik katsed sõjalise interventsiooni teel nõukogude võimu kukutada.

Punaarmee edu, Entente'i riikide tööliklassi ja isegi progressiivse intelligentsi võitlus rahu eest loosungi all «Käed eemale Nõukogude Venemaast!», äriühingute elav huvi Vene turu ja tooraine vastu — kõik see sundis interventsioonipoliitikat loobuma. Läänes hakkas järjest sagedamini kostma hääli, mis nõudsid Nõukogude Venemaa blokeerimise lõpetamist. Kõige kaugelenägelikumates ringkondades hakati mõistma, et rajariike ei saa takistada Nõukogude Venemaaga rahu sõlmimast ja et nende riikide Nõukogude-vastase sõjalis-poliitilise bloki loomise üheks tähtsamaks tingimuseks on nende iseseisvuse tunnustamine. Poola delegatsiooni esindaja Eesti ja Läti valitsuse juures ütles, et iseseisvad riigid Eesti, Läti, Leedu, Valgevene ja Ukraina on kindel kaitsevall bolševistliku agitatsiooni levimise teel ja ühtlasi eelpost Venemaal korra jaluleseadmise ürituses.

Inglise sõltumatute radikaalide mõjukas häälkandja «New Statesman» avaldas oma jaanuarinumbris 1920 artikli, milles kritiseeriti teravalt Inglise valitsuse poliitikat Baltimaade suhtes. «Me tegime neist (Balti riikidest — A. K.) kuulsa sanitaarkordoni, me kasutasime neid igal võimalusel, kuid nende iseseisvust ei tunnustanud,» öeldakse artiklis. «Ja nüüd, kui meie väed on Venemaalt välja viidud, kui Koltšaki ja Judenitši väed hajusid nagu suits, ei lase me neil tegelda neile ainsa võimaliku eesmärgi, Venemaaga rahu sõlmimisega. Me deklareerime avalikult, et neil on täielik vabadus läbirääkimisi pidada, kaudselt aga ähvardame neid. Me ähvardame neid, et kui nad sõlmivad bolševikega rahu, ei saa nad meilt ei laenu,

krediiti ega materjale ning nende iseseisvust me ka ei tunnusta.»

Ka Inglise mõõdukate poliitiliste ringkondade ajakiri «Spectator» kritiseeris teravalt valitsuse poliitikat Balti riikide suhtes. Ajakirja arvates pole liitlastel õnnestunud sellepärast Balti riikide sõjalist liitu luua, et need riigid ei saa Entente'i poliitikast aru ega kiida seda heaks. «Spectator» kirjutab: «Liitlasriigid arvavad, et kui Eesti sõlmib tõepoolest rahu bolševikega, siis on nurjunud kõik katsed ümbritseda Nõukogude Venemaa mittebolševistlike riikide võõndiga. Me mõistame rajariikide võõndi tähtsust. Kuid mis siis, kui selle võõndi osad hoiavad üksteisest kinni vastu tahtmist või salajase rahulolematusega, kui nad muutuvad niimoodi riikideks, keda ei saa usaldada. Kui võõndi mõned osad on poliitiliselt ebaterved, siis kannatab selle tagajärjel kogu võõnd. Parimaks tõkkeks bolševismi teel on rühm riike, kus pole pinnast rahulolematusele. Käesoleval hetkel pole eestlased meiega rahul, sest me ei taha tunnustada nende iseseisvust.»

Niisiis hakati Läänes mõistma, et endise poliitika jätkamine Balti riikide suhtes ähvardab viimaste siseolukorda tõsiste tagajärgedega.

Eesti valitsus pidi neid Lääne imperialistlike riikide avalikus arvamusel asetleidnud nihkeid märkama. Nõustunud rahuläbirääkimisi alustama, ei tahtnud Eesti valitsus ikka veel Nõukogude Venemaaga lõplikku rahu sõlmida. Eesti valitsuse esindaja Prantsusmaal K. R. Pusta saatis 29. novembril valitsusele ettekande, milles ta soovitas aja võitmiseks läbirääkimistega igati venitada ja nõustuda ainult vaherahu tegemisega, et jõuda Prantsusmaalt ostetud relvad ära tuua. 5. detsembril, kui Tartus algasid rahuläbirääkimised, teatas Pusta Pariisist, et Eestile on eraldatud 32 kahurit. 7. detsembril teatas ta, et Eestisse tuleb kiires korras toimetada 7000 tonni relvastust ja laskemoona.⁶⁶ Pusta teatas samuti, et ta soovitas soomlastele võtta tõsiselt käsile Balti liidu loomine, sest Entente panevat sellele suuri lootusi. Aeg olevat selleks väga sobiv.

30. novembri läkituses on Pusta veel konkreetsem. Ta soovitab läbirääkimised Nõukogude Venemaaga võimalikult kaugemale lükata ning liitlaste huvi Judenitši armee

⁶⁶ ENSV ORKA materjalid.

vastu maksimaalselt selleks ära kasutada, et saavutada Eesti tunnustamine, saada krediite ja relvi.⁶⁷

Pusta kinnitas Prantsuse valitsusele, et Eesti ei kavatse bolševistliku Venemaaga rahu sõlmida, vaid taotleb ainult vaherahu. Ta nentis, et valitsusel pole enam argumente, mida ta võiks esitada oma rahvale sõja jätkamise vajaduse selgitamiseks.⁶⁸ Siiski julges Eesti esindaja liitlastele etteheiteid teha, konstateerides, et nende seisukoht Eesti tunnustamise suhtes on väga ebamäärane. Eesti ei teadvat, mille eest ta võitleb.⁶⁹

11. detsembril saatis Eesti Prantsuse valitsusele ametliku memorandumi, milles puudutati kolme probleemi: rahu sõlmimist Nõukogude Venemaaga, Loodearmee saatust ja Eesti iseseisvuse tunnustamist Entente'i riikide poolt. Eesti valitsus kinnitas oma ustavust liitlastele, kuid deklareeris, et ta saab jätkata sõda bolševike vastu ainult sel juhul, kui tunnustatakse tema iseseisvust. Ainult siis saavat Eesti rahvusarmee uut jõudu ja meeleskindlust võitluseks Nõukogude vägede vastu.⁷⁰ Iseseisvuse tunnustamine võimaldaks Eesti valitsusel jätkata võitlust bolševike vastu ja sõlmida sel eesmärgil sõjalisi konventsioone ning teisi rahvusvahelisi kokkuleppeid Baltimaade ja teiste riikidega. Lõpuks toonitatakse memorandumis, et iseseisvuse tunnustamine stabiliseeriks riigi siseolukorda ja garanteeriks, et vene valgekaartlaste (Koltšaki, Denikini ja Judenitši) võit ei ähvarda iseseisva Eesti eksisteerimist.⁷¹ Eesti kodanlik valitsus tegi suuri järeleandmisi. Ta oli nõus sellega, et liitlased kas või ajutiselt Eesti riigi iseseisvust ja sõltumatusust tunnustaksid.⁷²

Eesti valitsus vastandab memorandumis Entente'i poliitikale Nõukogude valitsuse rahumeelse poliitika ning toonitab, et viimane on juba korduvalt pakkunud rahu ja avaldanud valmisolekut Eesti täielikku iseseisvust ja sõltumatusust tunnustada.⁷³

Eesti kodanluse eesmärgiks oli aega võita, et stabiliseerida siseolukorda ja leppida teiste Balti riikide ning Poo-

67 ENSV ORKA materjalid.

68 Sealsamas.

69 Sealsamas.

70 Sealsamas.

71 Sealsamas.

72 Sealsamas.

73 Sealsamas.

Iaga kokku Balti liidu loomise suhtes, mis oleks sihitud Nõukogude Venemaa vastu ja aitaks ühtlasi võidelda revolutsioonilise liikumisega oma maal. Eesti valitsus püüdis rahuläbirääkimistega igati viivitada. Olles Lääne imperialismist majanduslikult ja poliitiliselt sõltuv, ei saanud ta iseseisvalt lahendada nii tähtsat küsimust nagu rahu sõlmimine Nõukogude Venemaaga. Lenin konstateeris: «... mitte väikeriikide tahtest, isegi siis, kui nad tahaksid rahu, mitte nende tahtest ei olene meiega rahu sõlmimine.»⁷⁴ Eesti valitsus tahtis oodata, kuni on selgunud, kas Entente jätkab Nõukogude Venemaa suhtes endist sõjalise interventsiooni taktikat või leiab uued võitlusvormid. Peale selle kasutas Eesti kodanlus rahuläbirääkimisi Nõukogude valitsusega Entente'i riikidele diplomaatilise surve avaldamiseks, et need lõpuks ometi Eesti iseseisvust tunnustaksid.

4. Tartu rahuläbirääkimiste esimene etapp

Tartu rahukonverents algas 5. detsembril 1919. Nõukogude delegatsiooni koosseisu kuulusid Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee liikmed L. Krassin, M. Litvinov, A. Joffe jt. Kuna Litvinov viibis sel ajal Kopenhaagenis, ei saanud ta läbirääkimistest osa võtta. Eesti delegatsiooni kuulusid J. Poska, A. Piip, J. Seljamaa jt.

Nõukogude delegatsioon mõistis selgesti, et eelseisvate läbirääkimiste tulemustel on tohutu rahvusvaheline tähtsus, et rahulepingu sõlmimine oleks Nõukogude välispoliitika hiilgav võit, mis avaldaks määratut mõju teistele Nõukogude Venemaa vastu võitlevatele riikidele, tugevdaks rahu jõudusid, aitaks blokaadist läbi murda ning oleks esimene samm kapitalismi ja sotsialismi rahuliku koosseksiteerimise teel. Ent Nõukogude delegatsioon teadis, et Entente'i imperialistlikud ringkonnad püüavad ka edaspidi sundida väikeriike Nõukogude Venemaa vastu sõtta minema. Lenin kirjutab 1919. aasta detsembris: «Ma sugugi ei kahtle selles, et Entente teeb veelgi katseid ässitada meie kallale kord üht, kord teist väikeriiki, mis asub meie naabruses. Neid katseid tehakse, sest väikeriigid on Entente'ist täielikult sõltuvad, sest kõik need jutud vaba-

⁷⁴ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 418.

dusest, iseseisvusest ja demokraatiast on ainult silmakirjalikkus, ja Entente võib neid sundida veel kord meie vastu kätt tõstma.»⁷⁵ Ühtlasi nägi Nõukogude delegatsioon selgesti vastuolusid Entente'i ja väikeste piiririikide vahel.

Eesti rahva visa ja järjest aktiviseeruv võitlus rahu eest, Entente'i riikide proletariaadi ja eesrindliku üldsuse sümpaatia ning toetus Nõukogude Venemaale ja tema rahuarmastavale poliitikale olid need tegurid, mis tegid Eesti delegatsioonile rahuläbirääkimiste nurjaajamise raskeks. Kõik see koos poliitilise ja majandusliku kasuga, mida töötas Eesti valitsusele rahu sõlmimine Nõukogude Venemaaga, avas Nõukogude diplomaatia ees avarad võimalused imperialismi ühisrindest läbimurdmiseks selles tema ühes kõige nõrgemas lülis. Seepärast näitaski Nõukogude delegatsioon üles maksimaalset kannatlikkust ja tegi suuri järeleandmisi.

Konverentsi esimesel istungil, mis leidis aset 5. detsembril, esinesid avaldusega Nõukogude delegatsiooni juht L. Krassin ja Eesti delegatsiooni juht J. Poska. Nõukogude delegatsiooni juhi avaldus demonstreeris ilmekalt Nõukogude valitsuse rahumeelseid püüdlusi. Krassin ütles, et Nõukogude valitsus kasutab juhust, et deklareerida veel kord kogu maailmale, et Nõukogude Venemaa töölised ja talupojad on ka edaspidi valmis, relv käes, nõukogude võimu saavutusi kaitsma. Kuid rahu taotledes on Nõukogude valitsus «valmis tegema märkimisväärseid järeleandmisi, kui nende hinnaga on võimalik saavutada püsiv rahu».⁷⁶

Krassin analüüsis üksikasjalikult olukorda kõikidel rindel, et näidata, kui mõttetud on nõukogude võimu kukutamise katsed. Ta osutas rahvusvahelise proletariaadi toetusele, mis võttis Entente'ilt võimaluse oma relvastatud jõudusid Nõukogude Venemaa vastu saata. Krassin toonitas, et Nõukogude valitsuse eesmärk on püsiva rahu sõlmimine ning mõlemale poolele kasulike majandus- ja kultuurialaste suhete loomine. Ent ta märkis, et mõningad faktid äratavad kartust, kas Eesti valitsuse rahutaotlused on tõepoolest siirad. Krassin juhtis tähelepanu Eesti valitsuse hiljutisele avaldusele, milles märgiti, et oma suhetes Nõukogude Venemaaga juhindub ta neist printsiipidest,

⁷⁵ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 192—193.

⁷⁶ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 300.

mis domineerivad Entente'i riikide suhetes Nõukogude Venemaaga.⁷⁷ Krassin juhtis tähelepanu Loodearmee reorganiseerimisele Eesti territooriumil ja Eesti valitsuse 3. detsembri avaldusele, milles tähendati, et rahu Nõukogude Venemaaga ei pea olema «tõeline rahu, mille järel kehtestatakse tavalised rahvusvahelised suhted».⁷⁸ Nii näiteks andis Eesti peaminister J. Tõnisson läbirääkimiste avapäeval Eesti delegatsioonile instruksiooni, et delegatsioon ei tohi sõlmida lõplikku rahu, sest sel juhul tuleks raskusi Entente'iga. Ka A. Piip nentis hiljem, et Entente lepiks paremini vaherahulepinguga.⁷⁹ Seepärast sõltus läbirääkimiste edu garantiidest, mis pidid kindlustama, et sõlmitavat rahu ei kasutataks Nõukogude Venemaale uue kallalitungi ettevalmistamiseks. Krassin deklareeris: «Me vajame tõelist ja püsivat rahu ning me ei kirjuta lepingule alla teatavate garantiideta, mis ei lase muuta seda rahu lihtsaks sõjaliseks manöövriks, mida võidakse kasutada uue verevalamise paremaks ettevalmistamiseks.»⁸⁰

Pärast Krassin avaldust tegi Nõukogude delegatsioon teatavaks selgelt ja konkreetsetelt formuleeritud ettepanekud, mis pidi võetama rahuläbirääkimiste aluseks. Nõukogude ettepanekud nägid ette: lepingupoolte iseseisvuse ja sõltumatuse vastastikust tunnustamist; sõjaseisukorra lõpetamist ja rahulike suhete jaluleseadmist; Eesti valitsuse loobumist liitudest riikide, valgekaartlike valitsuste ja organisatsioonidega, kes peavad sõda Nõukogude Venemaa vastu; Judenitši armee interneerimist ja desarmeerimist ning selle sõjamoona hävitamist; amnestiat kõikidele kodanikele, kes on süüdi mõistetud Nõukogude Venemaa toetamise või Kolmandasse Internatsionaali kuulumise pärast. Nõukogude ettepanekud nägid ette ka tihedate diplomaatiliste ja majanduslike suhete loomist lepinguosaliste vahel; diplomaatiliste ja konsulaarsuhete kehtestamist, kaubanduslepingute, posti- ja telegraafikonventsiooni sõlmimist, transiitvedudeks normaalsete tingimuste loomist.

Nõukogude ettepanekute konkreetsus ja selgus, tingimusteta valmisolek Eesti riigi iseseisvust ning sõltumatust tunnustada ja mõlemale poolele kasulikke majandussuhteid luua — kõik see pani Eesti delegatsiooni raskesse

⁷⁷ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 304.

⁷⁸ Sealsamas, lk. 303.

⁷⁹ P. V i h a l e m, Eesti kodanlus imperialistide teenistuses, lk. 630.

⁸⁰ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 304.

olukorda. Delegatsiooni juht Poska teatas, et kuna läbirääkimisi tuleb võrdõiguslikkuse huvides vene keeles pidada, peab loobuma nende stenografeerimisest, sest Eestis on raske leida vene stenografe. Eesti delegatsioon kartis üldsuse huvi läbirääkimiste vastu, ja see on täiesti arusaadav. Läbirääkimiste täpsed stenogrammid ja nende avalikkusele teatavaks tegemine oleksid paljastanud Eesti valitsuse tõelisi kavatsusi ning eredalt demonstreerinud Nõukogude valitsuse rahuarmastust. Nõukogude delegatsiooni juht Krassin lükkas Poska ettepaneku kategooriliselt tagasi. Ta tegi ettepaneku pidada läbirääkimisi eesti ja vene keeles ning kasutada eesti stenografe.

Läbirääkimistega venitada püüdes takistas Eesti valitsus igati Nõukogude delegatsiooni normaalset tööd: viimane jäeti ilma otseühendusest Moskvaga. Eesti delegatsioon teatas, et ta pole üldse volitatud rahuläbirääkimisi pidama ja on valmis arutama ainult vaheahu tingimusi. Peale selle põikles ta kõrvale Nõukogude delegatsiooni ettepanekute ja esmajoones garantiide küsimuse arutamisest. Poska tegi ettepaneku hakata arutama üldisi küsimusi, mis pole seotud vaheahu sõlmimisega. Eesti delegatsioon soovis, et Nõukogude valitsus tunnustaks Eestit, aga vastu ei pakkunud midagi. Eesti valitsus mitte üksnes ei kavatsenud tunnustada Nõukogude Venemaad ega keeldunud temaga rahulepingut sõlmimast, vaid kahtles isegi vaheahu tegemise reaalsuses. Loomulikult ei saanud Nõukogude delegatsioon nii ühepoolsete ettepanekutega nõustuda.

Vastuseks Eesti delegatsiooni ettepanekutele esines Nõukogude delegatsioon uute ettepanekutega, milles peaarõhk asetati garantiidele, mis pidid kindlustama, et Eesti territooriumi ei kasutata sõjalise platsdarmina Nõukogude Venemaa vastu. Projekt nägi ette, et Eesti territooriumil tohivad viibida ainult rahvuslikud väed, et Loodearmee tuleb desarmeerida ja likvideerida ning keelata selle ümberformeerimine Eesti väeosadeks.

Loodearmee reorganiseerimine ja komplekteerimine aga oli juba sel ajal käimas. Loodearmee küsimus ei saanud juhuslikult Tartu rahuläbirääkimiste kõige teravamaks ja otsustavamaks küsimuseks. Juba 27. novembril toimus Tallinnas Inglise, Ameerika ja Prantsuse sõjaväemissioonide esindajate nõupidamine, kus arutati Loodearmee säilitamist. See otsustati reorganiseerida. Judenitši kirjas, mille

ta saatis 3. detsembril Eesti kodanliku armee ülemjuhatajale, märgitakse, et «Eesti territooriumil on käimas seal asuvate vene lahinguüksuste reorganiseerimine».⁸¹ 4. detsembril pöördus Prantsuse valitsus Eesti valitsuse poole memorandumiga, milles ta nõudis Loodearmee säilitamist ja reorganiseerimist, et see võiks tulevikus jätkata võitlust Nõukogude vägede vastu.⁸²

11. detsembril 1919 saatis Eesti valitsus Prantsuse valitsusele läkituse, milles ta toonitas, et hoolimata liitlaste keeldumisest Eesti iseseisvust tunnustada, hoolimata valgekaartlike valitsuste korduvatest avaldustest teha lõpp sõltumatule Eestile on Eesti valitsus Loodearmeed igati toetanud. Läkituses märgiti, et Inglismaa, Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriikide tungival soovil võttis Eesti valitsus enda peale vene korpuse ülalpidamise, kuna see allus Eesti Vabariigi ülemjuhatajale, kes selle reorganiseeris ja aitas kaasa tema võitlusvõime tõstmisele, nii et korpus sai 1919. aasta kevadel eesti vägede toetusel minna Petrogradi ründama. Läkituses toonitati, et kui Eesti valitsus oli mitmel põhjusel sunnitud andma korralduse korpuse desarmeerimise kohta, siis see ei tähendavat, nagu tahaks ta desarmeeritud väeosade isiklikku koosseisu laiali saata.⁸³

Korralduse, millest on juttu läkituses, andis Eesti valitsus 11. novembril 1919. Selles oli öeldud, et Eesti valitsus ei anna Loodearmeele mingit toetust, ja juhul kui selle armee väeosad ületavad Eesti piiri, võetakse neilt ära relvad. See korraldus näitab selgesti, et Eesti valitsuse ja vene valgekaartlaste vahel oli suuri vastuolusid. Lenin kirjutas: «Me teame, et eestlased jätsid maha Judenitši väed, ja praegu on ajalehtedes käimas pöörane poleemika selle üle, et eestlased ei taha teda abistada...»⁸⁴

Punaarmee lähenes Eesti piirile ja Eesti valitsus tahtis oma hiljutisest liitlasest lahku lüüa, veeretada sellele kogu vastutus pealetungi eest Petrogradile ning rahustada oma rahvast, kes nõudis rahu ja sidemete katkestamist Judenitši valgekaartlike jõukudega. Lõpuks tahtis Eesti valitsus avaldada diplomaatilist survet liitlastele, et sundida neid Eesti iseseisvust tunnustama. Just sellele viitas Eesti valitsus oma 11. detsembri läkituses, andes mõista, et Loode-

⁸¹ ENSV ORKA materjalid.

⁸² Sealsamas.

⁸³ Sealsamas.

⁸⁴ V. I. L e n i n, Teosed, 30. kd., lk. 134.

armee eest hoolitsetaks veel paremini, kui liitlased Eesti iseseisvust tunnustaksid.

On huvitav märkida, et 2. jaanuaril 1920 pöördus Eesti valitsus liitlaste poole noodiga, milles väitis, et ta ei suuda raske finantsolukorra tõttu Judenitši armeed ülal pidada ja on sunnitud selle desarmeerima, kui liitlased ning Koltšak ja Denikin ei tunnusta Eesti iseseisvust ega garanteeri, et tulevikus sellele kallale ei kiputa. Oma «ähvardust» täideviia Eesti valitsus ei julgenud. Ta oli sunnitud arvestama oma Lääne peremeeste käsku. Seepärast püüdis Eesti delegatsioon rahuläbirääkimistel igati vältida Loodearmee likvideerimise arutamist. Vähe sellest. Nagu nähtub Loodearmee staabiülema käskkirjast, mis avaldati 5. detsembril 1919, andis Eesti valitsus Loodearmee käsutusse suure maaala koos asulatega, et viimane saaks seal organiseerida suurtükiväeladusid, intendantuure, igasuguseid tagalaasutusi jne.

Entente'i riigid, eriti Prantsusmaa, avaldasid endiselt survet Eesti valitsusele, et takistada teda Nõukogude Venemaaga rahu sõlmimast. Taheti ju kõik Baltikumi Nõukogude-vastased jõud ühendada uue rünnaku organiseerimiseks Nõukogude Venemaa vastu. Baltikumis arendati aktiivset tegevust Poola-Balti sõjalise bloki loomiseks ja reorganiseeritava Loodearmee lahinguliste võimete jaluleseadmiseks. Seepärast panigi Nõukogude valitsus nii suurt rõhku garantiidele, taotledes visalt mitte üksnes vahele rahu sõlmimist, vaid esmajoonel püsivat ja lõplikku rahu. Seejuures toonitas Nõukogude delegatsioon selgesti, et tema valitsus peab rangelt kinni vastastikkuse printsiibist. Nõukogude valitsus oli valmis Eesti julgeolekut garanteerima ja palus Eesti delegatsiooni oma ettepanekutega esineda.

Eesti delegatsioon keeldus aga visalt garantiide küsimust arutamast, tuues ettekäändeks õigustuse, et suurel Venemaal polevat põhjust väikest Eestit karta. Piip isegi deklareeris, et kui Nõukogude valitsus tahab Eesti iseseisvust tunnustada, siis on vaja ka teda usaldada, et julgeoleku garantiid tagab ju rahvusvaheline õigus jne. Lõpuks teatas Poska 8. detsembril pärast oma valitsusega konsulteerimist, et garantiide küsimust saab arutada alles siis, kui rahutingimused on juba välja töötatud.

Ent läbirääkimisi katkestada Eesti delegatsioon ei saanud ega tahtnudki. Selle tõestuseks oli Eesti valitsuse projekt uuest riigipiirist Nõukogude Venemaaga. Läbirääki-

miste jätkamise huvides nõustus Nõukogude delegatsioon riigipiiri küsimust arutama. Kolm istungit, mis toimusid 9., 10. ja 11. detsembril, olid täielikult pühendatud diskussioonile riigipiiri üle. Eesti delegatsiooni riigipiiri projekt oli ilmselt strateegilis-agressiivse iseloomuga. See projekt nägi ette nihutada Eesti ja Nõukogude Venemaa piiri 25 kilomeetrit ida poole Narva jõge, lõunas aga Velikaja jõeni. See tähendas rahvaste enesemääramisõiguse printsiibi jämedat rikkumist. Eesti projekt nägi ette võtta Nõukogude Venemaalt ära kümme tuhat ruutversta põliseid vene maid. Sellel territooriumil elas 250 000 venelast, 40 000 eestlast ja 15 000 muust rahvusest inimest. Pihkva oblastis, millele pretendeeris Eesti valitsus, elas 125 000 venelast ja ainult 11 000 eestlast.

Keeldudes arutamast Nõukogude ettepanekuid garantiide kohta ja rõhutades, et ta taotleb ainult vaerahu sõlmimist, nõudis Eesti delegatsioon oma riigipiiri projekti vastuvõtmist. See aga tähendas ida poole Narva jõge platsdarmi rajamist Petrogradi ründamiseks. Eesti valitsus pretendeeris ka Narva lahele, mis oli mugav koht dessandi maandamiseks Soome lahe lõunarannikule. Riigipiiri küsimuse sellise asetuse puhul pidi Nõukogude delegatsioon arvestama, et Nõukogude Venemaad võivad rünnata mitte üksnes Baltimaade rahvuslikud sõjaväed, mitte üksnes Loodevalitsuse armee, vaid ka teiste valitsuste väed, kes, nagu ütles Nõukogude delegatsiooni juht, seavad oma eesmärgiks võitluse Nõukogude Venemaa vastu. Peale kõige muu nägi Eesti projekt ette nihutada olemasolevat rindejoont 15—20 versta ida poole. Seega vaadeldi Nõukogude vägesid kui kaotajat, kes peab oma positsioonidelt taganema, ja Eesti vägesid kui võitjat, kes need põlised vene alad endale pidi saama.

Diskussioon venis ja läbirääkimised poliitiliste küsimuste üle jooksid ummikusse. Põhjuseks oli Entente'i riikide surve Eesti valitsusele. Viimane oli seega raskes seisukorras. Mõisteti ju küllalt hästi, milline oht peitub rahu läbirääkimiste katkestamises Venemaaga. Seda tõendab ka nõupidamine, mille 12. detsembril peaminister Tõnisson kokku kutsus ja millest osa võtsid ka Entente'i ja vene valgekaartlaste esindajad. Tõnisson oli sunnitud tunnistama, et kuigi Eesti valitsus püüab Entente'iga kõigiti arvestada, peab ta ka riigi siseolukorda silmas pidama. Rahu sõlmimisest äraütlemine ja Loodearmee lubamine Eesti

territooriumile põhjustaks riigis rahutusi.⁸⁵ Eesti valitsus veenis oma Lääne käskijaid laskma tal Nõukogude Vene-
maaga läbirääkimisi jätkata, kinnitades, et nende eesmärk
on ainult sõjaseisukorrast pääsemine ilma tõelist rahu sõl-
mimata.

Selleks ei võita aega suhete reguleerimiseks Entente'i
riikidega, sai Eesti delegatsioon ülesandeks teha Nõuko-
gude delegatsioonile ettepanek lõpetada ajutiselt läbirää-
kimised poliitiliste küsimuste üle. 15. detsembril sõitis
Poska Tallinnasse, osa delegatsiooni liikmeid aga Riiga,
läbirääkimistele Prantsuse kindrali A. Niesseliga. Viimane
andis käskivas toonis mõista, et rahu sõlmida ei tohi, et
Baltikum peab endiselt jääma platsdarmiks pealetungil
Petrogradile.⁸⁶

Imperialistlike riikide surve olid oma tulemused. Eesti
valitsuse positsioon Nõukogude delegatsiooni suhtes muu-
tus veel paindumatumaks. Tekkis läbirääkimiste katkemise
oht. 15. detsembril sõitis Nõukogude delegatsiooni juht
Krassin Pihkvasse, et seal oma valitsusega otseühendusse
astuda.

Plenaaristungite katkemise tõttu alustati läbirääki-
misi majanduskomisjonis. Majandusküsimuste arutamisel
andsid end tunda uued tuuled. Eesti delegatsioon esitas
igal istungil järjest uusi nõudmisi. Ta nõudis, et Eestile
eraldataks osa tsaristliku Venemaa kullavarudest, et tsaari
ja Ajutise Valitsuse raha vahetataks kullaks, et toodaks
tagasi imperialistliku sõja ajal Eesti territooriumilt eva-
kueeritud varad jne. 13. detsembri istungil esines Eesti dele-
gatsioon täiesti absurdse nõudmisega: Nõukogude valitsus
maksu pensioni Eesti kodanikele, kes seda said enne
15. novembrit 1919, aga ka nendele, kellele selle kuupäevani
polnud veel pensioni määratud, kuid kellel kuni Oktoobri-
revolutsioonini kehtinud seaduste alusel oli selleks nüüd
õigus. Niisugusele ennekuulmatult häbematule nõudmisele
vaidles vastu Joffe. Nõukogude valitsus andis mõista, et pü-
siva rahu sõlmimise huvides on ta valmis ka majanduslikes
küsimustes järeleandmisi tegema, eraldama näiteks vas-
tava osa kullavarudest. Kuid Nõukogude pool oli arva-
musel, et kõik õiguskorra küsimused tuleks jätta eriko-
misjoni arutada, sest detailidesse tungimiseks, mida

⁸⁵ ENSV ORKA materjalid.

⁸⁶ P. V i h a l e m, Eesti kodanlus imperialistide teenistuses, lk. 636.

Eesti delegatsioon nõudis, kuluks konverentsil vähemalt aasta. Joffe konstateeris, et plenaaristungitel tuleks kindlaks määrata vaid üldised printsiibid. Nõukogude delegatsioon tuletas veel kord meelde, et läbirääkimiste edu sõltub ikkagi garantiide probleemist.

18. detsembril sai Nõukogude delegatsioon Välisasjade Rahvakomissariaadilt telegrammi, milles teatati soome vabatahtlike koondamisest Karjala piirile, Loodearmee reorganiseerimisest ja Läti vägede saatmisest Eestisse. Punaarmee väejuhatuse oli sunnitud astuma samme looderinde tugevdamiseks. Ent telegrammis märgiti, et Nõukogude valitsuse eesmärk on uue sõjalise kokkupõrke vältimine. Delegatsioonile soovitati Eestiga kiiresti järgmistel tingimustel rahu sõlmida.

«1. Eestlased peavad viivitamatult tunnustama garantiisid, mida me nõuame. 2. Meie poolt territoriaalsed järeleandmised vastavalt Krassini kirjale. 3. Sõlmida otsekohe põhileping, lükates edasi üksikasjade täpsustamise. 4. Sõlmida nendel tingimustel viivitamatult vaherahu.»⁸⁷

Samal ajal muutus tunduvalt olukord Euroopas. Rahu jõud kasvasid ja tugevnesid. Klassivõitlus teravnes. Rahvusvaheline proletariaat tõstis üha valjemini oma häält Nõukogudemaa kaitseks. Pärast seda kui Inglise, Prantsuse, Itaalia ja Ameerika Ühendriikide valitsus olid Litvinovi rahumeelsed ettepanekud tagasi lükanud, võttis Londoni ametiühingute kongress üksmeelselt vastu otsuse «... nõuda, et valitsus vaataks viivitamata läbi Litvinovi ettepanekud ning lõpetaks blokaadi. Veel otsustas kongress saata enda poolt Nõukogude Venemaale erikomisjoni.»⁸⁸

Inglismaa kõige kaugelenägelikumad valitsevad ringkonnad hakkasid üha selgemini mõistma, et vanade meetoditega Nõukogude Venemaa vastu võitlust jätkata on võimatu ja ka ohtlik. Järjest sagedamini kuuldus hääli, mis pooldasid kompromisse Nõukogude Venemaaga. 22. detsembril 1919 saatis Nõukogude delegatsioon rahvakomissar Tšitšerinile telegrammi, milles teatati, et enne konverentsi istungit pöördus Joffe poole Inglise kapten, kes ei nimetanud oma nime, ja ütles, et ta on volitatud mitteametlikult järele uurima, kas on võimalik alustada Nõukogude valitsusega läbirääkimisi tingimusel, et Balti laevastik desar-

⁸⁷ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 310—311.

⁸⁸ Sealsamas, lk. 308.

meeritaks. Kapten teatas, et see oleks esimene samm rahu sõlmimise suunas. Blokaad lõpetataks. Inglismaa saadaks Petrogradile toiduaineid.⁸⁹ Tšitšerin vastas, et põhimõtteliselt võib läbirääkimistega nõustuda.

25. detsembril telegrafeeris Joffe Tšitšerinile Inglise ohvitseri teate, et «... pinevil suhete pärast Prantsusmaaga ei taha Inglismaa teha ametlikku ettepanekut ja palub meid kutsuda tema komisjoni Venemaale Baltimaade küsimuste üle läbirääkimisi pidama».⁹⁰ Inglise ohvitser lubas anda ametliku vastuse kolme päeva pärast. Kuigi selle aja möödudes ametlikku vastust ei tulnud, oli selge, et «Vene küsimuses» on Inglismaa poliitikas mõningaid nihkeid märgata.

Kõik see pidi avaldama vastavat mõju ka Eesti valitsusele. Eestlased «on muutunud leplikumaks», teatas Joffe oma telegrammis 22. detsembril. Jälle algasid plenaaristungid. Eesti delegatsioon oli nüüd nõus garantiide küsimust arutama, kuid püüdis kõrvale põigelda sõjaliste garantiide tegelikust andmisest Nõukogude valitsusele. Nõukogude projekti arutamisel esitas Eesti delegatsioon 22. detsembril selliseid parandusi, mis Nõukogude ettepanekute sisu põhjalikult muutsid. Nõukogude sõjalise eksperti sõnade järgi tuli nii välja, et garantiid puudutavad ainult tulevikku ega kehti Nõukogude Venemaad ähvardavate praeguste jõudude kohta. Eesti ettepanekutes mindi vaikides mööda Loodearmee desarmeerimisest ega mainitud üldse selle relvastust, tehnikat ja merejõudusid. Kolmekuuline tähtaeg, mis soovitati jätta desarmeerimiseks, oleks Eestile andnud võimaluse Loodearmee täielikult eesti «rahvuslikeks» väekoondisteks ümber formeerida. Nõukogude sõjaline ekspert esitas veenvaid fakte, et selline reorganiseerimine on juba alanud.

Eesti ettepanekutes oli märksa pehmendatud formuleeringut, et Eesti territooriumil tuleb keelata mis tahes organisatsioonide ja gruppide viibimine, kes pretendeerivad Venemaa valitsuse osale. Ja lõpuks oli välja jätud selline tähtis tingimus nagu segakomisjoni moodustamine kõikide nende garantiide täitmise kontrollimiseks. Seepärast oli Nõukogude delegatsioon sunnitud veel täpsemalt formuleerima rahulepingu projekti kolmandat paragrahvi,

⁸⁹ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 314.

⁹⁰ Sealsamas.

mis käsitles garantiisid, ja lisama sinna järgmised punktid.

1. Rahulepingule allakirjutamise päeval esitab Eesti delegatsioon täpsed andmed Loodearmee vägede, sõjamoonaladude, sõjalise ja tehnilise vara seisukorra kohta seisuga 1. detsember 1919.

2. Maavägede ja merejõudude desarmeerimine ning sõjaväeladude ja kogu sõjamoona neutraliseerimine ning immobiliseerimine tuleb lõpetada nädala jooksul pärast lepingule allakirjutamist.

3. Kogu Loodearmee isiklik koosseis, kes pärast 1919. aasta 1. detsembrit läks üle Eesti sõjaväkke, tuleb viivitamatult demobiliseerida koos relvade ja varustuse immobiliseerimisega.

4. Kõigi mainitud sõjaliste garantiide täitmise kontrollimiseks moodustatakse segakomisjon, kelle koosseis, õigused ja kohustused määratakse kindlaks vastavalt väljatöötatud instruksioonile.

Eesti delegatsiooni juht Poska ütles lõpuks, et ta mõistab Nõukogude poole püüet saada kindlaid garantiisid ja ta peab seda soovi põhjendatuks. Garantiide ning riigipiiri küsimuse lõpliku formuleeringu väljatöötamine otsustati anda vastavale komisjonile.

Lõpuks saabus 31. detsember, rahuläbirääkimiste murraguline päev. Nõukogude valitsus saavutas esimese märkimisväärse võidu. Rahukonverentsi neljateistkümnendal istungil võeti vastu ja kinnitati järgmiste kokkulepete tekstid: 1) Eesti iseseisvuse tunnustamise kohta, 2) lepinguosaliste riigipiiri kohta, 3) sõjaliste garantiide kohta. Sõlmiti ka leping Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi ja Eesti Vabariigi sõjavägede vahel lahingutegevuse lõpetamise kohta. Lepingus märgiti, et pooled jõudsid põhimõttelisele kokkuleppele mõnedes küsimustes, millel «...on mõlemale poolele eriline tähtsus nende vahel püsiva rahu sõlmimise huvides. See tähendab: 1) Eesti riigi iseseisvuse küsimuses, 2) piiride küsimuses, 3) tingimuste kohta, mis garanteerivad mõlemat lepinguosalist sõjalises suhtes. Vastavate kokkulepete parafeeritud mustandid lisatakse sellele lepingule ja lülitatakse rahulepingusse.»⁹¹

Lepingu kohaselt katkestati sõjategevus seitsmeks päe-

⁹¹ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 317.

vaks (3.—10. jaanuarini). Oli ette nähtud, et kui kumbki pool ei teata kahekümne nelja tunni jooksul pärast märgitud tähtaja möödumist kavatsusest alustada taas lahingu-tegevust, pikeneb vaherahu automaatselt.

Vaherahu sõlmimine oli suure tähtsusega. Sellega oli astunud esimene samm püsiva ja lõpliku rahu suunas. Eesti sõltumatuse tunnustamine, suured territoriaalsed järeleandmised, mida Nõukogude valitsus tegi verevalamise lõpetamise nimel, näitasid kogu maailmale Nõukogude valitsuse välispoliitika siirust, õiglust ja rahuarmastust.

Pärast vaherahu sõlmimist jäid läbirääkimiste päevakorda järgmised tähtsad punktid: 1) segakomisjoni instruksiooni väljatöötamine, 2) piirivööndi demilitariseerimise tingimuste arutamine ja 3) lepinguosaliste riikide majanduslike suhete arutamine.

1. jaanuaril 1920 otsustati, et plenaaristungitel hakatakse arutama küsimusi, mis otseselt puudutavad rahu-lepingut, kõrvaliste küsimuste arutamiseks aga moodustatakse vastavad komisjonid. Nii moodustatigi sõjaline, finants- ja majanduskomisjon.

3. jaanuari plenaaristungil hakati arutama sõjaliste garantiide täitmise kontrollimiseks loodava segakomisjoni instruksiooni. Vaerahulepingule allakirjutamisel parafeeris Eesti delegatsioon ka vastastikuseid sõjalisi garantiisid käsitlevad kokkulepped, mis nägid ette segakomisjoni moodustamise nende garantiide täitmise kontrollimiseks. Kuid sellel kokkuleppel võis olla praktiline väärtus ainult siis, kui välja töötataks üksikasjaline instruksioon, mis määraks kindlaks segakomisjoni volitused. Lisaks sellele oli vaja välja töötada ka rahulepingu garantiisid puudutavate paragrahvide lõplik redaktsioon.

Eesti delegatsioon püüdis segakomisjoni volitusi maksimaalselt piirata ja selle tööd raskendada. Tema sooviks oli võtta segakomisjonilt õigus Loodearmee desarmeerimise käiku tegelikult kontrollida, sest viimane taheti ju eesti rahvuslikeks väeosadeks reorganiseerida. Eesti delegatsioon kulutas palju jõudu, et säilitada Judenitši armee relvastust, ladusid ja baase. Sõnades oli Eesti delegatsioon Nõukogude ettepanekutega nõus, kuid stiili parandamise ja tautoloogia kõrvaldamise ettekäändel püüdis ta selliseid parandusi teha, mis oleksid võimaldanud garantiide kokkuleppeist mööda hiilida. Nii algatas kindral J. Soots diskussiooni mõistete «baas» ja «ladu» identsusest. «Stiili parandami-

seks» soovitas ta tõmmata instruksioonist maha mõiste «baas». Nõukogude delegatsiooni liige Gukovski märkis sel puhul, et kindrali hoolitsus «stiili» eest taotleb tegelikult teisi eesmärke. Pruugib ainult riputada sõjalisele objektile sildi «ladu» asemel silt «baas» ja kontrollkomisjonil pole enam õigust seda kontrollida. Kuid kindral Soots oli kangekaelne. Kaotanud igasuguse kannatuse, tähendas Nõukogude delegatsiooni juht Joffe irooniliselt, et andku kindral seekord järele ja leppigu halva stiiliga. Eesti delegatsiooni ettepanekute mõte oli selge: likvideerida kontrollkomisjon enne Judenitši armee likvideerimist.

Segakontrollkomisjoni instruksiooni projekti arutamine jooksis Eesti delegatsiooni süü tõttu ummikusse. Otustati hakata arutama tähtsat küsimust, mis oli otseselt seotud sõjaliste garantiidega. See käsitles vägede väljaviimist piirivööndist ja viimase demilitariseerimist.

Nõukogude delegatsiooni projekt, mis rajanes 31. detsembril vastuvõetud ja parafeeritud riigipiiri kokkuleppel, kohustas mõlemaid pooli viima pärast rahulepingu ratifitseerimist Pihkva rindelõigus asuvad väed seitsme päeva jooksul ja Narva rindelõigus asuvad väed kahekümne ühe päeva jooksul lepingus märgitud joone taha, kusjuures kõik neutraalses tsoonis olevad kindlustused tuleks selle aja jooksul hävitada. Projekt nägi ette Peipsi ja Pihkva laevastiku desarmeerimist kahekümne ühe päeva jooksul pärast lepingu ratifitseerimist ning määras kindlaks, et neutraalsesse vööndisse võivad jääda ainult piirivalveväed sellise arvestusega, et maismaapiiri viieteistkümne versta kohta ei tohi tulla üle kahe saja mehe.

Nõukogude ettepanekud neutraalse piiritsooni demilitariseerimise kohta moodustasid olulise osa vastastikutest sõjalistest garantiidest, mille eesmärgiks oli püsiva rahu sõlmimine lepinguosaliste vahel ja uue agressiooni ärahoidmine kodanliku Eesti poolt.

Eesti delegatsioon esitas oma projekti. Olles sõnades nõus oma vägede väljaviimisega neutraalsest tsoonist, püüdis Eesti delegatsioon tegelikult kõrvale hiilida piiritsooni neutraliseerimisest ja demilitariseerimisest. Eesti delegatsiooni juht Poska viitas rahvusvahelisele õigusele, mis ei nägevat ette neutraalsete tsoonide loomist, rääkis Eesti elulistest huvidest oma piiride kaitsmisel, väites, et selline punkt polevat vajalik, sest Eestil pole piirialadel mingeid kindlustusi. Kindral Soots aga kuulutas, et neutraalse

tsooni demilitariseerimine tähendavat mitte üksnes umbusaldust, vaid ka nende vägede solvamist, kes seal praegu seisavad.

Tegelikult ei kavatsenudki Eesti valitsus oma vägesid neutraalsest tsoonist välja viia. Eesti delegatsioon tahtis garantiide lepingust teha tühipalja paberilipaka, et, nagu juba öeldud, muuta Judenitši armee eesti rahvuslikeks väekoondisteks, säilitades tema sõjaväebaasid ja relvastuse. Ühtlasi tahtis ta vältida neutraalse piiritsooni demilitariseerimist, et olla ka pärast rahu sõlmimist valmis soodsatel tingimustel aktiivselt osa võtma uuest sõjalisest avantüürist Nõukogude Venemaa vastu.

Nõukogude Venemaa ja Eesti vaheliste diplomaatiliste ning konsulaarsuhete loomise arutamine rahuläbirääkimistel näitas, missuguses orjalikus sõltuvuses oli Eesti valitsus Entente'ist ja millist välispoliitikat kavatses ta pärast lepingu ratifitseerimist Nõukogude Venemaa suhtes ajada. Eesti delegatsioon seadis diplomaatiliste ja konsulaarsuhete loomise Nõukogude Venemaaga sõltuvusse liitlasriikide poliitikast viimase suhtes. Poska ütles selgelt, et enne kui liitlased pole tunnustanud Venemaad, pole Eestil võimalik temaga normaalseid suhteid luua. Seega kavatses Eesti valitsus ka pärast rahulepingu ratifitseerimist jätkata Nõukogude Venemaa suhtes Entente'i dikteeritud poliitikat, see tähendab majanduslikku blokeerimist, igasuguste Nõukogude-vastaste sõjaliste ja poliitiliste avantüüride organiseerimist jne.

7.—20. jaanuarini läbirääkimistel plenaaristungeid ei toimunud. Tähtsamates küsimustes kokkuleppele ei jõutud. Töö kestis vaid sõjalises ning finants- ja majanduskomisjonis. Eesti delegatsioon püüdis esitada finants- ja majanduskomisjonile arutamiseks üha rohkem detaile, et sel viisil läbirääkimisi võimalikult pikale venitada. Kasutades ühtlasi Nõukogude valitsuse huvi rahu sõlmimise vastu Eestiga, püüdis ta endale võimalikult palju majanduslikke privileege ja järeleandmisi välja kaubelda.

Nõukogude delegatsioon aga oli huvitatud rahuläbirääkimiste maksimaalsest kiirendamisest. Ta asus algusest peale kindlale seisukohale: määrata lepingus kindlaks vaid põhiprintsiibid, üksikasjadesse laskumata. Tähtsaim põhimõte seejuures oli: ei mingit teineteise arvel kasusaamist, s. t. kogu Eesti territooriumil olev vara on Eesti oma ja Vene NFSV territooriumil olev vara on Venemaa oma.

Nõukogude delegatsioon lähtus sellest, et üksikasjadesse tungimine venitab konverentsi pikaks ja lõppude lõpuks pole see kasulik Eestile endale. Vaatamata sellele andis Nõukogude delegatsioon juba detsembrikuus mõista, et kui lahendatakse garantiide küsimus, on ta nõus taganema printsiibist «mitte mingit arvete esitamist».

1920. aasta jaanuaris arutati Eesti majanduslikke pretensioone Poliitbüroo istungil. 13. jaanuaril kirjutas Tšitšerin Nõukogude rahudelegatsiooni juhile Tartusse: «Teile juba teatati Poliitbüroo otsusest olla valmis loovutama kuni 15 miljonit rubla, kuid mitte mingil juhul ei tohi anda ei ronge ega laevu. Selle järgi, millisele seisukohale asuvad eestlased, selgub, kas nad tõepoolest tahavad rahu või ainult petavad oma rahvast ja on Entente'i soovide rahuldamiseks rõõmuga valmis kinni haarama mingist juhusest. Kõige järgi otsustades etendab Helsingi konverents teatavat osa nii eestlaste kui teiste Baltimaade rahvaste suhtumises meisse.»⁹²

Tõepoolest, Helsingi konverents ja liitlasriikide otsus lõpetada blokaad tõid rahuläbirääkimiste käiku lõpliku murrangu.

5. Balti riikide Helsingi konverents. Blokaadi lõpp

15. jaanuaril 1920 tuli Soome pealinnas kokku järjekordne konverents, millest osa võtsid Poola, Soome, Eesti, Läti ja Leedu esindajad. Ettevalmistusi selleks tehti juba 1919. aasta detsembrist alates. Inglise konservatiivide ajaleht «Times» teatas 17. detsembril, et otsustatakse kokku kutsuda konverents, millest võtaksid osa Baltimaad, Poola, Ukraina ja võib-olla ka Valgevene esindajad. Ajaleht kinnitas, et bolševikega peetavate rahuläbirääkimiste ilmse ebaedu tõttu muutub nende riikide sõjalise liidu loomine järjest reaalsemaks. Ajalehe arvates olevat Eesti valitsus jõudnud otsusele lõpetada separaatne konverents Tartus selleks, et sõlmida sõjaline liit naaberriikidega «kaitseks» bolševike eest. Seda otsust olevat mõjutanud liitlasvalituste keeldumine Litvinoviga läbirääkimisi pidada.

«Times'i» järeldustel oli reaalne alus. Entente'i imperialistid ei kavatsenud Balti riikidele vabadust jätta ise

⁹² Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 323.

reguleerida oma suhteid Nõukogude Venemaaga. Baltimaade ühinemist Nõukogude-vastasesse sõjalisse blokki ning Balti riikide ja Poola ühendatud jõududega Nõukogude Venemaale uue kallaletungi organiseerimist arutati 1919. aasta detsembris Pariisi rahukonverentsil. 12. detsembri istungil esines G. Clemenceau oma kuulsa kõnega, milles ta soovitas «rajada Venemaa ümber okastraattõkke». Telegrammis, mille G. Curzon saatis Inglise saadikule Helsingisse, teatati, et Inglismaa ja Prantsusmaa annavad Balti riikidele abi, mille nad leiavad olevat vajaliku igal konkreetset juhutul.

Nagu Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriigidki, allutas Inglismaa «Baltimaade küsimuse» maailma esimese tööliste ja talupoegade riigi vastu peetava võitluse huvidele. Inglise valitsuse poliitika näiline kõikumine Balti riikide suhtes, tema valelikud lubadused tunnustada nende iseseisvust ja mitte takistada neil Nõukogude Venemaaga rahu sõlmida olid tingitud arvestusest, et sõjalise interventsiooni nürjumise korral tuleb minna kompromissile Nõukogude Venemaaga. Selleks puhuks oli Inglismaale hädavajalik säilitada oma positsioonid Baltikumis, et organiseerida veel uusi Nõukogude-vastaseid sõjalisi ja poliitilisi avantüüre.

Eesti esindaja Londonis kirjutas 3. jaanuaril 1920 salajases ettekandes oma valitsusele, et Inglismaa tahtvat jätta Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia oma protektoraadi alla. Baltikum tulevat vabastada Saksamaa mõju alt. Inglismaad huvitavat esmajoones sadamalinnad Tallinn, Riia, Helsingi, Odessa. Inglismaa olevat valmis neid bolševike eest isegi dessantidega kaitsma.⁹³

Iseloomustades Inglismaa välispoliitikat kui salakavalat ja ettenägelikku ning kogu kapitalistliku maailma huvidele kõige rohkem vastavat, ütles Tšitšerin: «Inglise kapitalistlik ülemkiht on klassikaline kompromissi keskkond, kus on arendatud ülimalt täiuslikkuseni selle mõistmine, missugused uued ajaloolised jõud on küpemas ja kuidas on vaja neid kompromissidega kahjutuks teha... Inglismaa on muidugi keeruline nähtus, Inglismaal on oma sõjaline partei, kuid tal on ka grupp ettenägelikke poliitikuid, kes püüavad vältida praegust ühiskonda ähvardavat ohtu.»⁹⁴

⁹³ ENSV ORKA materjalid.

⁹⁴ «Вестник НКВД» nr. 3, 1920, lk. 3.

Peaküsimuses — võitluses Nõukogude Venemaa vastu — tegutsesid Inglismaa ja Prantsusmaa ühiselt. «Me teame,» lisis Tšitšerin, «et päeval, millal Inglise valitsus on oma rahva ja majandusliku kriisi survel lõpuks sunnitud meiega kokku leppima, Prantsusmaa teda ei takista.»⁹⁵

Inglismaa toetas täielikult Prantsusmaa plaani luua piiririikidest sõjaline liit, mis koos reorganiseeritud Loodearmeelega alustaks uut rünnakut Nõukogude Venemaale. Inglise valitsuse kompromisside poliitika põimus uute Nõukogude-vastaste sõjaliste avantüüride organiseerimise poliitikaga. Ajaleht «Izvestija» kirjutas juhtkirjas 11. juunil 1920: «Lloyd George'iga mingit lepingut välja töötades ei või olla kindel, et ta homme samal seisukohal on või et ta läbirääkimisi pidades ei plaanitse ühtlasi uut kallaletungi. See diplomaatide kahepalgelisus seletub kodanluse enda kahepalgelisusega. Inglise imperialism on nõus Nõukogude Liiduga kokku leppima, kui ta ei näe enda eesteist väljapääsu. Ent kui tema ees avaneb mingi uus, kas või kitsas pilu või kui ta hakkab taas tundma, et talle teeb haiget bolševismi konnasilm, kukub ta jälle perutama ja on valmis uude avantüüri tormama.»

Erilist tähelepanu pöörasid Entente'i imperialistid Poolale kui ühele suurematest ja tugeva armeega piiririikidest. Peale selle olid Poola mõisnike ning kodanluse hulgas eriti tugevad natsionalistlikud ja šovinistlikud meeleolud, mis õhutasid Ukraina ning Valgevene maade vallutamist. 26. jaanuaril 1920 teatas Litvinov välisasjade rahvakomissarile Tšitšerinile, et Poolas kuulutati välja üldmobilisatsioon, et Sazonov, Savinkov ja Tšaikovski on kolinud Varssavisse, kus nad organiseerivad Vene armeed, ja et on oodata marssal F. Fochi saabumist Poola pealinna. «Kahtlustatakse Churchill'i ja Fochi vandenõu D. Lloyd George'i seljataga. Nad pole loobunud ka mõttest kasutada meie vastu Saksamaad. Poola piiri on vaja hoolega silmas pidada.»⁹⁶

Entente'i imperialistid hakkasid vaatama Poolale kui tähtsaimale lülile «Vene küsimuse» lahendamisel. Koos Poolaga pidid Nõukogude Venemaa vastu astuma Eesti, Läti, Leedu ja Soome. Nende riikide kõige mõjukamad reaktsioonilised ringkonnad püüdsid samuti vältida mis

⁹⁵ «Вестник НКВД» nr. 4—5, 1920, lk. 7.

⁹⁶ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 331.

tahes kokkuleppeid Nõukogude Venemaaga. Oma Lääne peremeeste käsul hakkasid nad energiliselt kokku klopsima Nõukogude-vastast Balti sõjalist liitu. Otsustati hakata perioodiliselt kokku kutsuma Eesti, Läti ja Leedu armee väejuhatajate nõupidamisi. 6. jaanuaril toimus selline nõupidamine Valgas, kus üksmeelselt vastuvõetud otsuses tunnistati vajalikuks sõlmida kiiremas korras Eesti, Läti ja Leedu sõjaline konventsioon.⁹⁷

Kõik see avaldas otsest mõju Eesti ja Nõukogude Venemaa rahuläbirääkimistele. Just nende kulssidetaguste Nõukogude-vastaste mahhinatsioonide valguses saab selgeks, miks Eesti venitas rahuläbirääkimistega ja miks Eesti valitsus ei tahtnud anda Nõukogude Venemaale sõjalisi garantiisid.

Entente'i riigid ja eriti Prantsusmaa avaldasid Helsingi konverentsist osavõtjatele tugevat survet. Inglise valitsus teatas ametlikult, et ta ei kavatse saata oma esindajat konverentsile ja et Balti riigid lahendagu ise oma eluliselt tähtsad küsimused. Tegelikult polnud see nii. Helsingisse saadeti «mitteametlik» sõjaline missioon, kelle tegelikud eesmärgid ei äratanud kahtlust.

Inglise valitsus mõistis suurepäraselt, et liitlasriikide ja Vene valgekaartlike valitsuste keeldumine Balti riikide iseseisvust tunnustada ongi see, mis takistab viimastel ühineda aktiivseks võitluseks Nõukogude Venemaa vastu. Seepärast saadeti Inglise parlamendi liige MacKinder Denikini juurde, et soovitada viimasele piiririikide sõltumatus tunnustada. Denikin võttis Inglise valitsuse nõu kuulda. 1920. aasta 13. jaanuari otsusega tunnustas ta piiririikide valitsusi ning lubas nendega tulevikus suhteid reguleerida lepingulistel alustel ja liitlaste kaasabil. Otsuses kuulutati, et jutt on ainult nende valitsuste «tunnustamisest», kes võitlevad bolševike vastu. Etteheidetele, et niisugune otsus tähendavat tegelikult Venemaa jagamise tunnustamist, ütles Denikin, et jutt on ainult piiririikide tunnustamisest *de facto*, aga mitte *de jure* ja et lõplikult otsustavat küsimuse Asutav Kogu.⁹⁸ Niisiis ei krooninud täielik edu Inglise valitsuse katseid pehmedada piiririikide ja vene valgekaartlaste vastuolusid ning taotleda Venemaa jagamise lõplikku juriidilist sanktsioneerimist.

⁹⁷ В. Я. Сиполс, За кулисами иностранной интервенции в Латвии, lk. 199.

⁹⁸ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse sünd, lk. 716.

Helsingi konverents toimus suure saladuskatte all. Istungeid korraldati suletud uste taga ja neid ei protokollitud. Konverentsi päevakorra tähtsamad punktid olid Balti liidu loomine ja Balti riikide suhted Vene NFSV-ga. Teised küsimused, nagu Läänemere neutraliseerimine, Balti riikide välispoliitilised ja majanduslikud suhted, olid tege-likult teisejärgulise tähtsusega ning pidid üldsuse tähele-panu konverentsi tõelistest eesmärkidest kõrvale juhtima.

Balti riikide valitsevad ringkonnad olid eluliselt huvit-atud Nõukogude Venemaa vastu suunatud sõjalise liidu loomisest. Seda nõudsid esmajoones nende maade kodan-luse huvid. Baltimaade valitsused lootsid, et kui nad moodustavad Nõukogude-vastase sõjalise liidu, tunnustab Entente kiiremini nende iseseisvust. Peale selle pidi sõja-line liit aitama võidelda nendes riikides järjest hoogustuva revolutsioonilise liikumise vastu.

Eesti valitsus oli Nõukogude-vastase sõjalise liidu loo-mise üks initsiaatoreid ja ägedamaid poolehoidjaid. Olles oma naabritest ettenägelikum, veendus ta, et Venemaaga rahu sõlmida on hädavajalik, kuid talle ei tulnud mõttes-egi jääda Nõukogude-vastases võitluses neutraalseks. 16. jaanuaril esitas Eesti valitsuse juht Tõnisson viie riigi sõjalise konventsiooni projekti, mis oli oma teravikuga Nõukogude Venemaa vastu suunatud. Tõnisson deklareeris, et sõjalise liidu loomine on Balti riikidele elulise tähtsu-sega.⁹⁹

20. jaanuaril 1920 võeti konverentsil vastu resolutsioo-niprojekt, mille oli koostanud sõjaline komisjon ja mis nägi ette, et konverentsist osavõtjad töötavad välja «kaitse-plaani» Nõukogude Venemaa vastu. Resolutsioon nõudis konverentsil viibivate riikide osavõttu ühisest võitlusest Nõukogude Venemaa vastu. Resolutsioon kohustas konve-rentsist osavõtvaid riike välja töötama konkreetse plaani võitluseks ühise vaenlase vastu ja eraldama selleks vas-tava hulga vägesid ning sõjamoona.¹⁰⁰ Konverentsi otsus-tes deklareeriti silmakirjalikult, et Balti riikide sõjaline konventsioon on ainult «kaitseiseloomuline». Samas sel-gitati, et «kaitse» eesmärgid saavutatakse ainult sel juhul, kui rahvuslikes ja etnograafilistes piirides asuv territo-

⁹⁹ E. L a a m a n, Eesti iseseisvuse sünd, lk. 753.

¹⁰⁰ ENSV ORKA materjalid.

rium on vaenlastest vaba ega ole karta uusi kallaletunge.¹⁰¹ Märkuses selle resolutsioonipunkti juurde kõneldi selgesti agressiivsetest Nõukogude-vastastest plaanidest, mida Balti riikide reaktsioonilised ringkonnad Entente'i ettekirjutusel haudusid: sõjalisi operatsioone vaenlase territooriumil, mille eesmärgiks on oma piiride julgeoleku kindlustamine ja mis on tingitud strateegilisest vajadusest, ei saa pidada kallaletungimiseks.¹⁰²

Kuid Helsingi konverents kulges imperialismileeris järjest teravamate vastuolude tingimustes. Seoses liitlaste otsusega lõpetada Nõukogude Venemaa blokeerimine läksid need vastuolud veel teravamaks. Eesti delegatsioon polnud nõus konverentsi poliitilise komisjoni ettepanekuga keelata pärast sõjalise konventsiooni ratifitseerimist Nõukogude Venemaaga rahu sõlmimine. Mitte üheski arutlusel olnud küsimuses ei võetud vastu lõplikku otsust. Konverents otsustas väid, et tihedam leping piiririikide vahel ja sealhulgas vastastikune «kaitseliit» sõlmitakse eelseisval Riia konverentsil. Lõppistungil otsustati Entente'ilt nõuda piiririikide juriidilist tunnustamist, kuid ühtlasi nõustuti, et konverentsist osavõtnute seisukoht «Vene küsimuses» on võimaluse piirides kooskõlas liitlaste seisukohaga.

Konverentsi ebaõnnestumise põhjused olid järgmised: 1) imperialistlike suurriikide ja väikeste piiririikide järjest süvenevad vastuolud; 2) väikeriikide omavahelised vastuolud; 3) Inglismaa ja Prantsusmaa lahkkelid niinimetatud «Vene küsimuse» lahendamisel. Nõukogude valitsuse aktiivne, rahuarmastav ja õiglane välispoliitika oli see, mis ajas jälle nurja Entente'i plaanid ühendada piiririigid Nõukogude-vastaseks sõjaliseks liiduks, võitis väikeriikide usalduse ning rakendas oskuslikult imperialismileeri vastuolusid rahuliku kooseksisteerimise printsiibi elluviimiseks.

Lenin ütles VK(b)P VIII ülevenemaalisel konverentsil 2. detsembril 1919, et viimasel aastal pidas noor Nõukogude riik «edukalt vastu seepärast, et suurriikide katse, kelle mõju all on kahtlemata ja vaieldamatult kõik väikeriigid, nende katse mobiliseerida väikeriike meie vastu

¹⁰¹ ENSV ORKA materjalid.

¹⁰² Sealsamas.

kukkus läbi sellepärast, et rahvusvahelise imperialismi huvide ja nende maade huvide vahel valitseb vastuolu». ¹⁰³

Mida rohkem Balti riigid veendusid, et Nõukogude valitsus taotleb siiralt rahu ja on selle nimel valmis suurteks ning neile erakordselt kasulikeks järeleandmisteks, seda teravamaks läksid nende omavahelised lahkkelid. Teised Balti riigid jälgisid varjamatu tigidusega Nõukogude Venemaa ja Eesti läbirääkimisi. Teatavasti nõudis Läti delegatsioon Helsingi konverentsil, et Eesti ei tohi sõlmida sepaatlepingut Vene NFSV-ga. Kuid juba 11. jaanuaril alustas Läti valitsus Nõukogude Venemaaga läbirääkimisi vaherahu sõlmimise üle. Nõukogude delegatsiooni juhtis nendel läbirääkimistel rahvakomissar Tšitšerin. Läti delegatsioon lükkas tagasi Nõukogude ettepaneku sõlmida avalik vaherahu ja nõustus pidama ainult salajasi läbirääkimisi. Läti valitsuse eesmärkidest annab ettekujutuse rahvakomissar Tšitšerini kiri, mille ta saatis 13. jaanuaril Joffele. Tšitšerin kirjutab, et «lätlastega meil asi laabub ja võimalik, et isegi õnnestub sõlmida salajane leping tulevaste kaubanduslike õiguste kohta, mis meile antakse. Läti esindajad selgitavad meile, et nende sadamad on soodsamas olukorras kui Reval, et pärast nendega rahu tegemist on meile eriti vaja transiiti läbi Läti. Seda räägitakse muidugi salaja.» ¹⁰⁴ (Minu sõrendus. — A. K.)

Helsingi konverentsi otsustele avaldasid mõju ka Prantsusmaa ja Inglismaa lahkkelid «Vene küsimuse» lahendamisel. Prantsusmaa eesmärgiks oli tugev tsentraliseeritud Venemaa, Prantsusmaa tulevane liitlane Saksamaa vastu. Venemaa abiga lootis Prantsusmaa saada mandril juhtivaks jõuks. Inglismaa, vastupidi, soovis Venemaa ja tulevase Prantsuse-Vene bloki nõrgendamist. Ta tahtis lahti saada tugevast võistlejast Lähis-Idas ja Kesk-Aasias ning teha lõpu Venemaa sõjalisele võimsusele merel. Seepärast taotles ta Venemaa killustamist ja oma ülevõimu kehtestamist Kaukaasias ning Baltikumis. Sellest tulenesid ka Inglismaa ja Prantsusmaa lahkkelid Balti sõjalise liidu suhtes. Toetades täielikult liidu Nõukogude-

¹⁰³ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 152.

¹⁰⁴ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 324.

vastast suunitlust, ei tahtnud Inglismaa lasta seda kasutada Prantsusmaa positsioonide tugevdamiseks mandril.

Nõukogude diplomaatia arvestas neid vastuolusid. Juba 8. jaanuaril telegrafeeris Litvinov Kopenhaagenist, et Inglise valitsus otsustas lõpetada blokaadi ja hakata Entente'i Kõrgemalt Nõukogult taotlema vastavat otsust. «Prantsusmaa leppimatust seletatakse Inglismaal kartusega, et Inglismaa haarab enda kätte kogu kaubavahetuse Vene-
maaga.»¹⁰⁵

Rahvakomissar Tšitšerin teatas 13. jaanuaril 1920 kirjas Joffele ettekandest, mille Litvinov saatis Kopenhaagenist. Litvinov teatas, et ta töötab koos Inglise valitsuse sealse esindajaga välja memorandumi, mille viimane esitab liitlasnõukogule Pariisis blokaadi lõpetamise arutamisel. Tšitšerin kirjutas Joffele, et «mitte üksnes Inglise töölisklass, vaid ka äriühingonnad nõuavad blokaadi lõpetamist ja meil tuleb näidata teatavat meelegi, et saavutada selle täielik, aga mitte osaline lõpetamine. Viimast on kerge saavutada, kuid see raskendab edasiste tulemuste saavutamist.»¹⁰⁶

Nõukogude valitsus teadis hästi, millist mõju avaldab Helsingi konverentsile ja Tartu rahuläbirääkimistele teade blokaadi lõpetamisest. Ühtlasi mõistis Nõukogude valitsus, kui suur tähtsus on Eestiga peetavate rahuläbirääkimiste edukal kulgemisel blokaadi täielikule lõpetamisele. 16. jaanuaril 1920 andis Entente'i Kõrgem Nõukogu liitlas- ja neutraalsetele riikidele loa Vene kooperatiividega kaubavahetust arendada. Kuid Entente pidas seda ainult ajutiseks taktikaliseks taganemiseks ega kavatsenudki oma vanast poliitikast loobuda. Inglismaa ja Prantsusmaa haudusid endiselt plaane, kuidas Poola, Baltimaade ja Taga-Kaukaasia vabariikide jõududega uut sõjalist interventsiiooni organiseerida. Nendest Entente'i plaanidest kirjutas 26. jaanuaril 1920 rahvakomissar Tšitšerinile Litvinov.¹⁰⁷

Sellest hoolimata oli blokaadi lõpetamisel suur tähtsus, see oli Nõukogude diplomaatia väärtuslik võit. Lenin rääkis, et Entente'i riike tundes «ei saa me oodata, et nad käituksid otsekoheselt, ilma igasuguste reservatsioonideta, ilma soovita pöörduda tagasi vana juurde, sisse poetada

¹⁰⁵ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 320.

¹⁰⁶ Sealsamas, lk. 325.

¹⁰⁷ Sealsamas, lk. 331.

mingisuguse kavalusega oma endist poliitikat, seda, mida nad nüüd avalikult ajada ei saa. Kuid tuleb ütelda, et põhiselt oleme saavutanud määratu suuri võite...»¹⁰⁸

Blokaadi lõpetamine avaldas Balti riikidele ja otseselt Helsingi konverentsi käigule olulist mõju. Liitlaste otsus blokaadi lõpetamise kohta kiirendas märksa Tartu rahu läbirääkimiste kulgu. Eesti valitsus ei kartnud enam, et rahu sõlmimise puhul Nõukogude Venemaaga võiksid liitlased kehtestada blokaadi omakorda Eesti suhtes. Tartu läbirääkimised hakkasid kiiresti edenema ja lõppesid rahulepingu sõlmimisega, mis tähendas juba blokaadist läbimurdmist.

6. Rahulepingu sõlmimine. Tartu rahu tähtsus

Pärast blokaadi tühistamist loobus Eesti delegatsioon mitmest varasemast majanduslikust nõudmisest. Nõukogude delegatsiooni nõusolek eraldada Eestile 15 miljonit rubla kullafondist ja anda talle metsakontsessioon võimaldasid asuda rahulepingu projekti majanduslike paragrahvide lõplikule redigeerimisele. Ööl vastu 25. jaanuari töötasid komisjonid välja riigipiiri, garantiisid ja lahingutegevuse lõpetamist puudutavate kokkulepete projektid. Eesti delegatsiooni uued territoriaalsed pretensioonid ja katsed revideerida riigipiiri kokkuleppe üht punkti ei suutnud enam takistada rahulepingule allakirjutamist. 1. veebruari plenaaristungil lõpetas redaktsioonikomisjon oma töö ja 2. veebruaril kirjutati alla Vene NFSV ja Eesti rahulepingule.¹⁰⁹

Lenin nimetas Eestiga rahu sõlmimist Nõukogude valitsuse välispoliitika üheks suuremaks võiduks. Lenin ütles, et «see dokument (s. t. rahuleping Eestiga — A. K.) on meile määratu suure tähtsusega. Venemaa rahulepingul Eestiga on hiiglasuur maailmaajalooline tähtsus...»¹¹⁰

Rahu sõlmimine Eestiga demonstreeris veel kord kogu maailmale Nõukogude valitsuse välispoliitika õiglust ja siirust. Esmakordselt rahvusvaheliste suhete ajaloos sõlmis suurriik seniajani mitte kellegi poolt tunnustatud väi-

¹⁰⁸ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 290.

¹⁰⁹ Ulevenemaaline Kesktäitevkomitee ratifitseeris rahulepingu 4. veebruaril, Eesti Vabariigi Asutav Kogu 13. veebruaril 1920. Ratifitseerimiskirjade vahetamine leidis aset 30. märtsil 1920 Moskvast.

¹¹⁰ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 291.

keriigiga võrdõigusliku rahu, tunnustades täielikult viimase sõltumatust.

Rahulepingus deklareeriti: «Lähtudes Vene Nõukogude Föderatiivses Sotsialistlikus Vabariigis väljakuulutatud kõikide rahvaste vabast enesemääramisõigusest kuni sellest riigist lahkulöömiseni, mille koosseisu nad kuuluvad, tunnustab Venemaa tingimusteta Eesti riigi sõltumatust ja iseseisvust ning loobub vabatahtlikult ning igaveseks ajaks kõikidest suveräänsetest õigustest, mis kuulusid Venemaale eesti rahva ja maa suhtes olemasoleva riikliku õiguskorra, samuti rahvusvaheliste lepingute alusel, mis kaotavad tulevikus kehtivuse. Varasemast Venemaa juurde kuulumisest ei tulene eesti rahvale mingeid kohustusi Venemaa vastu.»¹¹¹

Nõukogude valitsuse rahumeelne poliitika saavutas üli-
tähtsa võidu: esmakordselt murdi läbi imperialismileeri
sõjalise interventsiooni rinne. Entente'i plaan luua piiri-
riikidest ühtne sõjaline blokk eesotsas panide Poolaga sai
tõsise löögi. Rahulepingu esimene paragrahv kuulutas, et
«sõjaseisukord on lepinguosaliste vahel lõppenud».¹¹²

Lisaks sõjaseisukorra likvideerimisele nägi rahuleping
ette ka vastastikuseid sõjalisi garantiisid, mida Nõukogude
valitsus pidas rahuläbirääkimiste üheks tähtsamaks tingi-
museks. Rahulepingu kaheksas punkt kohustas lepinguosa-
lisi mitte hoidma oma territooriumil muid vägesid peale
valitsusvägede või sõbralike riikide vägede, kellega ühel
lepinguosalistest on sõlmitud sõjaline konventsioon, kuid
kes pole sõjaseisukorras teise lepinguosalisega. Samuti
keelas rahuleping värvata või mobiliseerida oma territo-
oriumil selliste riikide sõjavägede, organisatsioonide või
rühmituste isikulist koosseisu, kelle eesmärgiks on relvas-
tatud võitlus teise lepinguosalise vastu.¹¹³ Rahulepingu
seitsmes paragrahv nägi ette kuni 1919. aasta 1. oktoobrini
lepinguosalistele valitsustele mitteallunud maa- ja mere-
vägede desarmeerimist ning nendele kuulunud sõjaliste
ladude, varustuse ja tehniliste vahendite immobiliseerimist
ja neutraliseerimist. Mainitud vägede ohvitseridele ja sõdu-
ritele keelati astuda mis tahes ettekäändel, sealhulgas ka

¹¹¹ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 340.

¹¹² Sealsamas.

¹¹³ Sealsamas, lk. 343.

vabatahtlikena, valitsusvägedesse, välja arvatud erandjuhtumid, millele viitasid punktid a, b ja c.

Seega nägi rahulepingu seitsmes paragrahv ette Jude-nitši armee täielikku likvideerimist. Eesti territooriumil võisid olla ainult eesti rahvuslikud väed. Rahulepingu seitsmes paragrahv keelas strateegiliselt tähtsa Eesti territooriumi ja selle sadamate kasutamise teiste riikide, organisatsioonide ning rühmituste poolt, kes seavad oma eesmärgiks relvastatud võitluse Nõukogude Venemaa vastu. Samuti oli keelatud Eesti valitsusele mittealluvate sõjalaevade viibimine Eesti territoriaalvetes, välja arvatud juhtumid, mis on ette nähtud rahvusvahelises õiguses.

Suur printsiipiaalne tähtsus oli rahulepingu seitsmenda paragrahvi viiendal punktil, mille kohaselt mõlemad lepinguosalisel kohustusid: «Mitte lubama oma territooriumil mis tahes organisatsioonide või rühmituste tekkimist ja viibimist, kes pretendeerivad teise lepinguosalise kogu territooriumile või selle osale, või kelle eesmärgiks on teise lepinguosalise valitsuse kukutamine.»¹¹⁴

Seitsmendas paragrahvis ettenähtud sõjaliste garantiide täitmise kontrollimiseks moodustati mõlema lepinguosalise esindajaist segakomisjon. Vastavalt paragrahvile lisatud instruksioonile oli komisjonil õigus kontrollida, kuidas lepinguosalisel garantiidest kinni peavad.

Rahulepingu kolmanda paragrahvi teise, kolmanda ja neljanda punkti kohaselt oli Eesti territoorium ida pool Narva jõge ning kogu maa-ala lõuna pool Pihkva järve kuni 1921. aasta 1. jaanuarini neutraalne vöönd. Eesti võttis endale kohustuse, et ta ei hoia neutraalses vööndis mingeid vägesid peale piirivägede, ei püstita sinna kindlustusi ega vaatluspunkte, ei raja baase ega ladusid ega hoia sõjalaevu Peipsi ja Pihkva järvel jne.

Kolmanda paragrahvi lisas olid ette nähtud neutraalse vööndi demilitariseerimise ja sealt vägede väljaviimise tähtajad ning kindlaks määratud piirivalvewägede arvuline koosseis. Rahu saavutamise huvides loovutas Nõukogude valitsus Eestile strateegiliselt tähtsad alad Narva ja Pihkva rindelõigus. Sellepärast oli selle vööndi neutraliseerimisel ja demilitariseerimisel printsiipiaalne tähtsus Nõukogude Venemaa julgeoleku garanteerimisele.

Eesti delegatsioon nõudis rahuläbirääkimistel endale

¹¹⁴ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 344.

selle territooriumi eraldamist, kus segarahvastiku hulgas olid ülekaalus venelased. Seda nõudmist polnud võimalik ei ajalooliselt ega etnograafiliselt õigustada. Kuid Nõukogude delegatsioon oli kohe läbirääkimiste algul deklareerinud, et ta on valmis suurteks territoriaalseteks järeleandmisteks, kui Eesti delegatsioon nõustub sõjaliste garantiidega. Ajal, mil Entente valmistas ette uut sõjalist kallaletungi Nõukogude Venemaale, oli Nõukogude valitsuse arvates kõige tähtsam uue verevalamise vältimine ja püsiva rahu kehtestamine. Selle õilsa eesmärgi nimel pidas Nõukogude valitsus võimalikuks loovutada Eestile vaidlusalune territoorium, kui Eesti nõustub sõjaliste garantiidega. «Me tegime palju järeleandmisi, millest peamine on vaidlusaluse territooriumi loovutamine,»¹¹⁵ rääkis Lenin. «Me tegime Eestile rahuettepaneku, arvesse võtmata mingeid piire, vaid arvestades ainult seda, et me ei taha valada tööliste ja talupoegade verd mistahes piiride pärast.»¹¹⁶ «... rahu sõlmiti niisugustel tingimustel, kus meie tegime rea territoriaalseid järeleandmisi, niisuguseid järeleandmisi, mis täielikult ei vastanud rangele kinnipidamisele rahvuste enesemääramise printsiibist, kus me tõestasime tegudega, et piiride küsimus on meile teisejärguline küsimus...»¹¹⁷

Kuuteistkümnenda paragrahvi lisas olid kindlaks määratud Eesti ja Venemaa majanduslikud suhted. «Lepingusosalised on nõus,» öeldakse lisas nr. 1, «et rahu sõlmimisega nende vahel lõpeb sõda ka majanduslikes ja rahanduslikes suhetes.»¹¹⁸ Oli ette nähtud alustada varsti pärast rahulepingu ratifitseerimist läbirääkimisi kaubanduslepingu sõlmimise üle vastastikuse kasusaamise printsiibi alusel, kusjuures peeti silmas maksuvaba transiiti, Eesti sadamates Vene kaupadele laadimise, säilitamise ja ümberpakkimise võimaldamist jne. Nõukogude valitsus loobus Eesti territooriumil olevast Vene riigikassa kinnis- ja valasvarast. See kuulutati Eesti omandiks. Eesti lubas omalt poolt, et ta ei esita Venemaale mingeid pretensioone, mis lähtuksid tema varasemast kuuluvusest Vene impeeriumi koosseisu.¹¹⁹

¹¹⁵ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 279.

¹¹⁶ Sealsamas, lk. 321.

¹¹⁷ Sealsamas, lk. 293.

¹¹⁸ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 350.

¹¹⁹ Sealsamas, lk. 348.

Vastavalt kaheteistkümnendale paragrahvile eraldas Venemaa Eestile 15 miljonit rubla kullas. Eesti vabanes igasugustest võla- ja muudest kohustustest Venemaa vastu. Vene valitsus nõustus tagastama Eestile nii Tartu ülikooli kui ka kõikide teiste Eesti piirides asuvate või asunud õppeasutuste varanduse ja üldse kõik Eestist Venemaale väljaveetud arhiivid, dokumendid ning muud materjalid, millel oli Eestile teaduslik või ajalooline tähtsus.¹²⁰

Venemaa andis Eestile ka kontsessiooni raudtee ehitamiseks, mis ühendaks Moskvat mingi punktiga Vene—Eesti piiril ning kontsessiooni miljonile tiinule metsale Petrogradi, Pihkva, Tveri, Novgorodi, Olonetsi, Vologda ja Arhangeliski kubermangus. Kontsessiooni tingimused tuli kindlaks määrata erilepinguga.¹²¹ Rahulepingus oli ette nähtud, et Eesti ja Venemaa kehtestavad diplomaatilised ja konsulaarsuhted aja vältel, mis määratakse kindlaks järgmise lepinguga (XV paragrahv). Rahuleping käsitles veel opteerimist (IV paragrahv) ja sõjavangide vahetamist (IX ja X paragrahv).

Rahuleping Eestiga avaldas teistele piiririikidele suurt mõju. Nad ei saanud jätta märkamata Nõukogude Venemaa rahumeelse poliitika erinevust Entente'i imperialistlikust röövpoliitikast, mille eesmärgiks oli väikerahvaste orjastamine. Just see oligi üks põhjusi, miks varises kokku Entente'i plaan organiseerida neljateistkümne riigi rünnak Venemaa vastu ja miks Inglise-Prantsuse imperialismil ei õnnestunud luua piiririikidest Nõukogude-vastast sõjalist blokki.

Juba 1920. aasta jaanuaris hakkas Läti Eesti eeskujul Nõukogude Venemaaga läbirääkimisi pidama ja 30. jaanuaril kirjutati alla vaherahulepingule. Sellel oli samuti väga suur tähtsus. See tähendas, et teine Balti riik langes välja Nõukogude-vastasest koalitsioonist ja asus rahumeelse kooseksisteerimise teele.

28. jaanuaril 1920 anti raadio kaudu edasi Vene NFSV Rahvakomissaride Nõukogu avaldus, mis käsitles Nõukogude valitsuse poliitikat Poola suhtes. Nõukogude valitsus hoiatas Poolat hukatuslike sammude eest, mida Entente'i valitsevad ringkonnad talle peale suruvad. Nõukogude valitsus deklareeris, et ta ei lähtu oma poliitikas ei juhus-

¹²⁰ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 349.

¹²¹ Sealsamas, lk. 351.

likest ega ajutistest sõjalistest või diplomaatilisest kombinatsioonidest, vaid rahvusliku enesemääramise vankumatust printsiipest, mille alusel ta tunnustab tingimusteta Poola iseseisvust ja suveräänsust. Rahvakomissaride Nõukogu deklareeris, et «kuna jutt on Poola ja Venemaa elulistest huvidest, pole ühtegi territoriaalset, majanduslikku ega muud küsimust, mida ei saaks lahendada rahumeelselt, läbirääkimiste, vastastikuste järeleandmiste ja kokkulepete teel, nagu see sünnib praegu, läbirääkimistel Eestiga».¹²²

Nõukogude diplomaatia jõupingutuste tulemusel katkes väikeste piiririikide rõngas. Entente'i imperialistidel ei õnnestunud tõmmata sõjalisse blokki Poolaga ei Eestit, Soomet, Lätit ega Leedut. Pärast poola valgekaartlaste pealetungi tagasilöömist sõlmiti rahulepingud Leedu, Läti ja Soomega.

Andes hinnangut Tartu rahule, kirjutas Lenin, et «sel lel võidul on hiiglasuur ajalooline tähtsus, sest see on saavutatud ilma vägivalda tarvitamiseta, see võit saavutati ülemaailmse imperialismi üle, võit, tänu millele bolševikud võivad kogu maailma poolehoidu».¹²³ «Väikeriikide kaudu me võitsime endale kogu maakera rahvaste poolehoidu, see aga tähendab sadu ja sadu miljoneid.»¹²⁴ «See tähendab, et meie rahupoliitika kiidab heaks maakera elanikkonna määratu suur enamus.»¹²⁵

Eestiga läbirääkimisi alustades püüdis Nõukogude valitsus esmajoones Petrogradi julgeolekut kindlustada ja läbi murda ühisrinne, mis Entente piiririikidest kokku klopsis. Ent ühelt poolt Entente'i imperialistide ja piiririikide ning teiselt poolt viimaste omavaheliste vastuolude süvenemine võimaldasid Nõukogude diplomaatial kasutada Tartu rahuläbirääkimisi ka teiste Balti riikide neutraliseerimiseks ja sel moel nurja ajada Lääne imperialismi plaanid.

Rahu Eestiga muutus iselaadseks Entente'iga lepingu sõlmimise peaprooviks. Maailma üldsus, sealhulgas ka Lääne imperialismi äriühingute esindajad, jälgis läbirääkimiste kulgu pingisa tähelepanuga. Tehes järeleandmisi Eesti kodanlusele, andis Nõukogude valitsus ühtlasi Entente'i riikidele mõista, missugused avarad perspektiivid

¹²² Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 332.

¹²³ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 296.

¹²⁴ Sealsamas, lk. 360.

¹²⁵ Sealsamas, lk. 361.

neil avanevad Nõukogude Venemaaga tihedate majanduslike suhete sõlmimisel ja rahuliku kooseksisteerimise printsiibist kinnipidamisel. Juba rahuläbirääkimiste ajal pöörus mitu Ameerika firmat Nõukogude delegatsiooni poole ettepanekuga saata Tallinna kaudu Venemaale tööstus- seadmeid ja masinaid. Nõukogude delegatsiooni liige I. Gukovski telegrafeeris 18. jaanuaril 1920 rahvakomissar Tšitšerinile, et Ameerika põllumajandusmasinate tehas «Walter A. Wood ja Ko.» avaldas valmisolekut saata otsekohe Nõukogudemaa tellimusel Tallinnasse, sealt aga Venemaale mitmesuguseid põllutöomasinaid.¹²⁶ Ka Joffe teatas Eesti-Ameerika firma vastavatest ettepanekutest.¹²⁷

Pärast Tartu rahu sõlmimist ja ratifitseerimist puistasid Ameerika Ühendriikide, Inglismaa, Saksamaa, Rootsi, Hollandi ja Belgia firmad Gukovski, väliskaubanduse rahvakomissariaadi ja keskliidu esindaja Eestis, oma ettepanekutega lausa üle. Paljud Euroopa ja Ameerika kaubandus- ning tööstusfirmad pakkusid Nõukogude valitsusele mitmesuguseid kaupu, alustades õmblusnõeltest ja lõpetades vedurite, lennukite, röntgeniaparatuuridega jne. Kõik see näitas, et imperialismileeri äriiringkonnad on äärmiselt huvitatud Vene NFSV-ga majandussuhete sõlmimisest.

Rahuleping Eestiga avaldas määratu suurt mõju blokaadi tegelikule lõpetamisele. Juba 24. jaanuaril 1920 rääkis Lenin, et «me sõlmime rahu Eestiga, mis juba annab meile blokaadi faktilise läbimurdmise isegi sel juhul, kui blokaadi formaalne lõpetamine osutub ainult pettuseks».¹²⁸ Pärast rahu sõlmimist toonitas Lenin seda mõtet veel selgemalt: «Rahvusvahelises olukorras on kõige eredamaks faktiks rahu Eestiga. See rahu on aken Euroopasse. Selle kaudu avaneb meil võimalus alustada kaubavahetust Läänemaadega.»¹²⁹

Nõukogude valitsus pidas väga oluliseks kontsessioone, nähes neis riigikapitalismi üht tähtsamat vormi, mille eesmärgiks on väliskapitali kasutamine riigi tootlike jõudude taastamiseks. Ühtlasi pidid kontsessioonid kujunema täht-

¹²⁶ Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства (ЦГАОР) СССР, ф. 413, оп. 3, ед. хр. 249, л. 1.

¹²⁷ Telegrammil on Lenini resolutsioon: «Krassinile ja Seredale. Palun anda lühike vastus.»

¹²⁸ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 277.

¹²⁹ Sealsamas, lk. 317.

saks teguriks imperialismileeri ühisrinde lõhestamisel ja lääneriikide agressiivsete plaanide nurjaajamisel. Niisiis, pidades Eestiga läbirääkimisi kontsessioonide üle, mõistis Nõukogude delegatsioon, missugust muljet need Thames'i kallastel avaldavad.

Vastates Ameerika ajalehe «New York Evening Journal» korrespondendi küsimusele, kas Venemaa on valmis astuma ärisuhetesse Ameerikaga, ütles Lenin: «Muidugi on valmis, nagu kõigi teistegi maadega. Rahu Eestiga, kellele me tegime tohutu suuri järeleandmisi, tõestab meie valmisolekut minna selle saavutamiseks teatavais tingimustes isegi kontsessioonidele.»¹³⁰

Visa võitlus rahu ja rahuliku kooseksisteerimise eest, mida Nõukogude valitsus alustas kohe pärast Oktoobri-revolutsiooni võitu, kandis esimest vilja. «Meie leping Eestiga,» rääkis Tšitšerin Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee plenaaristungil, «kujunes nii-öelda Entente'iga lepingu sõlmimise peaprooviks, kodanlike riikidega rahuliku kooseksisteerimise esimeseks eksperimendiks.»¹³¹

Ühtlasi oli rahulepingu sõlmimisel Eestiga suur tähtsus ka eesti rahvale: lõpetati vennatapusõda Nõukogude Venemaa töötajate vastu ja aeti nurja Entente'i plaanid muuta Eesti Lääne imperialismi mandaatmaaks. Rahuleping lõi soodsad tingimused proletariaadi klassivõitluseks kodanluse diktatuuri kukutamise ja nõukogude võimu taaskestamise eest.

Eesti kodanlusel, kes maskeeris oma tõelisi eesmäärke «rahvusliku iseseisvuse» eest ja bolševike «agressiooni» vastu võitlemise loosungitega, õnnestus natsionalismi õhutamise ning rahvuslikule ühtsusele üleskutsumisega pimestada mõneks ajaks tööliklassi kõige mahajäänudate kihide teadvust ja allutada oma mõjule talurahvas.

Tartu rahu sõlmimine ja fakt, et Nõukogude valitsus tunnustas Eesti iseseisvust, millest nii kangekaelselt keeldusid Lääne liitlased, paljastas töötajate silmis kodanluse poliitika kogu reeturlikkuse. See lõi palju soodsamad tingimused võitluseks kodanliku natsionalismi vastu ja proletarise internatsionalismi ideoloogia tugevdamise eest. Lenin kirjutas: «Just nimelt Poola, Läti, Leedu, Eesti, Soome riigi iseseisvuse tunnustamisega võidame me pikka-

¹³⁰ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 339.

¹³¹ «Вестник НКВД» nr. 3, 1920, lk. 1.

mööda, kuid kõrvalekaldumatult väikeste naaberriikide kõige mahajäänumate, kapitalistide poolt kõige rohkem petetud ja mahasurutud tööraha hulkade usalduse. Just niiviisi kisume me nad kõige kindlamini välja «nende oma» rahvuslike kapitalistide mõju alt, viime nad kõige kindlamini täieliku usalduse poole, tulevase ühtse rahvusvahelise nõukogude vabariigi poole.»¹³²

Seega oli Tartu rahu sõlmimisel määratu suur rahvusvaheline tähtsus. See oli kahtlematult Nõukogude Venemaa ja Eesti suhete ajaloo väljapaistvamaid sündmusi, kahe riigi järgnevate aastate suhete alus.

Tartu rahu, mis demonstreeris kogu maailmale Nõukogude välis- ja rahvuspoliitika humaansust, on esimene diplomaatiline dokument, millega Nõukogude riik tõestas maailma üldsusele oma välispoliitika erinevust tsarismi välispoliitikast. Rahuläbirääkimiste analüüs paljastab veenvalt kodanliku historiograafia kontseptsioone «punasest imperialismist» ning Nõukogude valitsuse ja tsarismi poliitika identsusest. Neid kontseptsioone kultiveerisid eriti agaralt Eesti kodanlikud ajaloolased ja need pole kadunud ka tänapäeva kodanlike ajaloolaste arsenalist. «Punase imperialismi» kontseptsioon, Nõukogude valitsuse ja tsarismi poliitika samastamise tees läbib punase niidina Georg von Rauchi raamatut «Bolševistliku Venemaa ajalugu», mis läänemaailmas on kujunenud Nõukogude Liidu välispoliitika ja selle iseloomu käsitlemise omapäraseks metodoloogiliseks aluseks.

Ajaloovõltsijad pööravad väga suurt tähelepanu Tartu rahule, seostades seda «iseseisvate» Balti riikide tekkimisega, mis olevat leidnud aset Balti rahvaste «Vabadussõjas» «bolševistliku agressiooni» vastu Entente'i «omakasupüüdmata» abile toetudes. Selle versiooni tõestamisega nägid eriti vaeva eesti kodanlikud ajaloolased. Juba 1919. aastal loodi «Vabadussõja» muuseum ja arhiiv. Ulatuslike monograafiate, brošüüride ja artiklite kirjutamisega tegelesid kõik, alates professionaalsetest ajaloolastest ning lõpetades riigitegelaste ja kõrgete sõjaväelastega. Ainuüksi 1930.—1931. aastal, Tartu rahu sõlmimise ja Entente'i riikide poolt Eesti tunnustamise kümnendal aastapäeval, pühendati mainitud probleemidele rohkem kui kolmsada artiklit.

¹³² V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 268.

Tartu rahu sõlmimist vaatlesid eesti kodanlikud ajaloolased eesti rahva «kangelasliku» võitluse, samuti väejuhtide ja diplomaatide tarkuse tulemusena, tänu millele lõppes iseseisvuse eest peetud võitluse kõige aktuaalsem periood.¹³³ Eesmärgiga anda oma väidetele teaduslikku kaalu, loetleb Laaman subjektiivsete tegurite kõrval ka objektiivseid, neid, mis aitasid kaasa «iseseisvuse» kättevõitmisele. Laaman kirjutab, et kahe suurriigi, s. t. tsaristliku Venemaa ja Saksamaa krahh lõi tingimused puhverriikide iseseisvuseks.¹³⁴ Tema arvates sõlmisid bolševikud rahu ainult puhtsõjalistel kaalutlustel, nad olevat suhtunud rahusse kui taktikalisse manöövrisse jne.

Tänapäeva kodanlikud ajaloolased, kes tegelevad Nõukogude riigi ja Baltimaade suhetega, käsitlevad neid võltskontseptsioone uut moodi. B. Meissner näiteks kirjutab, et «vabade» Balti riikide tekkimine sai võimalikuks seepärast, et monarhia krahhi tõttu Venemaal ja Saksamaal olevat moodustunud võimu «vaakuum», mis olevat võimaldanud kehtestada uue poliitilise korra, millele olevat esmajoones kaasa aidanud võidukad lääneriigid.¹³⁵ Samasugusel seisukohal on ka Georg von Rauch oma artiklis «Balti riigid ja Nõukogude Venemaa» ning Jürgen von Hehn artiklis «Balti riikide sovetiseerimine». Nagu näeme, pole Meissneri kontseptsioonis midagi uut ega originaalset. Ta lisab ainult eesti kodanlike ajaloolaste väidetele moodsa sõna «vaakuum». Erinevus seisneb vaid selles, et kui eesti kodanlikud natsionalistid panid pearõhu sisemistele teguritele, tõstes kilbile rahvuskodanluse «teened» «iseseisvuse» kättevõitmisel, siis «Meissner ja Ko.» kriipsutavad alla lääneriikide «vabastuslikku» missiooni.

Mõneti muutis seda kontseptsiooni Ameerika professor Page, kes püüdis sellele täieliku «objektiivsuse» värvingut anda. Page'i arvates polnud ei lääneriikide ega ka Nõukogude Venemaa eesmärgiks iseseisvate Balti riikide loomine. Ka Balti riikide võitlus iseseisvuse eest polevat olulist osa etendanud. Page arvab, et need riigid tekkisid soodsa rahvusvahelise olukorra tõttu. Saksamaa ja Venemaa nõrgenemise tõttu olevat tekkinud jõudude tasakaal (mitte vaakuum, nagu kinnitab Meissner, vaid jõudude tasakaal).

¹³³ E. Laaman, Eesti iseseisvuse süünd, lk. 759.

¹³⁴ Sealsamas, lk. 761.

¹³⁵ B. Meissner, Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht, lk. 3—4.

Sellele ajutisele jõudude tasakaalule aitas kaasa Inglismaa, Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriikide vahelesegamine Baltikumi asjadesse eesmärgiga avaldada vastutoimet nii Venemaale kui Saksamaale. Selle tulemusel olevat tekkinud ajutised riiklikud moodustised. Ja kohe, kui lakkas Inglise, Prantsuse ja Ameerika surve ning Venemaa ja Saksamaa olid jõudu kogunud, ei suutnud see nõrk tasakaal enam püsida ega Balti riigid eksisteerida.¹³⁶ Page on arvamusel, et pärast Balti riikide iseseisvuse sunnitud tunnustamist suhtus Nõukogude Liit nendesse agressiivse vallutuspoliitikaga, mispärast «jõudude tasakaalu» taastamiseks ja iseseisvate väikerahvaste eksisteerimiseks läheks jälle vaja Inglise-Prantsuse-Ameerika imperialismi vahelesegamist.

Georg von Rauch püüab ümber lükata Lenini järeldusi, et Tartu rahu oli määratu suur võit ülemaailmse imperialismi üle, et see oli aken Euroopasse. Kodanlik professor haarab võidukalt kinni tema arvates Lenini argumentatsiooni «kõige nõrgemast» kohast. Ta peab paradoksaalseks, et andes hinnangut Tartu rahule, mille tulemusel Eesti eraldus Venemaast, kasutab Lenin väljendit akna raumisest Euroopasse, milleks Peeter Esimene nimetas Balti riikide liitmist Venemaaga.¹³⁷ Pole vaja süüdistada professor Rauchi elementaarse dialektika mittetundmises. Kodanlikule ajaloolasele pole nähtavasti jõukohane mõista, et Lenin näitas piiritu selgusega, missuguses mõttes tuleb võtta väljendit «aken Euroopasse». «See rahu,» kirjutas Lenin, «on aken Euroopasse. Selle kaudu avaneb meil võimalus alustada kaubavahetust Läänemaadega.»¹³⁸

Pole mõtet jätkata kodanlike ajaloolaste uurimuste lahkamist. Esitasime käesolevas peatükis küllaldasel hulgal konkreetset ajaloolist materjali, mis näitab, et kodanlike ajaloolasi ei huvita ajalooline tõde. Nende kontseptsioonid on eranditult allutatud sotsialismileeri vastu peetava võitluse huvidele. Kuid neil ei õnnestu ümber lükata tõde, et ainult Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon andis rõhutatud rahvastele enesemääramisõiguse, et Nõukogude valitsuse poliitika on aktiivne rahuarmastav poliitika.

¹³⁶ S. Page, The Formation of the Baltic States, lk. 188.

¹³⁷ G. v. Rauch, Geschichte des bolschewistischen Russland, lk. 167.

¹³⁸ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 317.

II PEATÜKK

NÕUKOGUDE DIPLOMAATIA VÕITLUS RAHUMEEL- SETE SUHETE TUGEVDAMISE EEST EESTIGA PÄRAST TARTU RAHU SÕLMIMIST

Iseloomustades Nõukogude Venemaa ja Balti riikide suhteid pärast rahu sõlmimist, pasundavad reaktioonilised kodanlikud ajaloolased väsimatult, et pärast Balti riikide iseseisvuse «sunnitud» tunnustamist ei olevat Nõukogude Venemaa oma «agressiivsetest» kavatsustest loobunud. Georg von Rauch näiteks kirjutab miljonitest dollaritest ja kuldrublades, mida Kommunistlik Internatsionaal olevat assigneerinud «õonestustööks» kapitalistlikes riikides, sealhulgas ka Baltimaades. Ta räägib omaenda väljamõeldud otsustest, mida VK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo olevat vastu võtnud naaberriikides ülestõusude organiseerimise ning sinna Moskva agentide ja terroristlike salkade saatmise kohta jne.¹ Nõukogude agressiooni näitena toob Rauch Tallinna proletariaadi ülestõusu 1. detsembril 1924 ja kordab kulunud väljamõeldist, et selle olevat organiseerinud Moskva koostöös Kommunistliku Internatsionaaliga.²

Eriti usinasti väänavad Nõukogudemaa ja Eesti suhteid niinimetatud «vaba maailma» tagahoovis elavad eesti emigrandid. Nad reklaamivad laialdaselt reaktioonilist geopoliitilist teooriat, mille üheks agaraks propageerijaks on Eesti geopoliitika «isa» kurikuulus Edgar Kant. Emigrantidest geopoliitikute «tööde» väärtusest annab ettekujutuse näiteks H. Kauri «uurimus». Soovides alla kriipsutada kurikuulsa «Vabadussõja» erilist tähtsust Eesti aja-

¹ G. v. Rauch, Geschichte des bolschewistischen Russland, lk. 266, 271, 279.

² G. v. Rauch, Die baltischen Staaten und Sowjetrussland 1919—1939, lk. 6864; Der Revaler Kommunistenputsch, Baltische Hefte nr. 1, oktoober 1955, lk. 19—23.

loos ning eesti rahva suurt tungi iseseisva riigi rajamise poole, kirjutab autor, et elanikkonna väike juurdekasv «iseseisvuse» perioodil oli tingitud sellest tohutust energia-kulust, mida rahvalt nõudis iseseisva riigi loomine.³ Sellised väited räägivad ise enda eest ja näitavad selgesti, missuguste «ajaloolastega» on tegemist.

Kodanliku Eesti välispoliitika üks juhte K. Selter kinnitab, et Nõukogude valitsuse rahu ja rahuliku koosseis-teerimise poliitika olevat lihtsalt taktikaline võte. Tema arvates sõlmis Nõukogude valitsus Eestiga rahu vaid selleks, et võita aega uute agressioonide ettevalmistamiseks loosungi all «*peaceful coexistence*».⁴ Selter väidab, et Nõukogude Venemaa lõi Eestiga diplomaatilised ja majanduslikud suhted üksnes sooviga alustada külma sõda Eesti vastu.

Rootsis ilmunud õpiku «Eesti ajalugu» autorid korrutavad eespool mainitud jälle omamoodi. Nende arvates olid kõik Eesti välispoliitilised kombinatsioonid suunatud Nõukogude Venemaa agressiooni vastu, kes olevat pidanud Tartu rahu ajutiseks hingetõmbeajaks, et alustada õõnestustegevust Eesti vastu. Kuna Inglismaa, kellele Eesti välispoliitika orienteerus, asus kaugel, olevat Eesti hakanud juba iseseisvusmõtte kerkimisel «enesekaitseks» liitlasi otsima ka oma naabrusest.⁵

Võiks tuua veel palju näiteid ajaloovõltsijate mitmesugustest «teaduslikest töödest». Kuid selleks pole vajadust, sest nende kontseptsioonid on hämmastavalt sarnased, hoolimata sellest, et autorid püüavad olla originaalsed ja varjata oma viletsaid teooriaid moodsate sõnakestega nagu näiteks «vaakuum». Ühtedest ja samadest printsiipidest lähtutakse «revolutsiooni eksportimise», «punase imperia-lismi» ja muude taoliste kurikuulsate teeside tõestamisel. Dialektikat eklektismiga asendades otsivad kodanlikud ajaloolased juba puhtsuvaliselt sobivaid näiteid. Uurides ajavahemikul 1917—1955 Nõukogude valitsuse sõlmitud lepinguid, jõuab Jan Librach järeldusele, et ... 38 aasta jooksul, mis Nõukogude Liidu rajamisest on möödunud,

³ H. Kauri, Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, Stockholm, 1955, I kd., lk. 21.

⁴ K. Selter, Eesti vahekord NSV Liiduga. Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, I kd., lk. 193.

⁵ M. O j a m a a, A. ja T. V a r m a s, Eesti ajalugu, lk. 345.

pole Nõukogude valitsus sõna pidanud ühegi riigi suhtes, kellele ta kunagi kirjalikke lubadusi on andnud.⁶ Nõukogude Liidu «sõnamurdlikkuse» tõestamiseks toob Librach näiteid NSV Liidu ja endise tsaariimpeeriumi mittevvene rahvaste suhete ajaloost, pannes erilise rõhu Nõukogude Liidu läänenaabritele, sealhulgas ka Balti riikidele.⁷

Georg von Rauch kinnitab kategooriliselt, et Nõukogude valitsus kasutas Tartu rahu mitte rahu kindlustamiseks, vaid «... Aserbaidžani, Armeenia ja Gruusia iseseisvuse likvideerimiseks».⁸ Rauchi arvates tahtis Nõukogude valitsus saada vabad käed võitluseks Poola ja Wrangeli vastu, ja ainult tänu «lüüasaamisele» Poolas loobus ta oma pretensioonidest Balti merele. Veel kummalisem on Rauchi järeldus, et Poola kallaletung Nõukogude Venemaale etendas otsustavat osa Eesti, Läti ja Leedu iseseisvuse kindlustamisel.⁹

Need põhjendamatud väited ei sobi kuidagi kokku tõega. Nii enne kui pärast rahu sõlmimist Baltimaade ja Poolaga teostas Nõukogude valitsus järjekindlalt leninlikku välispoliitikat, mis rajanes rahuliku kooseksisteerimise ja rahvaste suveräänsuse austamise printsiipidel.

Tšitšerin rääkis Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee istungil 17. juunil 1920: «Meie relv on meie rahupoliitika. Me oleme iga hetk valmis rahulepinguks. Seda teavad Entente'i riikide laiad rahvamassid. See on meie tähtsaim relv selles diplomaatilises kahevõitluses, mis kestab juba ammu, minutikski lakkamata.»¹⁰

See polnud tühipaljas deklaratsioon. Pärast Tartu rahu sõlmimist oli Nõukogude välispoliitika peaesmärk Eesti suhtes kahe maa rahumeelsete suhete tugevdamine, tiheda majandus- ja kultuurialase koostöö loomine ning rahu- lepingu tingimustest täpne kinnipidamine. Nõukogude valitsus taotles visalt Eestiga normaalsete diplomaatiliste ja konsulaarsuhete loomist ning aitas kõigiti kaasa rahu- lepingu alusel moodustatud Nõukogude Liidu ja Eesti segakomisjonide tööle. Nõukogude valitsus lõi ka kõik tingimused Eesti opteerimiskomisjoni normaalseks tööks ning

⁶ Handbuch des Weltkommunismus, lk. 211.

⁷ Sealsamas.

⁸ G. v. Rauch, Die baltischen Staaten und Sowjetrusland, lk. 6861.

⁹ Sealsamas.

¹⁰ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 641.

rahuldaskahel korral Eesti valitsuse palve pikendada eesti päritoluga kodanike opteerimise tähtaega.

Rahuleping avas soodsad perspektiivid Eesti majanduse taastamiseks, tööstuse, põllumajanduse, kaubanduse, raudtee- ja meretranspordi arendamiseks ning tööpuuduse likvideerimiseks. Rahuleping lõi reaalsed tingimused riigi tõelise majandusliku ja poliitilise iseseisvuse saavutamiseks. Nõukogude valitsus ei esitanud Eestile mingeid nõudmisi ega tingimusi, mis oleksid olnud vastuolus rahulepinguga, rahuliku kooseksisteerimise ja rahvaste enesemääramisõiguse printsiipidega. Ta nõudis vaid rahulepingust täpset kinnipidamist ja Nõukogudemaa suhtes heasoovlikku neutraliteedipoliitikat.

Kuid Eesti valitsevad ringkonnad valisid teise tee, Läänele orienteerumise tee, mistõttu Eesti kodanluse poliitika sisu ja vorm oleneski suurel määral rahvusvahelise imperialismi ja NSV Liidu jõudude vahekorrast.

Võitluses maailma esimese tööliste ja talupoegade riigi vastu põimused Eesti kodanluse klassihuvide otseselt rahvusvahelise imperialismi huvidega. Eesti töölistele ja talupoegadele avaldas tohutut revolutsioneerivat mõju naabruses asuv Nõukogude Venemaa, kus töötajad Kommunistliku Partei juhtimisel olid asunud sotsialismi ehitama. Eesti tööliklass jätkas Kommunistliku Partei juhtimisel võitlust kodanluse diktatuuri kukutamise ja nõukogude võimu taastamise eest. Ühtlasi astusid Eesti töötajad välja valitseva ladviku reaktsioonilise välispoliitika vastu ja nõudsid Nõukogude Venemaaga rahumeelsete heanaaberlike suhete loomist. Revolutsioonilise liikumise mahasurumine riigis ja oma ülevõimu kindlustamine oli niisiis Eesti kodanluse Nõukogude-vastase välispoliitika tähtsaim tõukejõud.

Rahvusvaheline konjunktuur, Eesti sõltuvus Lääne imperialismist ja sisepoliitiline olukord olidki tähtsamad tegurid, mis määrasid Eesti kodanluse poliitika Nõukogude Venemaa suhtes. Nagu me allpool näeme, teravnesid Nõukogudemaa ja Eesti suhted just olenevalt imperialismileeri ja Nõukogude Liidu vastuolude süvenemisest, aga samuti Eesti sisepoliitilise kriisi teravnemisest. Ei tohi aga arvata, nagu oleks Eesti kodanlusel puudunud suhteline iseseisvus välispoliitikas, sealhulgas ka suhtlemisel Nõukogude Liiduga. Oleks ajaloolise tegelikkuse lihtsustamine, kui väidaksime, et Eesti kodanlus täitis automaatselt, pimesi ja

aru pidamata oma Lääne patrooni mis tahes näpunäiteid. Ei, tihti rakendati Lääne ja Ida vahel laveerimise poliitikat, püüdes seista rahvuslike klassihuvide eest, mida lääne-riigid kippusid piirama.

Eesti kodanlus pidi ometi nägema, et Eesti muutub tegelikult rahvusvahelise imperialismi «suure poliitika» vahetusrahaks. Isegi pärast seda kui suured kapitalistlikud riigid olid 1921. aasta jaanuaris Eestit tunnustanud, ei saanud Eesti kodanlus oma homses päevas kindel olla, sest ta nägi, et Eestile vaadatakse endiselt kui ajutisele riiklikule moodustisele. Olles sunnitud osa võtma Nõukogudevastasest sõjaretkest, sattus Eesti kodanlus paradoksaalsesse olukorda: oli karta, et pärast nõukogude võimu kukutamist ja Venemaal kapitalismi restaureerimist tuleb Baltimaade riiklik staatus revideerimisele. Pool aastat pärast Eesti tunnustamist ütles lord Curzon parlamendis, et Baltimaade iseseisvus on ilmne ainult paberil. Lordi arvates oli see vähem garanteeritud kui Iirimaa «iseseisvus».¹¹ Veel selgemalt kirjutas 1920. aasta aprillis Rootsi ajaleht «Aftonbladet». Viimase arvates pole midagi ekslikumat kui oletus, et Balti riikide iseseisvus on nüüd igaveseks kinnistatud. Ajaleht väitis, et juhul kui Venemaal kukutatakse nõukogude võim, muutub Baltimaade iseseisvus küsitavaks.

Eesti valitsuse esindaja Piip, kes saadeti Ameerika Ühendriikidesse laenu paluma, kirjutas 3. novembril 1924 välisministrile, et välispoliitilistel põhjustel ei saa loota Ühendriikide majanduslikule abile. Eesti esindajale anti mõista, et Ameerika näeb Eestis maad, mis majanduslikult pole veel täiesti iseseisev, poliitilise üksusena aga mitte küllalt tugev.¹² 6. juulil 1925 kirjutas Piip jälle, et Ameerika Ühendriikides seostatakse «Baltimaade küsimust» ikka veel «Vene küsimusega».¹³ Analoogilised teated saabusid ka Eesti saadikult Inglismaalt ja Prantsusmaalt. Oma ettekandes saadikute konverentsile 6., 7. ja 8. juulil 1926 soovitas Eesti saadik Inglismaal O. Kallas suurendada Inglismaa majanduslikku huvi Eesti vastu, sest seniajani olevat Inglismaa olnud Baltikumist huvitatud teistel kaalutlustel.¹⁴ Pole raske mõista, millele saadik viitas.

¹¹ «Times», 20. augustil 1921.

¹² ENSV ORKA materjalid.

¹³ Sealsamas.

¹⁴ Sealsamas.

Inglismaa nägi Baltimaades tööriista võitluseks NSV Liidu vastu ja vastutasuks ei pakkunud midagi. Niisama iseloomulik on saadiku kiri 28. detsembrist 1926, milles väljenduvad needsamad murelikud mõtted. Läänemaailm ei pidanud Eestit iseseisva kultuuriajalooga elujõuliseks riigiks.¹⁵ Seepärast on arusaadav, miks Eesti kodanlus hindas majanduslikku kasu, mida ta Nõukogude Venemaaga sõlmitud rahulepingu põhjal sai.

«Majanduslik tegelikkus nõuab kaupade vahetamist,» rääkis Tšitšerin Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee istungil 17. juunil 1920, «kogu maailmaga alalistes reguleeritud suhetes olemist. Seesama majanduslik tegelikkus nõuab seda ka teistelt valitsustelt, ükskõik missuguse vihaga nad meie korrasse ka ei suhtuks.»¹⁶ Ja seesama majanduslik tegelikkus ei saanud jätta mõju avaldamata Eesti valitsuse poliitikale Nõukogude Venemaa suhtes, see sundis teda kõrvale kalduma kursist, mida Balti riikidele dikteeris Lääne imperialism.

Eesti välispoliitikale avaldasid teatavat mõju ka Eesti kodanluse erinevate kihtide klassisisesed vastuolud, kuid need olid kõrvalise tähtsusega, seisnedes peamiselt mitmesuguste poliitiliste parteide kisklemises riigipiruka jagamise pärast.

Väikeses Eestis oli palju mitmesuguseid poliitilisi parteid. Riigikogu valimistest 1920. aastal võttis osa üheksa parteid. 1923. aastal oli neid juba märgatavalt rohkem. Suurem osa neist polnud täielikult formeerunud poliitilised parteid. Need olid mitmesugused poliitilised rühmitused väga ebamääraste ja laialivalguvate «programmidega». Eesti kodanluse põhilised poliitilised parteid olid Põllumeestekogud, Rahvaerakond ja Tööerakond.

Kõige reaktioonilisem partei oli Põllumeestekogud, mis väljendas suurkodanluse ja kulakluse huve. Selle liidrid olid K. Päts, J. Laidoner, I. Puhk, J. Soots ja teised. Partei mõju kasvas riigis järjest. Kui 1919. aasta kevadel toimunud Asutava Kogu valimistel sai ta kaheksa kohta saja kahekümnest ehk ligi kuus protsenti, siis 1920. aasta novembris juba 21 kohta sajast ehk 21 protsenti. Umbes niisama palju kohti said Põllumeestekogud ka järgmistel valimistel. Nad moodustasid parlamendis üpris püsiva

¹⁵ ENSV ORKA materjalid.

¹⁶ Г. В. Чичерин, Статьи и речи, lk. 145.

parempoolse rühmituse ja liidus Eesti sõjaväelise kildkonnaga avaldasid riigi sise- ja välispoliitikale suurt mõju.

Rahvaerakond polnud vähemreaktsiooniline, kuid ta oli paindlikum ja oskas oma reaktsioonilist olemust varjata üldrahvalike loosungitega. Ta väljendas keskkodanluse ja ühe osa suurkodanluse huve. Partei liidrid olid J. Tõnisson, J. Jaakson jt. 1919. aastal lõi Rahvaerakonnast lahku rühmitus, kes moodustas reaktsioonilise klerikaalse Kristliku Rahvaerakonna (liidrid J. Lattik, Fr. K. Akel, H. Bauer). See partei toetas riigi kõige reaktsioonilisemaid poliitilisi jõudusid.

Eesti kodanluse ustavateks käsilasteks olid ka tööerakondlased (juhid A. Piip, O. Strandman, J. Kukk jt.). Nende liidrid kuulutasid, et nad pooldavad radikaalseid sotsiaalseid reforme, kuid tegelikult püüdsid nad sellega enda poole meelitada väikekodanlikke elemente, et niimoodi riigikassale lähemale pääseda.

Eriti inetut osa etendasid Eesti menševikud-sotsid, kes nimetasid oma parteid Sotsialistlikuks Töölise Parteiiks. Tegelikult oli see sotsiaalsete reeturite partei, kes juba 1919. aastal sai kuulsaks sellega, et toetas agaralt interventsiooni- ja valge terrori poliitikat. Eesti sotsid kompromiteerisid end niivõrd, et nende mõju pärast Tartu rahu sõlmimist tugevasti kahanes. Nende partei oli sunnitud leppima ainult kodanluse jooksupoisi osaga.

Nimetatud parteid pidasid omavahel ägedat võitlust, püüdes kõigiti üksteist üle trumbata. Eesti kodanluse valitsev ladvik mõtles vähe oma maa ja rahva saatusele. Mõistes, et ta ei suuda Lääne toetuseta võimul püsida, püüdis ta oma peremeestele kõigiti meelega järgi olla. Deviisi all «Pärast meid tulgu või veeuputus» kasutati riigivõimu niipalju kui võimalik isiklikuks rikastumiseks ja kasusaa- miseks. Seda teati nii Eestis kui välismaal. Näiteks külastas 1925. aastal Baltikumi Inglise ajakirjanik Night. Pärast Eestiga tutvumist avaldas Night artikli selle maa raskest majanduslikust olukorrast. Ta kirjutas, et Eestis on palju poliitilisi parteisid, kuid mitte ükski neist ei lähtu oma tegevuses üldriiklikest huvidest.¹⁷ See oli tõepoolest nii. Eesti riigimehed olid ise väga pessimistlikult meelestatud Eesti kui iseseisva riigi eksisteerimise suhtes. Rahvaerakonna liider Tõnisson kirjutas 1921. aasta märtsis, et Eesti

¹⁷ ENSV ORKA materjalid.

iseseisev eksisteerimine sõltub täielikult sellest, kas ta suudab majanduslikult iseseisvalt olelda ja areneda.¹⁸ Ta märgib, et majanduslike pankrottide ja kriiside tõttu pole rahval usku iseseisvusse.

Võib-olla kodanlike parteide liidrite ja riigijuhtide seisukohad hiljem muutusid? Sugugi mitte. Kindral Laidoner kirjutas 24. veebruaril 1928 Eesti Vabariigi kümnendale aastapäevale pühendatud juubeliartiklis Eesti tulevikust üpris pessimistlikult. Laidoner leidis, et Eesti kodanlusel puudub loominguind mis tahes tegevusvallas. Kindral heitis ette rahva passiivsust ja ükskõiksust rahvusriigi saatus vastu. Ta oli isegi sunnitud tunnistama, et rahul ei ole mitte üksnes võimudega, vaid ka riigikorraga.¹⁹

Isegi fašistlike ringkondade häälkandja «Kaitse Kodu» (1927. a., nr. 9) kirjutas, et eesti rahval puudub tugev rahvustunne ja et ta on ükskõikne rahvusriigi idee vastu. «Üldine rahulolematus, emigreerimine, õhkamised hea tsaariaja järele, enesetapmiste kasv jne.» kurdab ajakiri ja küsib, kas see kõik ei tõesta, et puudub usk isamaa paremasse tulevikku. Eesti kodanluse asjad olid siis tõesti halvad, kui ta «hea tsaariaja» järele õhkas. Siinjuures on väga iseloomulikud ka Eesti sotsiaaldemokraatide liidri M. Martna mõtteavaldused. 1928. aastal avaldas ta Soome, Rootsi ja Saksa ajakirjanduses mitu artiklit, milles teeb järelduse, et Eesti praegune majanduslik olukord on sõjaeelse ajajärguga võrreldes märksa halvem, et rahvas on «iseseisvas» riigis pettunud, et olukord on väljakannatamatu.

Pole siis ime, et Eestis järgnes üks valitsuskriis teisele. Aastail 1919—1929 vahetus riigis viisteist valitsust. Mitu kabinetti olid juba sündides surnud. Sellistes tingimustes tehti kõik, et vaid võimul püsida.

Eesti valitsuse välispoliitikale oli iseloomulik reaktsioonilisus ja sügav vaen revolutsioonilise rahva ning Nõukogude Liidu vastu. Selles suhtes näitasid kodanlikud poliitilised parteid üles üllatavat üksmeelt ja tegutsesid ühiserindena. Selle asjaoluga seletub suurel määral ka fakt, et vaatamata sageli vahetuvatele valitsustele, jäi Eesti poliitika Nõukogude Liidu suhtes muutumatuks. Tavaliselt moodustati valitsus mitme partei esindajatest. Ajavahemi-

¹⁸ ENSV ORKA materjalid.

¹⁹ «Kaja», 24. veebruaril 1928.

kul 1920—1928 oli valitsuse juhiks viiel korral Rahvaerakonna, kahel korral Tööerakonna ja viiel korral Põllumeestekogude liider. Seejuures tuleb märkida, et nii tööerakondlaste kui sotsiaaldemokraatide juhid tundsid end hästi ka kõige reaktioonilisemates kabinetides. 1921. aastal sai valitsuse juhiks põllumeeste liider K. Päts, välisministriks aga tööerakondlane A. Piip. Tööerakondlane O. Strandman oli omakorda välisministriks valitsuses, mille 1924. aasta märtsis moodustas reaktionäär Fr. K. Akel jne.

Pole huvitusetu märkida, et kui 1921. aastal külastasid Eestit Prantsuse senaatorid, siis jagas Prantsuse ajakirjandus komplimente nii J. Laidonerile kui A. Reile.²⁰ Pidades 1926. aasta algul läbirääkimisi Poola delegatsiooniga, ütles kindral Laidoner, et erinevalt teistest riikidest pole Eestis parteide vahel eriti olulisi vastuolusid.²¹ Poola ajakirjandus märkis 1925. aasta detsembris, et Eesti poliitilised parteid võitlevad ägedalt ainult sisepoliitiliste küsimuste pärast.²²

Eesti välisministrite hulgas oli nii selliseid, kes ajasid Nõukogude Liidu suhtes avalikult vaenulikku ja avantüristlikku poliitikat, kui ka neid, kelle poliitika oli paindlikum. Näiteks oli tööerakondlase Piibu poliitika Pustaga võrreldes kurvilisem, kuid selle sisu jäi samaks. Sellele viitas korduvalt ka Nõukogude ajakirjandus. 4. veebruaril 1926 kirjutas «Izvestija», et «Pusta asemel sai välisministriks Piip, kuid välispoliitika juhi vahetus poliitikat ennast nähtavasti ei muutnud. Kõik see aitab vähe kaasa Nõukogude Liidu ja Eesti suhete reguleerimisele, Eesti majandusliku ja poliitilise olukorra paranemisele.» Et see tõepoolest nii oli, näitavad veenvalt paljastused, mida tegi Moskvas Eesti saadik A. Birk ning mis toodi ära «Izvestijas».²³ Ajaleht «Edasi» kirjutas sel puhul, et Birgi paljastustes pole tegelikult midagi uut, sest Piibu poliitika on Eesti riigimeeste ainuvõimalik poliitika ning Eesti ja Nõukogude Liidu töötajad teavad, et Eesti välispoliitikat ei suuna Eesti valitsus, vaid hoopis Londoni, Varssavi ja Pariisi kindralstaabid.²⁴

Niisiis sise- ja välispoliitilised tegurid, mis määrasid

²⁰ ENSV ORKA materjalid.

²¹ Sealsamas.

²² Sealsamas.

²³ Vt. lähemalt V peatükk, 2. osa.

²⁴ «Edasi», 16. juulil 1926.

kodanliku Eesti ja Nõukogude Liidu suhted, tingisidki rahuliku kooseksisteerimise tendentside põimumise vaenuliku ja provokatsioonilise poliitikaga. Seejuures tuleb märkida, et mida suuremat edu saavutas Nõukogudemaa võitluses sotsialismi eest, seda rohkem teravnesid kodanlikus Eestis klassivastuolud. Mida rohkem kasvas Eesti majanduslik ja poliitiline sõltuvus Lääne imperialismist, seda rohkem teravnes ka tema välispoliitika Nõukogudevastane suund.

1. Lääne imperialismi plaanide läbikukkumine: Eestit ei õnnestu tõmmata uude Nõukogudevastasesse interventsiooni

Pärast Entente'i teise kallaletungi purustamist ja blokaadi lõpetamist ei kaotanud Lääne imperialistid veel lootust nõukogude võimu relvastatud interventsiooni abil kägistada. Neil õnnestus Nõukogude Venemaa vastu paistata panide Poola. Lenin nimetas Entente'i uut avantüüri imperialistliku plaani riisumeteks. Alustanud uut avantüüri, püüdis Entente kramplikult sõjaleeki lõkkele puhuda, rinet laiendada, Baltimaid ja Soomet jälle interventsioonist osa võtma sundida, lõunas aga luua sõjakolle Kaukaasias. Poola valgekaartlaste pealetungist rääkides märkis Lenin, et «tuleb arvata, et ta (kodanlus — A. K.) püüab igast plaani riisumest taastada vana, läbikukkunud plaani».²⁵

Lenin rääkis VK(b)P IX kongressil, et «... sõda võidakse meile iga päev peale sundida. Meie vaenlased ei tea veel isegi, milleks nad selles suhtes võimelised on. Et tehakse sõjalisi ettevalmistusi, selles pole mingit kahtlust. Sellest riigi relvastumisest otsivad praegu abi paljud Venemaa naabrid ja võib-olla ka paljud mittenaaberriigid.»²⁶

13. mail 1920 informeeris M. Litvinov Kopenhaagenist Tšitšerinilt sõjalisest abist, mida Inglismaa annab Poolale, ja Nõukogudevastase «rahvusvahelise vandenõu hinge» Mannerheimi sõidust Londonisse ning Pariisi. Litvinov teatas ka sõjalaevastiku kavatsetavast saatmisest Baltikumile.²⁷

²⁵ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 107.

²⁶ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 418.

²⁷ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 513—514.

Prantsuse ja Ameerika ajakirjanduses algas kampaania, mille eesmärgiks oli veenda maailma üldsust, et Punaarmee teeb ettevalmistusi Eestisse ja Lätisse tungimiseks, Kommunistlik Internatsionaal aga organiseerib ülestõuse olemasolevate valitsuste kukutamiseks jne.

Entente'i riigid hakkasid avaldama Balti riikidele tugevat diplomaatilist ja majanduslikku survet, et tühistada Eesti ja Nõukogude Venemaa rahuleping ning takistada Lätil, Leedul ja Soomel Nõukogude valitsusega rahu sõlmida. Entente tahtis luua Soomest, Eestist, Lätist, Leedust ja Poolast blokki, mis oleks peale sõjalise lepingu seotud ka majanduslike ja diplomaatiliste kokkulepetega. Erilise rõhu panid Inglise ja Prantsuse imperialistid Poolale. Poola etendas tähtsat osa rahvusvaheliste suhete süsteemis, mis kehtestati Versailles' rahuga. Lenin kirjutab, et «üheks põhjuseks, miks see koletu rahu püsib, on asjaolu, et Poola jagab Saksamaa kahte ossa, sest Poola maad ulatuvad mereni... Versailles' rahu tegi Poolast puhverriigi, mis peab ära hoidma Saksamaa kokkupuutumise nõukogude kommunismiga ja milles Entente näeb relva bolševike vastu.»²⁸

Balti riikide ja Poola sõjalise liidu loomisega lootsid Entente'i imperialistid saada üle kõnesolevate riikide omavahelistest lahkelistest ning tõmmata nad sõjalisse interventsiooni, halvates sellega Nõukogude diplomaatia jõupingutusi, mille eesmärgiks oli rahutsooni loomine Nõukogude Venemaa loodepiiril. Piiririikide sõjalise bloki abil tahtis Entente seada Nõukogudemaa pidevasse sõjalise kallaletungi ohtu ja organiseerida Baltikumist igasuguseid provokatsioone, et nii takistada Nõukogude riigi rahulikku ülesehitustööd.

Balti riikide kõige reaktsioonilisemad ringkonnad haarasid Entente'i plaanidest kinni. Läti valitsuse esindaja teatas Riiga, et «kindral Mannerheim astub ägedalt välja Nõukogude Venemaale kallaletungimise poolt».²⁹ Läti kindralstaabi ülem aga teatas, et «Läti väed ei loobu ühisest tegutsemisest Poola armeega, kui see on seotud mõlema maa huvidega».³⁰ Vene kontrrevolutsionääride abiga ja Eesti võimude vaikival mahitusel organiseerisid

²⁸ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 273.

²⁹ В. Я. Сиполс, За кулисами иностранной интервенции в Латвию, lk. 218.

³⁰ Sealsamas.

panide Poola agendid Eestis värbamisbüroo endise Jude-
nitši armee ohvitseride ning sõdurite saatmiseks Poola-
Nõukogude rindele. Tallinnas tegutses samadel eesmärki-
del ka niinimetatud Ukraina komitee, mis allus Petljura
«valitsusele».

Ühtlasi alustati energilist tegevust Balti riikide järje-
kordse konverentsi kokkukutsumiseks. Konverents toimuski
ühes Riia kuurordis 6. augustist 6. septembrini 1920. Sel-
lest võtsid peale Eesti, Läti, Leedu, Soome ja Poola osa ka
Ukraina ja Valgevene valgekaartlike valitsuste esindajad.
Nagu nähtub Gukovski kirjast rahvakomissar Tšitšerinile,
toimus konverents Entente'i suure mõju all ja oli ilmse
Nõukogude-vastase suunitlusega.³¹

Konverentsi üheks tähtsamaks küsimuseks oli sõjalise
konventsiooni sõlmimine. Et Leedu delegatsioon keeldus
sellele alla kirjutamast, võeti küsimus ametlikust päeva-
korrast maha, kuid selle arutamine jätkus suure saladus-
likkuse õhkkonnas sõjalises komisjonis, kust Leedu esin-
daja puudus. Läbirääkimised poliitilise konventsiooni üle
kulgesid aga edukamalt ja lõppesid lepingu sõlmimisega,
millele kirjutasi alla Soome, Poola, Eesti, Läti, Leedu ja
Ukraina esindajad. Leping kuulus ratifitseerimisele
15. detsembril 1920 ja nägi peale mõnede ebaoluliste vas-
tastikuste kohustuste ette sõjalise liidu sõlmimist. Pärast
konverentsi lõppemist jätkusid salajased läbirääkimised
vastavates komisjonides, mille tulemusel töötati välja
kodanliku Ukraina «valitsuse», Poola, Eesti, Läti ja Soome
sõjalise lepingu projekt.

Konverents ei võtnud vastu mingeid praktilisi otsu-
seid, mis oleksid Balti riike kohustanud organiseerima
viivitamatult Nõukogude Venemaa vastast sõjaretke. Nagu
Eesti välisministeeriumi informatsioonis teatati, toimus
konverents õhkkonnas, mis oli ebasoodus praktiliste otsuste
vastuvõtmiseks.³²

Olukord oli Nõukogude-vastase relvastatud intervent-
siooni kordamiseks tõepoolest ebasoodus. Eesti kodanlus
veendus järjest rohkem, et Inglise-Prantsuse-Ameerika
imperialism püüab Eestit kasutada vaid Nõukogude-vas-
tase võitluse relvana ja koloniaalse röövimise objektina.
Eriti olid Eesti ja teiste Balti riikide iseseisvuse vastu

³¹ ЦГАОП СССР, ф. 413, оп. 1, ед. xp. 1130, л. 1.

³² ENSV ORKA materjalid.

Ameerika imperialistid. President Wilson deklareeris 1920. aasta augustis, et Ameerika Ühendriigid ei tunnusta mitte kunagi Eestit, Lätit ja Leedut. E. Laaman kaebas oma ettekandes valitsusele, et Ameerika ei taha midagi teada Balti riikide raskest olukorrast.³³ Vähe sellest, et Ameerika Ühendriigid keeldusid ise Eesti iseseisvust tunnustamast, nad avaldasid vastavat survet ka teistele riikidele. E. Laaman kirjutas, et Ameerika Ühendriigid on kõikide piiriiriikide õelaim vaenlane, vene valgekaartlike kindralite diktatuuri pooldaja ja kõikide demokraatlikult moodustatud valitsuste vastane.³⁴

1920. aastal pöördus Eesti valitsus lõimitava memorandumiga Ameerika Ühendriikide valitsuse poole, milles ülistati Ameerika demokraatlikke ja moraalseid printsiipe ja isiklikult president Wilsonit. «Eesti rahva usaldus Ameerika vabariigi vastu on kõigutamatu,» deklareeriti selles. «Eesti valitsus loodab, et Ameerika valitsus muudab oma suhtumist Eestisse.»³⁵ Kuid Ameerika jäi kõigutamatuks. Analoogiline oli ka Prantsusmaa ja Inglismaa suhtumine Eesti valitsusse. San Remos 1920. aasta aprillis toimunud konverentsil ei võetud Eesti iseseisvuse küsimust isegi päevakorda. Entente'i valitsuste esindajad «ei märganud» Eesti esindajaid Pustat ja Piipu. «Inglise välisminister ei võtnud isegi vaevaks meid Piibuga vastu võtta.»³⁶ Me seisame endiselt lõhkise küna juures,»³⁷ märkis tabavalt Piip. «Mitte ükski riik ei kavatse Eesti iseseisvust tunnustada.»³⁸

Tõsi küll, Inglise rahatuusad pakkusid Eestile oma kapitali riigi majanduse elustamiseks, kuid tingimused olid sellised, et nendega nõustumisel oleks Eesti kaotanud majandusliku iseseisvuse ja muutunud Briti asumaaks.

25. märtsil 1920 kirjutas Piip Londonist oma jutuajamisest Inglise finantsringkondade esindajatega. Need olid küll nõus hakkama tegelema Eesti laevatehaste ja raudteedega, kuid vaatlesid Eestit vaid Venemaale majandusliku mõju laiendamise baasina. «Eestist pidi saama suur kaubaladu» kaubavahetuses Venemaaga.³⁹ Aprillis teatas Piip

³³ ENSV ORKA materjalid.

³⁴ Sealsamas.

³⁵ Sealsamas.

³⁶ Sealsamas.

³⁷ Sealsamas.

³⁸ Sealsamas.

³⁹ Sealsamas.

jälle, et mitu Inglise suurt finantsgruppi tunnevad huvi Eesti tööstuse vastu, kuid et nad kõik lähtuvad seejuures oma isiklikest kasudest. Piip kirjutas, et Eesti seisab alternatiivi ees: kas loobuda tööstuse edasisest finantseerimisest või nõustuda ettepanekutega, mis tavalises olukorras poleks Eestile vastuvõetavad. The National Metal-Chemical Bank teatas, et ta on nõus paigutama oma kapitali Eesti tööstusse tingimusel, kui tööstuse juhtimine läheb üle tema kätte. Eesti valitsuse esindaja Londonis ütles, et pangal ei maksaks Eestit vaadelda asumaana. Inglismaale tehti ettepanek sõlmida kaubandusleping, millele Briti välisministeerium vastas, et kuna liitlasriigid pole Eestit veel tunnustanud, pole võimalik ettepanekuga nõustuda.⁴⁰

Eesti valitsus pidi nüüd tahes-tahtmata mõistma, et Eesti iseseisvust ei ohusta mitte Nõukogude Venemaa, vaid Lääne imperialism. Seda kinnitab ka Piibu läkitus 6. augustist 1920. Kulutanud asjatult Lääne imperialistide ukselinke Eesti tunnustamist mangudes, jõudis Piip õigele järeldusele, et Balti riikide iseseisvuse küsimus ei sõltu üldse mingitest konverentsidest. Selles osas peab Ida-Euroopa lahendama oma asju ise, kõrgete vahendajate osavõtuta.⁴¹ Piip teatas Londonist korduvalt, et Eesti tunnustamine sõltub Nõukogude Venemaa tunnustamisest. Kui liitlased seda teevad, tunnustatakse automaatselt ka Eestit.⁴²

On loomulik, et Eesti kodanlus polnud enam huvitatud interventsioonipoliitika ajamisest, vaid püüdis rahulepingu abil ja Nõukogude Venemaa arvel oma positsioone tugevdada. Peale selle oli ta sunnitud arvestama ka klassijõudude vahekorda riigis.

Balti riikide omavaheliste vastuolude tõttu nurjusid Entente'i plaanid tõmmata need riigid uude Nõukogudevastasesse interventsiooni. Eriti teravaks läks Poola ja Leedu konflikt. 9. oktoobril 1920 okupeerisid Poola väed L. Zeligowski juhatusel Leedu ajaloolise pealinna, tähtsa majandus- ja kultuurikeskuse Vilniuse. Poola agressiiivne poliitika ajas ärevusse ka Läti kodanluse. Endiselt olid lahendamata Eesti ja Läti territoriaalsed vaidlusküsimused. Prantsuse diplomaatia aktiviseerumine Baltikumis tekitas omakorda rahulolematust Inglismaal.

⁴⁰ ENSV ORKA materjalid.

⁴¹ Sealsamas.

⁴² Sealsamas.

Lääne äriühingud, eriti Inglise kodanlused, kes olid huvitatud Vene turust ja toorainest, nõudsid järjest sagedamini interventsiooni lõpetamist ning Nõukogude Venemaaga ärisuhete loomist. See tendents tugevnes seoses Entente'i kolmanda pealetungi purustamise, majandusliku kriisi süvenemise ja revolutsioonilise liikumise hoogustumisega. Nendes tingimustes pidas Lloyd George'i valitsus otstarbekamaks «rahulikke» võitlusvorme. Nõukogude võimu loodeti kukutada majandusliku interventsiooni ja diplomaatilise isoleerimise abil, kasutades selleks noore riigi rekonstrueerimisperioodi majanduslikke raskusi ja sisemisi vastuolusid. Eesti diplomaatia orienteerus järjekindlalt Inglismaale, sest see niinimetatud rahulik võitlus Nõukogude Venemaa vastu sobis Eesti kodanluse klassihuvidega.

Eesti ja Nõukogude Venemaa suhete mõnedes küsimustes tuli valitsevates ringkondades ette ka märkimisväärseid lahkavusi. Nii nõudsid Prantsuse orientatsiooni poolehoidjad eesotsas Pustaga vaenuliku poliitika ajamist Vene NFSV suhtes. Võimulolev Rahvaerakonna kabinet eesotsas peaminister Tõnissoni ja välisminister Birgiga oli aga äraootaval seisukohal, arvates, et normaalsete diplomaatiliste suhete loomine Nõukogude Venemaaga sõltub sellest, kas liitlased tunnustavad Nõukogude Venemaad või mitte. Tööerakonna liidrid eesotsas Piibu ja Strandmaniga pooldasid Nõukogude Venemaaga diplomaatiliste ja majandussuhete loomist. Tööerakondlaste liidrid jälgisid tähelepanelikumalt töörahva meeleolu ja arvestasid nihkeid, mis toimusid rahvusvahelisel areenil seoses Entente'i kolmanda pealetungi purustamisega. 12. juulil 1920 sõlmiti rahuleping Leeduga, 11. augustil Lätiga ja 14. oktoobril Soomega. Ka Poola oli sunnitud alustama rahuläbirääkimisi Nõukogude Venemaaga. Andes hinnangut Nõukogude Venemaa rahvusvahelisele olukorrale 1920. aasta sügisel, kirjutas Lenin: «Nüüd tuleb meil rääkida juba mitte ainult paljast hingetõmbeajast, vaid tõsistest väljavaadetest uue ehitamiseks pikema aja jooksul. Tegelikult polnud meil veel siamaani mingit baasi rahvusvahelises suhtes. Nüüd on meil see baas olemas, ja selle põhjuseks on väikeriikide suhtumine... Ja see tõsiasi, et on esile kerkinud maa, kes kolme aasta vältel paneb vastu kogu maailma imperialismile, on tunduvalt muutnud rahvusvahelist olukorda kogu maailmas, ja sellepärast

kõik väikeriigid, nemad aga moodustavad maakera rahvastiku enamuse, kalduvad meiega rahu sõlmimise poole.»⁴³

Wrangeli jõukude purustamine avas Nõukogude Venemaale uued võimalused lepinguliste suhete laiendamiseks lääneriikidega. Kaubanduslääbirääkimised Inglismaaga edenesid kiiresti. Juba 29. novembril 1920 andis Inglise valitsus Krassinile ametlikult üle kaubanduslepingu projekti. Seejärel hakkasid pinda sondeerima Prantsusmaa ja Itaalia. 16. märtsil 1921 kirjutati alla kaubanduslepingule Inglismaaga ja 6. mail Saksamaaga kaubandussuhete uuendamise ajutisele kokkuleppele. Ühtlasi vahetati ametlikke esindusi.

Kõik see pidi põhjustama vastavaid nihkeid ka Nõukogude Venemaa ja Eesti suhetes. Nõukogude valitsus tegi omalt poolt kõik, et luua Eestiga normaalne diplomaatiline vahekord ja sõlmida kaubandusleping, kuid Tõnissoni valitsus nõustus vaid Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi ja Keskliidu esinduse loomisega Eestis. Nõukogude valitsus kasutas seda nõusolekut otsekohe ning suunas Eestisse I. Gukovski. Nõukogude kaubandusagendil olid suured volitused. Tal oli õigus «... pidada väliskaubanduse kõikiides küsimustes läbirääkimisi teiste valitsuste, firmade ja eraisikutega, sõlmida lepinguid ning kokkuleppeid ja organiseerida nende realiseerimist».⁴⁴ Nõukogude kaubandus-esindus tegi ära suure töö: 1920. aasta jooksul sõlmiti 193 tehingut, mille üldväärtus oli 25 904 836 rubla.⁴⁵ Kahe maa majandussuhete laiendamist takistas normaalsete diplomaatiliste suhete puudumine.

1920. aastal toimunud Riigikogu esimestel valimistel sai Rahvaerakond rängalt lüüa, kogudes Asutava Kogu valimistega võrreldes kaks korda vähem häali. 26. oktoobril 1920 moodustati uus, tööerakondlaste valitsus eesotsas Piibuga. Välisministriks sai Strandman. Oma eelkäija poliitika Nõukogude Venemaa suhtes võeti revideerimisele. 1920. aasta oktoobris-novembris käis O. Strandmani ja Nõukogude Venemaal Eesti esindaja kohuseid täitva segakomisjoni esimehe A. Peedi vahel elav kirjavahetus. Mõtted, mida seejuures vahetati, kiitis heaks peaminister (1920. aasta detsembrist alates riigivanem) A. Piip. «Ees-

⁴³ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 378—379.

⁴⁴ ЦГАОР СССР, ф. 413, оп. 1, ед. хр. 747, л. 25—26.

⁴⁵ Документы внешней политики СССР, IV kd., lk. 738.

tiga ei tohi nii mängida, nagu seda tegid Vene poliitikas Tõnisson ja Birk,»⁴⁶ kirjutas Strandmanile Eesti valitsuse esindaja Moskvast. Missugust poliitikat siis kavatsesid ajada tööerakondlaste liidrid? Kas nad tahtsid oma idanaabriga tõeliselt sõbralikke ja heanaaberlikke suhteid luua? Siiski mitte. Dokumendid näitavad, et Eesti taotles ühepoolset kasu. Uus valitsus oli veendunud, et nõukogude võim Venemaal ei püsi üle aasta.⁴⁷ Seepärast otsustati Eesti majanduselu Venemaa arvel elavdada.⁴⁸ Oldi arvamusele, et parem on aidata nõukogude võimul veidi kauem vastu pidada, sest «igasuguse teise valitsuse puhul oleks meie iseseisvus raskendatud,» kirjutas Peet. Tööerakondlaste liidrid kartsid õigustatult, et ajal, mil lääneriigid pole veel Eestit tunnustanud, viiks nõukogude võimu kukutamine Venemaal Eesti iseseisvuse hukkumisele.

Eesti poliitikud lähtusid veel teistestki kaalutlustest. Nad orienteerusid Lääne imperialistliku kodanluse nendele ringkondadele, kes lootsid majandusliku agressiooni abil nõukogude võimu kähgistada. Oletati, et Nõukogude-vastase võitluse taktika muutmisega huvitub Entente võib-olla «iseseisva» Eesti eksisteerimisest ja tunnustamisest. Seepärast prooviti Läänele oma teeneid pakkuda. Saadikute konverentsil San Remos 1920. aasta veebruaris põhjendasid Eesti esindajad Piip ja Pusta oma palvet Eestit tunnustada järgmiselt: «... esiteks kindlustab Eesti tunnustamine liitlasriikide ja Eesti koostöö Venemaa majanduslikul taastamisel; teiseks võib Eesti oma geograafilise asendi tõttu saada Lääne tsivilisatsiooni Itta levitamise kanaliks.»⁴⁹ Piibu 4. mai ettekanne valitsusele näitab veenvalt, missugusest Venemaa majanduse «taastamisest» oli jutt. Piibu arvates tuleks Eestil omandada Venemaal privilegeeritud seisund, mis kergendaks seal tulevikus Inglismaa huvide võitu.⁵⁰ Niisiis, kuigi Eesti uus valitsus astus välja relvastatud interventsiooni poliitika vastu ja Nõukogude Venemaaga diplomaatiliste ning konsulaarsuhete loomise poolt⁵¹, ei kavatsenudki ta Nõukogude Venemaaga võrdõiguslikkusel ja vastastikusel kasusaamisel rajanevaid

⁴⁶ ENSV ORKA materjalid.

⁴⁷ Sealsamas.

⁴⁸ Sealsamas.

⁴⁹ История дипломатии, III kd., 1945, lk. 106.

⁵⁰ ENSV ORKA materjalid.

⁵¹ Sealsamas.

sõbralikke sidemeid kehtestada. Mõningaid positiivseid tulemusi Nõukogude Venemaa ja Eesti suhete reguleerimisel siiski saavutati. Nii asendati Keskliidu esindus regulaarse poliitilise esindusega ja 11. detsembril 1920 tegi Eesti valitsus ettepaneku luua Nõukogude Venemaaga diplomaatilised ning konsulaarsuhted. Jaanuaris esitas Vene NFSV täievoliline esindaja Litvinov Eesti välisministrile oma volikirjad ja 9. veebruaril sõitis Moskvasse Eesti täievoliline minister T. Vares.

Eesti valitsuse selline «leplik» tendents ei osutunud muidugi järjekindlaks, sest siinsele poliitilisele ilmale avaldasid endiselt mõju Läänest puhuvad tuuled. Ka riigi sisepoliitilises olukorras hakkasid ilmema suured muudatused: 1921. aastal tabas Nõukogude Venemaad ikaldus ja nälg ning Lääne reaktioonilistes riikides suurenes lootus nõukogude võim kukutada. Eesti välispoliitikas kajastus see Nõukogude-vastase tendentsi tugevnemisega.

2. Nõukogude diplomaatia võitlus Baltimaade neutraliseerimise eest

Prantsusmaa ja Inglismaa agressiivsed ringkonnad otsisid väsimatult ettekäändeid suhete teravdamiseks Nõukogude Venemaaga. Eriti energiliselt tegutses Prantsuse diplomaatia Baltikumis, sealhulgas ka Eestis. Viimase majanduslik ja poliitiline sõltuvus Inglise-Prantsuse imperialismist sundis teda agressiooni õhutajaid kuulda võtma. Samal ajal toimus Eestis klassijõudude väljakujunemine. Väikekodanlike parteide mõju kahanes. Klassivõitluse areenil pörkasid järjest sagedamini kokku kaks vastandlikku jõudu — proletariaat ja kodanlus.

Eesti töötajate hulgas kasvas kiiresti Kommunistliku Partei mõju. Terrori ja pörandaaluse võitluse rasketes tingimustes kombineeris partei oskuslikult illegaalseid ja legaalseid võitlusvorme, tugevdas oma mõju ametiühingutes, noorsoo-organisatsioonides ja talurahva hulgas.

Pidades visa võitlust kodanluse ühendatud jõudude vastu, astus Eestimaa Kommunistlik Partei ühtlasi välja ka tema reaktioonilise välispoliitika vastu. 6. veebruaril 1920 avaldas partei Keskkomitee oma illegaalses häälekandjas «Kommunist» manifesti Tartu rahu kohta. See kutsus aktiviseerima võitlust Nõukogude Venemaaga tihe-

date diplomaatiliste ja majanduslike suhete loomise eest. Manifestis märgiti, et Eesti töötajate võitlus Nõukogude Venemaaga rahumeelsete suhete loomise eest pole rahu- lepingu sõlmimisega veel lõppenud. Rahuleping murdis läbi ainult kontrrevolutsiooni sõjalisest rindest, kuid Nõukogude Venemaa diplomaatilise ja majandusliku blokaadi rõngas on veel läbi murdmata.⁵²

Eestimaa Kommunistlik Partei hakkas energiliselt paljastama valitsuse Nõukogude-vastast poliitikat. Valitsevad ringkonnad olid tõsiselt mures. Valitsuse informatsiooni- osakonna ettekandes sisepoliitilise olukorra kohta märgiti, et tööliste hulgas tehakse energilist tööd eesmärgiga kaitsta Nõukogude Venemaa huve.⁵³ Kommunistlik Partei kutsus töölisi olema valvsad ja jälgima teraselt neid sõjalisi ja poliitilisi mahhinatsioone, mida inspireerisid Baltikumis Lääne agressiivsed ringkonnad. 3. augustil 1921 pöördus Kommunistliku Partei Keskkomitee tööliste poole läkitusega, kutsudes neid kasutama kõiki võitlusvahendeid Nõukogude-vastase sõja ärahoidmiseks.⁵⁴ Analoogilise resolutsiooni võttis vastu Eestimaa Kommunistliku Partei teine kongress. Kommunistlik Partei paljastas Baltikumi politikaane, kes kinnitasid, et organiseeritav Balti liit ole- vat kaitseiseloomuline. Kommunistliku Partei illegaalses häälekandjas «Kommunist» ilmus 21. septembril 1921 V. Kingissepa artikkel «Nuumikud ühinevad». Selles mär- giti: «Balti liit on «ühendatud» väli, kus imperialistide sõja korral Nõukogude Venemaaga valged väed Inglise ja Prantsuse marssalite kepi näitel manööverdavad. Kui Lääne peremeeste saapakonts pealegi tõsise vajutuse nende Balti jooksupoiste peale teeb, saavad nad kahtlemata sõna- kuulelikumaks, kui nad Judenitši päevil olid.»⁵⁵

V. Kingissepp kirjutas, et Balti liidu loomisel oli kodan- lusel kaks põhilist eesmärki: 1) ühendada Baltimaad ja Poola Nõukogude Venemaa vastu ja 2) luua tööriist revo- lutsioonilise liikumise mahasurumiseks sisemaal.⁵⁶

Aktiivselt paljastas kodanluse reaktsioonilist poliitikat

⁵² V. Kingissepp, Võitlus ameerika-inglise imperialistide ja nende käsilaste vastu, Tallinn, 1953, lk. 65.

⁵³ ENSV ORKA materjalid.

⁵⁴ «Kommunist», 3. augustil 1921.

⁵⁵ V. Kingissepp, Võitlus ameerika-inglise imperialistide ja nende käsilaste vastu, lk. 98.

⁵⁶ Sealsamas.

parlamendi kommunistlik fraktsioon. Eesti tööliklass pidas võitlust rahu ja heanaaberlike suhete eest Nõukogude Venemaaga lahutamatuks osaks oma võitlusest kodanluse diktatuuri kukutamise ning Nõukogude Venemaaga taasühinemise eest. Kõik see suurendas reaktsoonilise kodanluse viha revolutsioonilise rahva ja Nõukogude Venemaa vastu.

Klassivõitluse teravnemise tingimustes asus kodanlus oma jõudusid konsolideerima. 25. jaanuaril 1921 moodustati koalitsioonivalitsus, mille koosseisu läksid Põllumeestekogude, Rahvaerakonna ja Tööerakonna esindajad. Dirigendikepi said selles põllumehed, keda toetas sõjaväeline kildkond. Riigivanemaks valiti põllumeeste liider K. Päts, välisministriks endine valitsuse juht tööerakondlane A. Piip. Piibu kuulumine Pätsi reaktsoonilisse valitsusse näitab selgesti, et klassivõitluse teravnemisel võtsid tööerakondlased kiiresti suuna paremale. Uue valitsuse esmajärguliseks ülesandeks oli revolutsioonilise liikumise mahasurumine.

Antikommunistlikuks kampaaniaks oli vaja ettekäänat. Selleks sai parlamendi kommunistliku fraktsiooni sekretäri Raudsepa provokatsiooniline arreterimine. Sepitseti valmis fraktsiooni kompromiteerivad materjalid. Otsiti läbi fraktsiooni ruumid ja liikmete korterid. Tehti algust «musta» nimekirja koostamisega. Sinna kanti igaüks, kes oli mingil moel tööliikumise seotud. Kogu riigis tegutsesid agaralt kaitsepolitsei agendid. Inimesi otsiti läbi kodus, teel ja avalikes kohtades. Isegi maakondade piiridele seati üles kontrollpostid. Üle saja viiekümne aktiivse tööliikumise tegelase arreteriti. Tallinna omavalitsuse kommunistliku fraktsiooni kahekümne kaheksast liikmest arreteriti kakskümmend kuus, viiest parlamendideputaadist aga neli.

Kodanlus tegi aktiivset Nõukogude-vastast propagandat. Eesti ajakirjandus pasundas väsimatult Idast tulevast «kommunismiohust» ja seletas klassivõitluse teravnemist riigis Kommunistliku Internatsionaali ja Moskva «sepitustega». Eesti vastuluure arreteris piiriäärsetes küldes süütuid inimesi. Eriti aktiivselt tegutsesid Eestis mitmesugused kontrrevolutsioonilised organisatsioonid Kroonlinna mässu ajal. Eesti territooriumil moodustati endise Loodearmee riismetest väeosi, et saata neid Kroonlinna kontrrevolutsioonilist mässu toetama. Nagu selgus Kroonlinna niinimetatud revolutsioonikomitee liikmete Valko ja

Perepalkini tunnistustest, pöördus esseer Tšernov Tallinnast mässajate poole ettepanekuga saata Eestist nendele appi 500—600 relvastatud meest.

10. märtsil 1921 esines Nõukogude valitsus avaldusega, milles hoiatas Eesti valitsust, et kuritegelikud elemendid kavatsevad Eestist teha Vene vabariigi vastu sihitud vaenulike aktsioonide baasi. Nõukogude valitsuse 25. juuni noodis, mis Eesti esindajale Moskvast üle anti, märgiti: «Teile, härra volitatud esindaja, ei või olla teadmata, kui suurt osa etendasid need (kontrrevolutsioonilised — A. K.) organisatsioonid Kroonlinna mässu ajal, mis äratas kõikides nõukogude võimu vaenlastes nii suuri lootusi. Te peaksite teadma, millisel määral võimaldasid meie Eestis asuvad vaenlased oma pideva toetusega Kroonlinna mässajatel vastupanu jätkata.»

Soovides oma Lääne peremeeste meele järgi olla, organiseerisid Eesti võimud provokatsioonilisi väljaastumisi Nõukogude valitsuse ja Tallinnasse akrediteeritud Nõukogude saatkonna vastu. Ajakirjandus ja raadio tegid ohjeldamatut laimukampaaniat. Nii näiteks avaldas ajaleht «Kaja» juhtkirja «Kas bolševike kukutamine on lähedal». ⁵⁷ See oli otsene ja varjamatu väljakutse Nõukogude Venemaale. Nõukogude valitsus kirjutas protestinoodis, et selle artikli eesmärk on täiesti selge: ajada Eesti Venemaaga tülli.

Kroonlinna mässu edule lootes olid Entente'i imperialistid valmis juba avalikeks väljaastumisteks. Inglismaa saatis Balti merre oma laevastiku, Inglise valitsuse esindaja aga palus Eesti valitsuselt luba tuua Inglise eskaader Tallinna sadamasse. Eesti valitsus oli muidugi nõus. Välisminister Piip teatas, et tema valitsus mitte üksnes soovib seda, vaid on vajaduse korral valmis seda isegi paluma. ⁵⁸ 9. märtsil otsustatigi paluda Inglise valitsust saata Tallinnasse Briti eskaader. ⁵⁹ Rahvusvaheline imperialism, kes oli kaotanud võimaluse kukutada nõukogude võim avaliku interventsiooni abil, tegi kõik, et kasutada Nõukogudevastast mässu varjatud interventsiooniks.

Agressiivsetel imperialistlikel ringkondadel olid ka teised eesmärgid. Asi oli selles, et Nõukogude valitsuse kau-

⁵⁷ «Kaja», 5. märtsil 1921.

⁵⁸ ENSV ORKA materjalid.

⁵⁹ Sealsamas.

banduslääbirääkimised Inglismaaga kulgesid edukalt. Oli saanud soodus aeg kaubanduslääbirääkimisteks ka Ameerika Ühendriikidega. Kogu müüdav imperialistlik ajakirjandus oli mobiliseeritud ulatuslikuks Nõukogude-vastaseks kampaaniaks, mille eesmärgiks oli takistada kaubanduslepingute sõlmimist Nõukogude Venemaaga.

Sellesse rahvusvahelisse reaktsiooni pealetungi lülitus ka Eesti diplomaatia. Püüti saboteerida normaalsete kaubandussuhete kehtestamist. Vene NFSV täievoliline esindaja Eestis Litvinov avaldas 1921. aasta juulis korduvalt protesti Eesti politsei omavoli vastu Nõukogude saatkonna töötajate ja samuti nende Nõukogude kodanike suhtes, kes tegelesid kaupade toimetamisega Eestist Venemaale. Eesti võimud takistasid süstemaatilisel kaupade saatmist Nõukogude Venemaale. Nõukogude laevu ei lastud Tallinna sadamasse, avati diplomaatiliselt posti, arreteeriti kullereid. Eesti valitsus näitas üles erakordset leidlikkust konfliktideks ettekäänete otsimisel. Nii kuulutati Venemaa 1921. aasta suvel kooleraohtlikuks.

Nõukogude Venemaa ja Baltimaade suhete teravnemist kasutasid kohe Inglise ja Prantsuse imperialistid, kes ikka veel lootsid moodustada Balti riikide Nõukogude-vastast sõjalist liitu. Selles suunas tegutseti ka Eestis. Kirjas, mille välisminister Piip saatis 27. aprillil 1921 Eesti saadikutele teistes Balti riikides, peetakse vajalikuks aktiviseerida tööd Nõukogude-vastase sõjalise konventsiooni sõlmimiseks. A. Piip päris Eesti saadikult Lätis, kas Läti valitsus on valmis sõlmima vastavat lepingut.⁶⁰

Juba 1921. aasta kevadel algasid ettevalmistused järjekordseks Balti konverentsiks. Nende raames korraldati 31. maist 4. juunini Kaunases Eesti, Läti ja Leedu ajakirjanike konverents. Baltimaade ajakirjanikud käisid Varshavis, Soome ajakirjanikud aga Eestis. Juulis toimus Tallinnas kolme Balti riigi majanduskonverents. Kõigi nende ürituste eesmärgiks oli jagu saada lahkkelidest, mis takistasid nende viie riigi ühinemist sõjaliseks liiduks.

25.—29. maini 1921 Helsingis toimunud Eesti, Läti, Soome ja Poola⁶¹ välisministrite järjekordse konverentsi peaeesmärgiks oli niisiis Balti liidu moodustamine. Peale selle arutati konverentsil välispoliitika koordineerimist Nõu-

⁶⁰ ENSV ORKA materjalid.

⁶¹ Leedu keeldus konverentsist osa võtmast.

kogude Venemaa suhtes, vastastikuse informatsiooni korraldamist ja omavaheliste kaubalepingute sõlmimist. Konverents äratas elavat huvi Entente'i vastavates ringkondades. Nii pidi Helsingi saabuma Inglise eskaader, oodati ka Ameerika drednooti. Soome välisminister R. Holsti ütles, et «Inglise laevastiku külaskäigu siht on näidata, et meie Venemaa vastu mitte üksi ei ole».⁶²

Kuid peaeesmärki konverentsil ei saavutatud. Lõpp-protokollis rõhutati vaid, et on vaja koostööd ja vastastikust usaldust Nõukogude Venemaa suhtes ühtse poliitika ajamisel. Otsustati, et 25. augustil esinevad kõik konverentsist osavõtnud maad noodiga, milles Nõukogude Venemaad süüdistatakse rahulepingu tingimuste rikkumises. See konverentsi otsus viidi täide.⁶³ Kõik neli valitsust esinesid noodiga, milles nad Nõukogude valitsust alusetult süüdistasid. Nõukogude valitsuse 25. juuli vastusnoodis Eesti valitsusele tõestati veenvalt, et kahe maa suhete halvenemises on süüdi Eesti valitsus, kes rikub süstemaatiliselt rahulepingu tingimusi. Sellest hoolimata avaldas Nõukogude valitsus valmisolekut asuda konflikti rahumeelselt reguleerima. Noodis rõhutati, et erinev ühiskondlik kord ei või olla takistuseks kahe riigi sõbralike suhete arendamisele.

Nõukogude-vastase kampaania ägenemine Eestis polnud sugugi juhuslik. Peale sisepoliitiliste tegurite avaldasid reaktsioonilistele ringkondadele tugevat mõju sündmused Läänes. 1921. aastal tugevnes märksa Prantsusmaa mõju Kesk-Euroopas ja Poolas. Teiselt poolt kiskusid kuuldused majanduslikust laosest ja näljast Venemaal alla Nõukogude valitsuse prestiiži, mis oli tõusnud kõrgele pärast Wrangeli purustamist. Kroonlinna mässu ajal hakati jällegi Nõukogudemaa vastu vandenõu organiseerima. Kavandati mässe suurtes linnades ja bandiitlikku liikumist külas. Nõukogude Venemaa kohta levitati igasuguseid laimu- ja kuulujutte. Majanduslik laos Euroopas tingis aga vajaduse Nõukogude Venemaaga majanduslikke suhteid korraldada.

Seda oli märgata ka Eestis. Ärriringkondade esindajad saatsid valitsusele kollektiivseid läkitusi, milles nõuti majandussuhete laiendamist Nõukogude Venemaaga.⁶⁴ Eesti

⁶² ENSV ORKA materjalid.

⁶³ Sealsamas.

⁶⁴ Majandustraktaat 31. augustist 1921. Kaupmeeste seltsi avaldus. ENSV ORKA materjalid.

kaupmehed ja töösturid lootsid Nõukogude Venemaa majanduslike raskuste pealt kasu lõigata. Kaupmeeste selts järeltab oma aruandes delegatsiooni sõidust Nõukogude Venemaale, et Venemaa on uuenemise staadiumis ja tagasipöördumine kodanliku korra juurde käib kiirendatud tempos.⁶⁵ Sellest lähtudes püüdsid Eesti äriühingud saada Venemaal endale kasulikke majanduslikke positsioone kooperatiivide või elavnema hakanud eraettevõtete süsteemis.⁶⁶

Kuid Eesti valitsus ajas teistsugust poliitikat. Nõukogude valitsus juhtis Eesti valitsuse tähelepanu korduvalt sellele, et Eesti saatkond Moskvast keeldub arutamast kahe riigi suhete reguleerimist. 3. oktoobril 1921 teatas Nõukogude valitsus oma memorandumis, et saadik T. Vares keeldub tõsistest läbirääkimistest, põhjendades seda volituste puudumisega.⁶⁷ Välisminister A. Piip arvas ettenägeliku poliitikuna, et avalikult vaenulik poliitika Nõukogude Venemaa suhtes ei vasta Eesti huvidele, kuid teda ei arvestatud. A. Piibu ja ministeeriumi Vene osakonna juhataja D. Sarva vahel puhkesid teravad lahkkelid. Sarva, kes teadis, et tema seljataga on valitsuse enamus eesotsas riigivanem Pätsiga, arvestas vähe välisministrit. Poliitikast, mida Sarva ajas Nõukogude Venemaa suhtes, annab ettekujutuse 1. septembril 1921 riigivanemale läkitatud salajane ettekanne.⁶⁸ Sellest nähtub, et valitsusel oli pretensioone ainult välisministrile. Sarva nimetab osakonna tegevusjoont majanduse valdkonnas peetavaks sõjaks Nõukogude Venemaa vastu⁶⁹ ja peab kõiki selle vahendeid heaks. Ta uhkustab, et just tema organiseeris ja juhtis opteerimiskomisjoni tegevust, mille tulemusel Nõukogude Venemaalt veeti välja palju kulda ning muid väärtusi. Rääkides spekulatsioonist, salakaubaveost, šantaažist jne., nendib Sarva küüniliselt, et amoraalsed võitlusvormid viivad loomulikult moraalseste normide likvideerimisele.⁷⁰ Miks siis Sarva valitsuse juhi poole pöördus? Ilmneb, et mitte kõik ei toetanud seda avantüristlikku poliitikat, et oli ringkondi, kes Sarva sõnade järgi kartsid venelastele ülemäära

⁶⁵ ENSV ORKA materjalid.

⁶⁶ Sealsamas.

⁶⁷ Sealsamas.

⁶⁸ Sealsamas.

⁶⁹ Sealsamas.

⁷⁰ Sealsamas.

liiga teha.⁷¹ Kodanlikus ajakirjanduses ilmus isegi artikleid, milles seda ilmselt avantüristlikku poliitikat paljastati. Sarva kurdab, et on juhtunud midagi kummalist, midagi ettenägematut: meie enda ajakirjandus on hakanud meid vaenlastele reetma.⁷²

1921. aasta suvekuud olid Nõukogude Venemaale võrdlemisi soodsad majanduslike suhete sõlmimiseks lääneriikidega. Kroonlinna mäss oli maha surutud ja nõukogude võim tugevnes veelgi. 7. aprillil avati Inglismaa ja Venemaa vahel posti- ning telegraafiühendus. Samal päeval võttis Rahvakomissaride Nõukogu vastu mitmed abinõud Inglise-Nõukogude kaubanduslepingu realiseerimiseks. Inglise peaminister Lloyd George teatas 22. aprillil Alamkojas, et Vene valitsus täidab lepingu tingimusi korralikult. 6. mail andis ka Austraalia valitsus loa kaupade Venemaale eksportimiseks. 12. mail langetas Londoni apellatsioonikohus otsuse, et Nõukogude valitsuse kuld Inglismaal ei kuulu aresti alla, sest Inglismaa on faktiliselt tunnustanud Nõukogude Venemaad.⁷³

Kõik see tõukas Eesti kaubandus- ja tööstusringkondi taotlema majanduslikku koostööd Nõukogude Venemaaga. Eesti geograafiline asend oli erakordselt soodus. Kaubavahetus Venemaaga ja eriti transiitveod tõid Eestile soliidseid kasumeid. Vaatamata reaktsiooniliste ringkondade ponnistustele, tugevnesid Nõukogude Venemaa ja Eesti majanduslikud sidemed. Kui 1920. aasta maist detsembrini osteti Eesti kaudu 2626 puuda mitmesuguseid kaupu, siis 1921. aasta jaanuarist oktoobrini juba 11 306 000 puuda, sellest Eesti kaupu 2 187 000 puuda ja transiitkaupu 9 119 000 puuda.⁷⁴ Kaheksast riigist, kellega Nõukogude Venemaa kauples, oli Eesti Inglismaa järel teisel kohal. Ent sellegipoolest ei olnud ta nõus Nõukogude Venemaaga kindlal õiguslikul alusel kaubanduslepingut sõlmima ega üldse suhteid reguleerima.

Eesti saatkonna nõunik Moskvas A. Peet pöördus 1921. aasta suvel ja sügisel korduvalt nii välisministeeriumi kui otseselt riigivanem Pätsi poole ettepanekuga reguleerida majanduslikke suhteid Nõukogude Venemaaga. 26. juulil

⁷¹ ENSV ORKA materjalid.

⁷² Sealsamas.

⁷³ Документы внешней политики СССР, IV kd., lk. 672.

⁷⁴ Sealsamas, lk. 738.

Pätsile saadetud telegrammis teatas Peet, et viivitada on ohtlik, sest kasu võivad teiste riikide kätte libiseda.⁷⁵ Sellesamast telegrafeeris Peet ka 27. juulil.⁷⁶ 10. augustil pöördus ta välisministeeriumi poole juba üksikasjalikuma kirjaga, milles heitis valitsusele ette selge majanduspoliitika puudumist Venemaa suhtes ja pahandas, et välisministeerium ei vasta saatkonna ettepanekutele ning saatkond isegi ei tea, mida ministeeriumis tehakse.⁷⁷

1921. aasta juunis tegi Nõukogude valitsus jälle katset reguleerida majanduslikke suhteid Eesti ja teiste Balti riikidega. Ta tegi ettepaneku kutsuda Riias kokku majanduskonverents, et arutada Nõukogude Venemaa ja Baltimaade suhete põhiküsimusi. Konverentsi kokkukutsumise vajaduse dikteeris ka see, et sama aasta suvel oli oodata suurt kaupade voolu Leedust läbi Läti ja Eesti Nõukogude Venemaale. Baltimaad suhtusid Nõukogude valitsuse uude ettepanekusse varjatud vaenuga. Majandusliku konverentsi kokkukutsumine ähvardas nurja ajada järjekordse katse luua Nõukogude-vastane sõjaline liit, mis oli äsja lõppenud Helsingi konverentsi peaesmärk. Seepärast püüti kõigi vahenditega majanduskonverentsi kokkukutsumist nurja ajada. Kuna see aga ei õnnestunud, otsustati üldsuse eest vähemasti varjata, et konverents tuleb kokku Nõukogude valitsuse initsiatiivil. Läti valitsus teatas äkki, et ta on valmis konverentsi oma nimel kokku kutsuma. Vastuseks sellele kirjutas Tšitšerin täievolilisele esindajale Ganetskile Riiga: «Balti konverentsi kokkukutsumise initsiatiiv tuli meilt . . . Me ei näe põhjust olukorra muutmiseks selles suhtes. Vastupidi, igasuguseid muudatusi võidakse tõlgendada valesti, mis aga võivad praeguse rahvusvahelise olukorra puhul kahjulikud olla. Seepärast arvame, et konverentsi kokkukutsujatena peame endiselt esinema meie.»

Konverents otsustati avada 24. oktoobril Riias, kuid Eesti ja Leedu esindajad ei ilmunud määratud tähtajaks kohale. 27. oktoobril arutati alles Eesti välisministeeriumis, missugust joont konverentsil hoida. Selle nõupidamise protokollid näitavad, et Eesti valitsus ei tahtnud Nõukogude Venemaaiga majanduslikku lepingut sõlmida. Välis-

⁷⁵ ENSV ORKA materjalid.

⁷⁶ Sealsamas.

⁷⁷ Sealsamas.

minister Piip ütles: «Vaja meeles pidada, et transiit meil venelaste vastu ka ainukeseks surveabinõuks jääb... konverents saab ainult sondeerimiskonverentsiks jääma.»⁷⁸ Kukk lisas, et tuleb vältida komplitseeritud lepingut.⁷⁹ Jahedalt suhtusid konverentsisse ka Läti ja Soome. Nõukogude delegatsioon otsustas kasutada Baltimaade majanduslikke vastuolusid.

1921. aastal langes Eestile 63 protsenti Nõukogude transiidist, Lätile aga kõigest 8,4 protsenti. Et Saksamaa, Läti ja Leedu sõlmisid 1. augustil 1921 lepingu otsetransiidi kohta Nõukogude Venemaale, pidi Eesti ja Läti vahekord tingimata muutuma. See teadmine sundis Eesti valitsust järeleandlikkusele. Suurt mõju konverentsi käigule avaldas ka Vene-Saksa transpordiühingu loomine. Ühingu kätte anti kõikide kaupade toimetamine Saksamaalt Nõukogude Venemaale ja vastupidi. Maismaa transiiti läbi Baltimaade ähvardas seega järsu vähenemise oht. Kõik see sundis Balti riike Nõukogude ettepanekutesse tähelepanelikumalt suhtuma.

Nõukogude delegatsioon esitas konverentsile ulatusliku programmi, mis nägi ette kaubanduslepingute sõlmimist, transpordiküsimuste reguleerimist, transiitkaubanduse korraldamist ja alalise büroo moodustamist konverentsi otsuste elluviimiseks. Hoolimata Balti riikide delegatsioonide katsetest vältida programmi arutamist, õnnestus Nõukogude delegatsioonil konverentsile vajalik suund anda: konverentsi kõigis seitsmes komisjonis võeti vastu resolutsioonid, milles peegeldusid küsimused, mis Nõukogude delegatsioon oli konverentsi ette seadnud.⁸⁰

Kooskõlas konverentsi soovitustega viidi 1922. aastal läbi hulk praktilisi üritusi: märtsis sõlmisid Balti riigid ja Vene NFSV sanitaarkonventsiooni, mis käsitles võitlust epideemiatega; aprillis sõlmisid Vene NFSV, Leedu, Läti ja Saksamaa raudteekonventsiooni; 24. juunil kirjutasid Vene NFSV, Ukraina NSV ja Valgevene NSV alla sanitaarkonventsioonile Lätiga, 25. juunil aga Eestiga.⁸¹

⁷⁸ ENSV ORKA materjalid.

⁷⁹ Sealsamas.

⁸⁰ Balti riikide ja Vene NFSV majanduskonverentsi resolutsioone. Документы внешней политики СССР, IV kd., lk. 456—460.

⁸¹ Документы внешней политики СССР, IV kd., lk. 794.

Suurem osa konverentsi resolutsioone jäi siiski täitmata. Entente'i riikide ja Poola mõjul hakkasid Balti riigid otsuste täitmisest kõrvale hiilima.⁸²

*

1921. aasta sügisel valmistus rahvusvaheline imperialism uuteks provokatsioonideks Nõukogude Venemaa vastu. Konflikti algatajaks pidi saama Soome, kelle reaktsioonilised valitsevad ringkonnad unistasid Suur-Soome rajamisest Nõukogude Karjala, Petrogradi oblasti, Koola poolsaare ja Arhangeliski oblasti põhjaosa vallutamise teel. 1921. aasta suvel tõstas Soome Nõukogude Karjala küsimuse, nõudes seal «demokraatliku» korra kehtestamist. Oktoobri lõpuks võtsid Soome sõjalised provokatsioonid Nõukogude Karjala piiril suure ulatuse. Soome ajakirjandus kutsus Karjala «vabastajaid» aktiivselt toetama. Soome territooriumil moodustati niinimetatud Karjala valitsus, kes tegutses legaalselt. Loodi karjalaste abistamise ühing. Avalikesse kohtadesse riputati plakateid «Karjala eest», ajalehed avaldasid iga päev rindeteateid jne. Peaaegu kõikides Soome linnades tegutsesid värbamisbürood, kes komplekteerisid Karjala «üleštõusnute» salku. Karjala piirile saadeti puhkuse ettekäändel Soome armee ohvitserid. Soome valitsus võttis vastu karjala valgekaartlaste delegatsiooni ja pöördus Rahvasteliidu poole ettepanekuga arutada Karjala küsimust.

Karjala avantüür oli vaid osa suurest provokatsioonist. 1921. aasta oktoobri lõpus ja novembri algul paiskas Poola kaks tuhat petljuuralast üle Ukraina piiri. Üldse läks Poolast Valgevenesesse ja Ukrainasse viisteist jõuku. Kolm jõuku saatis Ukrainasse Rumeenia. Samal ajal organiseeriti Kesk-Aasias basmatšide Nõukogude-vastane üleštõus. Poola valitsus läkitas Nõukogude valitsusele ultimatiivsete nõudmistega noote.

Eestis ja Lätis tehti kampaaniat Karjala avantüüri toetuseks. Eestis moodustati «Karjala abistamise komitee». Valitsus toetas Soome läkitust Rahvasteliidule ning pöördus omakorda Rahvasteliidu poole, pakkudes end vahendajaks. Nõukogude valitsus vastas sellele 19. detsembril 1921 noodiga, kvalifitseerides Eesti valitsuse tegevust vahe-

⁸² Selle tõttu otsustas Riia konverentsil moodustatud Balti riikide ja Vene NFSV alaline majandusbüroo 22. augustil 1922 oma eksisteerimise lõpetada.

lesegamiseks Vene NFSV siseasjadesse. Nõukogude valitsus protesteeris ka abi vastu, mida Eesti valitsuse teadmisel anti Venemaale vaenulikule riigile.

Karjala avantüür pidi kujunema organiseeritava Balti liidu liikmesriikide tegevusühtsuse proovikiviks, Vene NFSV ja tema läänenaabrite sõjalise konflikti vallapäästmise ettekäandeks. Ajalehe «Latvis» juhtkirjas (selle avaldasid täielikult Eesti ajalehed, sealhulgas välisministeeriumi häälekandja «Vaba Maa») märgiti, et Karjala sündmustel on Baltimaadele suurem tähtsus, kui esialgu võis arvata. Ajaleht oli arvamusel, et kui Balti riigid jäävad Vene-Soome sõja puhkemisel osavõtmatuteks pealtvaatajateks, siis «on kogu maailmale selge, et neil konverentsidel, kus lepingutest ja Balti liidust kõneldi, mingit tähendust pole, siis tullakse arvamisele, et meil ühiseid huvisid ei ole ja et liidu põhimõte isegi esimest katsumist läbi teha ei suutnud. See oleks aga väga tugev hoop Balti riikide väärtusele ja meie kaotaksime sellega väga palju.»⁸³

Entente'i imperialistid ja nende käsilased, Balti riikide reaktionäärid, lootsid, et Karjala konflikt teravdab Nõukogude Venemaa sisemisi vastuolusid, hoogustab kontrrevolutsiooniliste jõudude tegevust ning võimaldab kukutada proletariaadi diktatuuri. Eesti valitsus sai Nõukogude Venemaalt vastavat informatsiooni. Juba 1921. aasta septembris andis E. Laaman valitsusele üle ühe agendi informatsiooni, kelle arvates Balti riikidelt oli vaja ainult üht tugevat tõuget, et sellele järgneks Venemaal grandioosne võimu kokkuvarisemine.⁸⁴ 8. oktoobril 1921 ilmus ühes Riia ajalehes väga avameelne artikkel, milles teatati, et on käimas aktiivsed ettevalmistused Nõukogude Venemaale kalalätungimiseks. Kuigi Eesti ja Läti suhtuvat nendesse plaanidesse ettevaatlikult, kavatsevat ka nemad oma armeed piiri äärde suunata juhul, kui kahurid kõnelema hakkavad. Ajalehe arvates jäävat Balti riikide ülesandeks anda nõukogude võimule viimane löök.⁸⁵

Asjaolu, et Eesti valitsus toetas Karjala avantüüri, võttis osa Nõukogude-vastastest konverentsidest ja tegi ajakirjanduses vaenulikku propagandat, ajas järsult teravaks

⁸³ ENSV ORKA materjalid.

⁸⁴ Sealsamas.

⁸⁵ Sealsamas.

Nõukogude Venemaa ning Eesti suhted. Pärast Välisasjade Rahvakomissariaadis toimunud jutuajamist Ganetskiga teatas saadik T. Vares oma valitsusele, et «seekord on asi võtnud väga tõsise pöörde».⁸⁶ Hoolimata Nõukogude valitsuse hoiatusest, tehti aga saadikule ülesandeks anda üle veel üks provokatsiooniline noot. 10. veebruaril 1922 teatas saadik T. Vares, et suhted Venemaaga on niigi teravad, mistõttu kõnesolev noot võib need hoopis ära riikkuda.⁸⁷ Sel ajal aktiveerus Nõukogudemaa ka Eesti spioonide ja diversantide tegevus. Nõukogude organid olid sunnitud astuma resolutsioone. Arreteeriti hulk spioone, kelle hulgas saadik T. Vares sõnade järgi oli ka «väljapaistvaid isikuid». Andmed, mida Nõukogude organid neilt said, olevat olnud lausa hämmastavad.⁸⁸

8. märtsil 1922 tuli Varssavis kokku järjekordne konverents, millest võtsid osa Poola, Eesti, Soome ja Läti. Istungid olid rangelt salajased ja kestsid kümme päeva. 17. märtsil võeti vastu poliitiline leping, mida diplomaatia ajaloos tuntakse Varssavi lepingu nime all. See koosnes üheksast punktist. Esimeses punktis tunnustati rahulepinguid, mille konverentsist osavõtjad olid sõlminud Nõukogude Venemaaga. Teine punkt ei lubanud konverentsist osavõtnud riikidel sõlmida lepinguid, mis oleksid kas otsest või kaudselt suunatud lepinguosaliste riikide vastu. Kolmas punkt kohustas iga lepinguosalist tutvustama ülejäänud kolmele riigile lepinguid, mis ta on sõlminud teiste riikidega. Neljas, viies ja kuues punkt puudutasid kaubandus- ning konsulaarlepinguid, vaidlusküsimuste lahendamist jne. Lepingu tähtsaim punkt oli seitsmes. See kohustas teisi lepinguosalisi riike appi ruttama, kui ühele neist kallale tungitakse.⁸⁹

See esimesel pilgul süütuna ja kaitseiseloomulisena näiv dokument oli tegelikult nelja riigi sõjaline liit, sihituna Nõukogude Venemaa vastu. Leping tähendas Prantsuse diplomaatia võitu: oli loodud Balti riikide blokk Poola eesotsas. Lepingu teise ja kolmanda punkti põhjal võidi iga Eesti ja Läti lepingut pidada Poola vastu sihituks. Sellega võeti Balti riikidelt igasugune võimalus Nõukogude Venemaaga mis tahes lepinguid sõlmida.

⁸⁶ ENSV ORKA materjalid.

⁸⁷ Sealsamas.

⁸⁸ Sealsamas.

⁸⁹ Sealsamas.

Eesti, Poola ja Läti valitsus ratifitseerisid Varssavi protokoll. Näis, et Lääne imperialismil ning Baltikumi ja Poola reaktsioonilistel ringkondadel on lõppeks õnnestunud realiseerida oma ammused plaanid: ühendada Balti riigid ja Poola ühtsesse sõjalisse blokki. Tegelikult jäi Varssavi protokoll õhku rippuma ja tal polnud mingit praktilist tähtsust. Teravate lahkkelide pärast Poolaga keeldus Leedu Poola-Balti liitu astumast. Ta ei võtnud osa ei Helsingi ega Varssavi konverentsist. Seega langes «okastraattõkkest» välja otsustav lüli, mis Eesti välisministri sõnade järgi polnud iseenesest tugev, kuid mida oli tingimata vaja, et luua ahel, mis oleks ühendanud omavahel Moskva kõige tugevamad vaenlased — Eesti ja Poola.⁹⁰ Väga tagasihoidlikult suhtus Poola-Balti liidu loomisse ka Soome. 12. mail lükkas Soome Seim 119 häälega 54 vastu tagasi valitsuse ettepaneku võtta päevakorda Varssavi protokoll ratifitseerimine. Samal päeval otsustas Seimi Väliskomisjon 114 häälega 4 vastu avaldada umbusaldust välisminister Holsatile. Valitsus esitas lahkumisavalduse. 18. augustil 1922 pöördus Soome uus valitsus Poola, Eesti ja Läti poole seletusega, et ta ei saa Varssavi lepingut ratifitseerida.

Ka rahvusvahelise imperialismi kõige agressiivsemate ringkondade tuhin jahtus mõnevõrra. Soome valgekaartlased ja Poola-Rumeenia jõugud olid puruks löödud, Nõukogude Venemaa siseolukord aga nepi tõttu märksa tugevnenud. Kõige kaugelenägelikumad imperialistlikud ringkonnad veendusid järjest rohkem, et Nõukogude Venemaa osavõtuta pole võimalik ei maailma majanduse reguleerimine ega rahvusvahelise poliitika probleemide lahendamine. 1922. aasta jaanuaris otsustas Entente'i Kõrgem Nõukogu kutsuda Genuas kokku majandus- ja rahanduskonverentsi, millest osa võtaks ka Nõukogude Venemaa.

Balti diplomaatidel tuli jälle «nina tuule järgi seada» ja revideerida oma poliitikat Nõukogude Venemaa suhtes. Mida siis Eesti diplomaatia oli saavutanud? Suhete halvenemine Nõukogude valitsusega tõi riigile majanduslikku kahju. Balti liitu luua ei õnnestunud. Piiririikide omavahelised vastuolud suurenesid, aga nende autoriteet Lääne peremeeste silmis polnud sugugi kasvanud. Eesti diplomaatial oli järjest raskem Euroopa suures poliitikas orien-

⁹⁰ ENSV ORKA materjalid.

teeruda, sest ta tundis, et on ainult vahetusraha imperialistlike suurriikide käes.

Kuigi Inglise diplomaatia toetas Prantsusmaa Nõukogude-vastaseid samme, ei kavatsenud ta sugugi soodustada Prantsuse mõju tugevnemist Euroopas ja sealhulgas ka Baltikumis. Baltimaadele anti korduvalt mõista, et Inglismaale ei meeldi nende orientatsioon Poolale ja Prantsusmaale. 20. mail 1921 teatas Eesti valitsuse esindaja Londonis J. Kopvillem, et küsimuse õigeks lahenduseks oleks Balti liit ilma Poolata.⁹¹ Eestisse, Lätisse ja Leedusse määratud Inglismaa esindajal Wiltonil oli enne Baltikumi sõitu mitu jutuajamist Eesti saadiku J. Kopvillemiga. Wilton kinnitas, et Baltimaade sõjalise konflikti puhul Nõukogude Venemaaga ei jää Inglismaa erapooletuks.⁹² Ta andis mõista, et kolmel Balti riigil ei tuleks otsida kaitset ei Prantsusmaalt ega Poolalt, vaid Inglismaalt. Wilton soovitas Eestil, Lätil ja Leedul moodustada Nõukogudevastane föderatsioon. «Balti riigid ei taha tunnustada Poola ülevõimu...»⁹³ ütles Wilton ja see polnud üksnes tema isiklik seisukoht. Kopvillemi arvates tegi Inglise valitsus Wiltonile ülesandeks Balti föderatsiooni moodustamise.⁹⁴

Kuid erinevalt Prantsusmaast oli Inglise valitsuse seisukoht planeeritava Balti liidu suhtes kahepalgeline. Sõjakas partei eesotsas Churchilli ja Chamberlainiga, kes taotles relvastatud võitluse taktikat, oli arvamusel, et Poola osavõtuta on Balti liit sõjaliselt väheefektiivne. Lloyd George, kes näis kalduvat «rahumeelsemate» võitlusvõimide poole, pidas aga Poola osavõttu Balti liidust Inglismaa huvidele mittevastavaks. Eesti valitsus pöördus korduvalt Inglise valitsuse poole, et välja selgitada viimase lõplik positsioon Balti liidu suhtes, ent Briti välisministri Põhjaosakonna juhataja Gregory vastas, et valitsus on korduvalt seda küsimust arutanud, kuid pole lõplikku otsust langetanud. «Otsustagu Balti riigid ise. Inglismaa ei soovita ega keela.»⁹⁵ Eelnevaga seletubki asjaolu, et kord agiteerisid Eesti valitsevad ringkonnad Poola osavõttu Balti liidust, kord aga püüdsid luua liitu vaid kol-

⁹¹ ENSV ORKA materjalid.

⁹² Sealsamas.

⁹³ Sealsamas.

⁹⁴ Sealsamas.

⁹⁵ Sealsamas.

mest Balti riigist. Samad kõikumised olid iseloomulikud ka Lätile ja Leedule.

Suurtest nihetest rahvusvahelises elus andis tunnistust Genua konverents. Kuigi Lääne imperialism ei kavatsenud Nõukogude Venemaaga võrdõiguslikke lepinguid sõlmida, vaid proovis jälle kokku klopsida ühisrinnet majanduslikuks pealetungiks Nõukogude Venemaale, tõendas Genua konverents interventsioonitaktika läbikukkumist, andes ühtlasi tunnistust Nõukogude riigi rahvusvahelise kaalu suurest tõusust.

Nõukogude delegatsioon läks konverentsile riikide rahumeelse kooseksisteerimise ja võrdõigusliku koostöö programmiga. Ühtlasi esineti ettepanekuga vähendada relvastust ja keelustada barbaarsed sõjapidamise vormid.

Balti riikide kodanlus jälgis ärevalt Genua konverentsi ettevalmistusi. Eesti valitsus, kes oli sõlminud ja ratifitseerinud Varssavi lepingu, lõi kahtlema. Genua konverentsi edukas lõppemine võis Eesti kodanluse huve tugevasti kahjustada. Tal tärkas jälle lootus realiseerida soov, mida Eesti delegatsioon oli väljendanud juba 1920. aasta veebruaris toimunud San Remo saadikute konverentsil. Ta unistas jälle saada «Lääne tsivilisatsiooni Itta levimise kanaliks» ja võtta osa Venemaa «majanduslikust taastamisest». Eesti delegatsioonile antud instruksioonis märgiti, et majandusküsimuste arutamisel tuleb tal rõhutada, et Eesti ei kavatse Venemaa majanduse taastamisel kellegagi konkureerida, vaid püüab saada vahendajaks ja osa võtta transiidist ning üldse kaubandusest.⁹⁶

Eesti valitsusele avaldasid tugevat survet tööstusrikkonnad. Eesti töösturid haistsid uusi rikastumise võimalusi. Nad lootsid, et Genua vaimu võit kõrvaldab poliitilised takistused, mis ei lasknud neil Venemaaga tihedaid majanduslikke suhteid luua. Nõupidamisel, mille riigivanem Päts enne Genua konverentsi kokku kutsus, ütles suurtööstur Luther: «Meie metallitööstus võib 20 aastat Venemaa jaoks remonditööd saada. Niisama oleks tööd meie tekstiiltööstusel...»⁹⁷ Töötades konverentsiks välja oma tegevusjoont, lähtus Eesti kodanlus ka Nõukogude Venemaa siseolukorrast. Endine välisminister Strandman ütles nõupidamisel, et sellest, kas nõukogude võim jääb

⁹⁶ ENSV ORKA materjalid.

⁹⁷ Sealsamas.

püsima või mitte, sõltub poliitiline joon, millest tuleks Genuas kinni pidada. Nõupidamine tuli järeldusele, et Eestile pole kasulik taotleda nõukogude võimu viivitamatut kukutamist. Otsustati, et Eesti delegatsioon on Genuas interventsiooni vastu, sest seni on see riigile ikka kahju toonud.⁹⁸

Eesti kodanlust ärritas Prantsusmaa nõudmine, et Venemaa maksaks ära kõik võlad ja annaks endistele omanikele tagasi kõik eksproprieeritud ettevõtted ning muu varanduse. Eesti valitsus kartis, et Prantsusmaa nõuab ka Eestilt vanade võlgade tasumist ja tema territooriumil asuva vara tagastamist. On teada, et Tartu rahulepingu 12. paragrahvi 2. punkti kohaselt vabastati Eesti igasugusest vastutusest Venemaa võlgade ees.⁹⁹ Ent seniajani, kuni liitlased polnud Nõukogude Venemaad tunnustanud, ei saanud Eesti valitsus olla kindel, et nad Tartu rahulepingut arvestavad. Rahvusvahelise õiguse seisukohalt tähendas Eesti tunnustamine enne seda sõlmitud lepingute tunnustamist. Kuid Eesti valitsus ei pannud rahvusvahelisele õigusele suuri lootusi. Prantsuse valitsus teatas avalikult, et ta kavatses Baltimaadelt osa Venemaa võlga sisse nõuda. Seepärast otsustatigi, et Eesti delegatsioon toetab Genua konverentsil Nõukogude Venemaa tunnustamist.

Nõukogude diplomaatia kasutas Baltimaade valitsevate ringkondade kõhklusi imperialistlike riikide Nõukogude-vastases ühisrindest läbimurdmiseks. Nõukogude valitsus tegi Poolale ja Balti riikidele ettepaneku kokku kutsuda nõupidamine eelseisva rahvusvahelise konverentsi põhiküsimuste arutamiseks. Pärast mõningast kõhklust võeti see ettepanek vastu. 29. märtsil saabuski Nõukogude delegatsioon eesotsas Litvinoviga Riiga. Leedu keeldus nõupidamisest osa võtmast, Soome poolt oli kohal ainult vaatleja. Poola esindajal olid piiratud volitused ja ta põikles kõrvale resolutsioonide vastuvõtmisest.

Nõupidamise päevakorras oli kolm küsimust: 1) majanduselu jaluleseadmine Ida-Euroopas; 2) kaubandussuhete loomine esindatud riikide vahel; 3) rahu tugevdamine Ida-Euroopas. Nõukogude delegatsioon teatas kohe, et tema ei toeta tsaristliku Venemaa võlgade sissenõudmist piiririi-

⁹⁸ ENSV ORKA materjalid.

⁹⁹ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 348.

kidelt ja et energia, millega Nõukogude delegatsioon hakkab võitlema selliste katsete vastu, sõltub kõikide sellel nõupidamisel esindatud Balti riikide solidaarsusest.

Nõupidamisel võeti kõikides päevakorrapunktides vastu resolutsioonid. Esimese punkti kohta vastuvõetud resolutsioonis märgiti, et oleks soovitatav kooskõlastada nõupidamisest osavõtivate riikide tegevust rahvusvahelisel Genua konverentsil. Nõupidamisel esindatud riigid kinnitasid valmisolekut täita rangelt oma kohustusi ja kaitsta Nõukogude Venemaaga sõlmitud rahulepinguid. Poola, Eesti ja Läti delegatsioon avaldasid arvamust, et Ida-Euroopa taastamiseks on vaja Venemaa juriidilist tunnustamist.

Resolutsioon teise päevakorrapunkti kohta tunnistas vajalikuks hõlbustada nõupidamisest osavõtivate maade vahelist raudteeühendust, avada otsetee nende maade turgudele saadetavatele kaupadele, alustada krediidile tuginevaid kaubandusoperatsioone, kergendada segaühingute asutamist ja sõlmida otseseid finantssuhteid nende maade krediidasutuste kaudu.

Resolutsioonis rahu kindlustamise kohta Ida-Euroopas kinnitasid kõik delegatsioonid pidulikult, et nad soovivad ülemaailmset rahu, tahavad elada heades suhetes ja lahendada vaidlusküsimused rahumeelselt. Sel eesmärgil kohustuti toetama relvastuse vähendamist kõikides riikides. Resolutsioon nägi ette, et nõupidamisest osavõtivate riikide piirialadele rajatakse tsoonid, kus mõlema maa relvastatud jõud on võrdsed. Seda kokkulepet pidi täpsustama erileping. Nõupidamisest osavõtavad maad tunnistasid, et iga valitsus on vastutav oma territooriumil relvastatud jõukude tekkimise ja nende tungimise eest naaberriigi piiridesse. Delegatsioonid avaldasid arvamust, et oleks kasulik, kui nõupidamisest osavõtnud riigid esineksid Genuas ettepanekutega, mille eesmärgiks oleks antud resolutsioonide realiseerimine.

Riia nõupidamisel oli suur rahvusvaheline tähtsus. See oli Nõukogude diplomaatia suur võit võitluses rahu ja rahuliku kooseksisteerimise eest. Riia nõupidamine näitas, et ühelt poolt Balti riikide ja Poola ning teiselt poolt väikeste ja suurte kapitalistlike riikide vahel on suuri vastuolusid, mis takistavad neid ühinemast Nõukogude-vastasse liitu.

Poola valitsevates ringkondades tekitasid Riia nõupidamise otsused suurt pahameelt ja segadust. Poola reakt-

sioonilised ringkonnad kritiseerisid teravalt Riia konverentsi otsust tunnustada juriidiliselt Nõukogude Venemaad. Erilist rahulolematust äratas resolutsioon, milles tunnistati, et valitsused on vastutavad oma maal tegutsevate relvastatud jõukude eest. Kõige ohtlikumaks tunnistati desarmeerimise kohta käiv punkt. 6. aprillil tehti Poola Seimi istungil peaminister Panikowskyle järelepärimine selle kohta, miks saadik Iodko kirjutab alla Riia protokollile, mis avaldas ebasoodsat muljet Entente'i ja eriti Prantsusmaa poliitilistes sfäärides. Peaminister ütles, et valitsus ei volitanud Iodkot mingile aktile alla kirjutama, kuid saadik ise sattus sellisesse olukorda, kus ta oli sunnitud astuma niisuguse sammu. Poola diplomaatia tegi kompromisse, kartes oma mõju Baltimaades lõplikult kaotada. Iodko ei langetanud otsust Prantsusmaa teadmata. Ta oli pidevalt ühenduses Prantsusmaa esindajaga Riias.

Riia nõupidamise protokollile alla kirjutanud, ei lootnud Nõukogude diplomaatia Balti riikide praktilisele toetusele Genua konverentsil. Nõukogude valitsus mõistis, et Baltimaad ei saa ajada iseseisvat poliitikat ja orienteeruvad liitlastele, esmajoones Inglismaale. Eesti valitsuse instruksioonis oma delegatsioonile öeldi, et üldistes küsimustes peab delegatsioon Genua konverentsil toetama Suurbritannia joont ja astuma lähedasse kontakti Inglise delegatsiooniga.¹⁰⁰

Veel enam, kui Balti riikide ja Poola delegatsioonid nägid, et Lääne imperialistide eesmärk on ühtse majandusliku rinde loomine Nõukogude Venemaa vastu ning et mitte üksnes Prantsusmaa, vaid ka Inglismaa ei taha teha kompromissi Nõukogude Venemaaga, kiirustasid nad lahti ütleva Riia nõupidamise otsustest. 29. aprillil 1922 töötati Poola, Läti ja Soome esindajate kohtumisel Genuas välja kaks lisadeklaratsiooni Varssavi protokollile. Ühes neist öeldi, et «lahkarvamuste tõttu Varssavi konverentsi poliitilise lepingu mõnede artiklite tõlgendamisel deklareerivad lepinguosalisel, et paragrahv Venemaaga sõlmitud rahulepingute tunnustamise kohta ei tähenda, vastupidi-selt mõningatele kinnitustele, mingit kohustust nende rahulepingute garanteerimise osas». Niisiis olid Eesti reaktioonilised ringkonnad hirmust toibunud ning hakka-

¹⁰⁰ ENSV ORKA materjalid.

sid pärast Genua konverentsi jälle Prantsusmaale orienteeruma ja veel agaramalt töötama Balti liidu loomise heaks, ise kogu aja Inglismaad silmas pidades.

3. Moskva desarmeerimiskonverents

1922. aastal saavutas Nõukogude diplomaatia märkimisväärset edu. Esinedes 20. novembril 1922 Moskva Nõukogu pleenumil märkis Lenin, et välispoliitika osas «jätkasime varem võetud kurssi, ja ma arvan, et võin teile puhtast südamest ütelda, et jätkasime seda täiesti järjekindlalt ja määratu suure eduga».¹⁰¹ 1922. aasta alguseks jõudis Nõukogudemaa maailmaturule. Pärsia, Afganistani ja Türgiga sõlmitud sõpruse ning koostöö lepingud tõstsid märksa tema prestiiži Idas ja kindlustasid vahendaja osa Ida ning Lääne kaubavahetuses. Nendes tingimustes astus Nõukogude valitsus samme koostöö tugevdamiseks oma läänenaabritega, sealhulgas Eestiga. Kuid Eesti valitsus teravdas pärast Genua konverentsi oma välispoliitika Nõukogude-vastast suunda. Eesti diplomaatia kuulas tähelepanelikult Prantsusmaa ja tema vasalli Poola agressiivsete ringkondade ässitusi. Üks provokatsioon järgnes teisele. Eesti diplomaadid ja elukutselised spioonid arendasid Nõukogude Venemaal ulatuslikku õõnestustööd. Eesti diplomaatiliste missioonide luure- ja spekulatiivne tegevus võttis nii suure ulatuse, et isegi Eesti kodanlik ajakirjandus oli sunnitud seda tunnistama. Seda küsimust arutati korduvalt parlamendis, kuid Eesti valitsus ei mõelnud suhete normaliseerimisele Nõukogude Venemaaga ega oma diplomaatilise korpuse õõnestustöö likvideerimisele. Eesti territooriumil jätkasid oma Nõukogude-vastast tegevust vene valgekaartlikud organisatsioonid. Eesti võimud arreteerisid tihti Nõukogude saatkonna töötajaid ja diplomaatilisi kullereid.

Eesti valitsevate ringkondade Nõukogude-vastaste meeoleude tugevnemine oli tihedas seoses revolutsiooniliste sündmustega riigis. Eestimaa Kommunistlik Partei muutus massiliseks revolutsiooniliseks organisatsiooniks. Juba 1921. aasta oktoobriks, II kongressi alguseks olid partei read kahekordistunud. Peale illegaalse ajalehe

¹⁰¹ V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 399.

«Kommunist» hakkas ilmuma ajakiri «Töö». Kommunistliku Internatsionaali täitevkomitee detsembripleenumi otsuste alusel töötas Eestimaa Kommunistlik Partei 1922. aasta algul välja Tööraha Ühise Väerinde programmi. 1922. aasta jaanuaris avaldati illegaalses ajalehes «Kommunist» ja legaalses «Tallinna Töölises» üleskutse, milles oli formuleeritud kaksteist Tööraha Ühise Väerinde nõudmist, sealhulgas ka nõudmine võidelda püsiva rahu eest, eriti aga rahu eest Nõukogude Venemaaga.

Ühise Väerinde loosungi all tõmmati võitlusse kodanluse diktatuuri vastu laiad tööraha hulgad. Repressioonidest hoolimata kujunes 1. mai pühitsemine 1922. aastal võimsaks demonstratsiooniks. Tallinna töölised tulid tänavale loosungite all: «Ainult tööliste valitsus päästab töötajad näljasurmast!»; «Tegevusvabadust Kommunistlikule Parteile!», «Käed eemale Nõukogude Venemaast!». Võimsad 1. mai demonstratsioonid toimusid ka Tartus, Narvas ja teistes linnades. Kodanlus sööstis rünnakule. Pealööksuunati Kommunistliku Partei vastu. Kaitsepolitsei agendid alustasid jahti Kommunistliku Partei juhtidele. 3. mail 1922 tabati Eestimaa Kommunistliku Partei üks kõige väljapaistvamaid tegelasi, ustav leninlane ja kartmatu võitleja tööraha huvide eest Viktor Kingissepp ning hukati sõjakohtu otsusel ööl vastu 4. maid. Eesti tööliklass vastas Kingissepa tapmisele streikidega. Võimsad protestimiitingud toimusid ka Nõukogude Venemaal. Nõukogude valitsuse otsusel nimetati Jamburgi linn ümber Kingissepaks. Ka Inglismaa, Saksamaa, Itaalia, Soome ja teiste maade progressiivne üldsus mõistis hukka Viktor Kingissepa timukad. Võimas protestilaine võimude omavoli vastu sundis isegi Eesti sotsiaaldemokraatide liidreid valitsuse poliitikat «hukka mõistma».

Kingissepa tapmisele järgnes Tallinna parteiorganisatsiooni purustamine. Mai teisel poolel lavastas kodanlus poliitilise protsessi 115 kommunisti üle. Kuid tal ei õnnestunud proletariaadi võitlust maha suruda. 1922. aasta suvel veeres üle kogu maa streigilaine. Oma tegevuse õigustamiseks alustas valitsus ägedat Nõukogude-vastast laimukampaaniat. Siseminister Einbund kutsus kahel korral kokku ajakirjanduse esindajad, kellele andis korralduse intensiivistada Nõukogude-vastast propagandat. Ajalehed avaldasidki igasuguseid väljamõeldisi Kommunistliku Partei, Kommunistliku Internatsionaali ja Nõukogude

valitsuse tegevuse kohta. Kirjutati neljakümnest terroristlikust grupist, kes olevat saadetud Nõukogude Venemaalt Eestisse riigipööret tegema, ja miljonitest rubladest, mida Kommunistlik Internatsionaal olevat andnud «õnnestustöök» Eestis. Levitati kuuldusi, et Nõukogude Venemaa valmistab ette kallaletungi Eestile, et teda vägivaldselt Venemaaga ühendada jne. Eesti politikaanide kõige reaktioonilisemates ringkondades kuuldus häáli, mis nõudsid igasuguste diplomaatiliste ja majandussuhete katkestamist Nõukogude Venemaaga.¹⁰²

Sel ajal esines Nõukogude valitsus uue rahuarmastava ettepanekuga: soovitas relvastust vähendada. Juba Genua konverentsil tõstatati küsimus relvastuse üldisest vähendamisest ja deklareeriti, et kõik majanduse taastamise katsed on asjatud, kui inimkonna kohal ripub sõjaohu.¹⁰³ Kuid juhtivad imperialistlikud riigid lükkasid selle Nõukogude Venemaa ettepaneku tagasi. Tuginedes Riia nõupidamise protokollile, mis kohustas Ida-Euroopas rahu kindlustamise eesmärgil toetama relvastuse üldise vähendamise printsiipi, pöördus Nõukogude valitsus 12. juunil 1922 noodiga Poola, Läti, Soome ja Eesti valitsuse poole. Neile tehti ettepanek arutada koos Venemaa esindajatega relvastatud jõudude proportsionaalse vähendamise küsimust.¹⁰⁴ Peale selle pöördus Nõukogude valitsus vastava ettepanekuga Leedu valitsuse poole ja teatas valmisolekust alustada läbirääkimisi naaberriikidega, kellega tal on veel reguleerimata territoriaalseid ja muid küsimusi. Nõukogude ettepanekute vastuvõtmine aitaks kaasa nende maade majanduse tervendamisele ja oleks tõsine samm sõbralike suhete kehtestamise poole.

Baltimaade kodanlus ei saanud avalikult lahti öelda Riia konverentsi resolutsioonidest ega tagasi lükata Nõukogude ettepanekuid relvastuse vähendamise kohta. Nõukogude valitsuse uus samm leidis ulatuslikku vastukaja ja heakskiitu kogu maailma eesrindliku üldsuse ning esmajoonel Baltimaade töötajate hulgas. Seepärast väljendaski Eesti valitsus nagu teisedki Baltimaade valitsused põhimõttelist nõusolekut Nõukogude ettepanekutega, kuid tegelikult arendati koos Poola valitsusega aktiivset

¹⁰² H. Arumäe, Kodanliku Eesti Nõukogude-vastasest välispoliitikast aastail 1920—1925, lk. 33.

¹⁰³ Документы внешней политики СССР, V kd., lk. 193.

¹⁰⁴ Sealsamas, lk. 448—450.

tegevust nende vastu. Regulaarselt toimusid Eesti, Soome, Läti ja Poola välisministrite ning sõjaliste esindajate kohtumised, et otsida ettekäändeid Riia nõupidamise otsustest lahtiütlemiseks ja kooskõlastada ühtset tegevusjoont diplomaatilises võitluses Nõukogude Venemaa ettepanekute vastu.

Eesti, Läti, Poola ja Soome sõjaliste esindajate nõupidamisel, mis toimus Tallinnas 1.—3. augustini 1922, võeti vastu otsus pidada Nõukogude Venemaa ettepanekuid vastuvõetamatuks, kuid propaganda eesmärkidel esitada Nõukogude Venemaale sobimatuid vastuettepanekuid.¹⁰⁵ Analoogiline oli ka 27. augustil Tallinnas toimunud Eesti, Läti, Soome ja Poola välisministrite kohtumise resultaat.

23. septembril Varssavis toimunud Eesti, Soome, Läti, Poola ja Rumeenia sõjaliste esindajate kohtumise otsuses on öeldud, et missugused Nõukogude valitsuse ettepanekud ka poleks, tunnistavad konverentsist osavõtavad maad need «*a priori* vastuvõetamatuks».¹⁰⁶ 8.—9. oktoobril kogunesid Poola, Läti, Eesti ja Soome välisministrid Tallinna, et kooskõlastada nelja delegatsiooni tegevust eelseisval Moskva konverentsil. Võeti vastu mittekallaletungilepingu projekt, mis vastandati Nõukogude ettepanekutele relvastuse vähendamise kohta. Eesti välisminister Piip ütles näiteks, et mittekallaletungileping esitatakse ainsa eesmärgiga: kõrvale põigelda peaküsimuse arutamisest. «Teoreetiliselt meil juba on Venemaaga mittekallaletungipakt — meie rahuleping,» ütles ta. «Uus mittekallaletungipakt Venemaaga annaks uue paberi, aga mitte uue tagatise.»¹⁰⁷ Seega nõustusid Balti riigid osa võtma Moskva konverentsist tingimusel, kui seal ei arutata relvastuse vähendamise küsimusi.

Moskva konverentsi ettevalmistamise eelne diplomaatiline võitlus kulges järjest kuumenevas rahvusvahelises olukorras: võitnud riikide omavahelised vastuolud, võitnud ja kaotanud maade vastuolud, kapitalismimaailma ja sotsialismimaailma vastuolud õõnestasid järjest rohkem Versailles' süsteemi aluseid. Entente'i riikide vahel käis Lähis-Ida pärast terav diplomaatiline võitlus. Euroopas oli puhkemas konflikt reparatsiooniküsimuse pärast. 19. oktoobril

105 ENSV ORKA materjalid.

106 Sealsamas.

107 Sealsamas.

114 Sealsamas, lk. 30.

1922 esitas Inglise peaminister Lloyd George lahkumis-avalduse ja võimule tuli A. Bonar Law' valitsus. Välisministriks jäi endiselt lord Curzon, kes sai nüüd konservatiiv Bonar Law' valitsuses lõpuks talle meelepärast poliitikat ajada. Lord Curzon oli sõjaka Briti imperialismi esindaja, Nõukogude Venemaa leppimatu ja tuline vaenlane. Inglismaa välispoliitika Nõukogude-vastane suund tugevnes sedamaid. Prantsusmaa hoogustas oma tegevust Nõukogude-vastase Poola-Balti liidu kokkuklopsimisel. Prantsuse diplomaatia tegutses ka seekord panide Poola kaudu, kes mängis esimest viiulit Baltimaade ühistrinde loomisel, mille eesmärgiks oli Moskva konverentsi nurjajamine. Poola delegatsioon pidas Moskva konverentsil kinni Prantsusmaa programmist. Kõige aktiivsemalt toetas Poolat Eesti delegatsioon.

Konverents, millest võtsid osa Nõukogude Venemaa, Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola, tuli kokku 2. detsembril 1922 Moskvast. Nõukogude delegatsiooni juht M. Litvinov tutvustas oma avasõnas Nõukogude valitsuse projekti relvastuse proportsionaalse vähendamise kohta. Selles soovitati kindlaks määrata maavägede arvulise koosseisu vähendamise täpne plaan: lähema poolteise-kahe aasta jooksul vähendada Vene armee arvulist koosseisu veerandini (s. t. kaheksa tuhande meheni) ning vastavalt sellele ka Venemaa läänenaabrite maavägede arvulist koosseisu.¹⁰⁸ Nõukogude delegatsiooni juht M. Litvinov rõhutas Nõukogude valitsuse kindlat arvamust, et «need tingimused veenavad kogu maailma Vene valitsuse rahuarmastuses ja igasuguste agressiivsete kavatsuste täielikus puudumises».¹⁰⁹ Litvinov toonitas ühtlasi, et relvastatud jõudude arvulise koosseisu vähendamisel on reaalne tähtsus ainult siis, kui määratakse kindlaks sõjaliste eelarvete teatud tase, lähtudes arvestusest ühe sõjuri kohta. Lõpuks tegi ta ettepaneku likvideerida irregulaarsed väeosad. Nõukogude delegatsiooni arvates pidid need seisukohad olema aluseks teisejärguliste küsimuste, nagu näiteks piiritsooni neutraliseerimine jne., lahendamisel. Ühtlasi teatas Litvinov, et Vene NFSV merejõudusid ei vähendata, sest 1913. aastaga võrreldes on Nõukogude riigi sõjalaevastik juba niigi kolmveerandi võrra kahanenud.

¹⁰⁸ Документы внешней политики СССР, VI кд., лк. 24.

¹⁰⁹ Sealsamas, лк. 25.

Ennetades Balti riikide kavatsust kõrvale hiilida konverentsi peaküsimuse arutamisest, ütles Litvinov: «Vene valitsuse arvates on need ettepanekud täiesti konkreetsed, teostatavad ja neid ei saa asendada mingite juttudega niinimetatud «moraalsest desarmeerimisest», mida sageli tuleb kuulda rahvusvahelistel konverentsidel, kui nendest osavõtjad soovivad populaarse desarmeerimisloosungi elluviimisest viisakal ettekäändel kõrvale hiilida.»¹¹⁰ Lõpuks märkis Litvinov, et nende ettepanekute vastuvõtmine tähendaks sõjaraskuste mahavõtmist rahvaste õlgadelt ja näitaks kätte tee nendele rahvastele, «kelle valitsused senijani rabelevad sõjajärgsetes raskustes, märkamata, et esimese sammu nendest pääsemise poole saab astuda ainult rahvaste vabastamisega neid rõhuvast militarismikkest».¹¹¹

Nõukogude delegatsiooni selge ja konkreetne programm leidis laialdast rahvusvahelist vastukaja ja tekitas segadust Baltimaade delegatsioonide hulgas. Viimased esinesid silmakirjalike avaldustega, milles tervitasid pateetiliselt Nõukogude valitsuse initsiatiivi. Eesti esindaja Seljamaa deklareeris: «Ida-Euroopal, kes sai maailmasõjas kõige rohkem kannatada, on nüüd võimalus näidata kogu maailmale, kuidas tuleb vabastada oma rahvuslikud jõud loovaks tööks.»¹¹² Soome esindaja C. R. Enckell esines pikema kõnega soome ja vene rahva rahuliku koostöö vajadusest. Ta deklareeris, et relvastuse vähendamine on hea viis julgeoleku kindlustamiseks ja et «seepärast võtab soome rahvas rõõmuga vastu iga abinõu, mida soovitakse tema julgeoleku tugevdamiseks».¹¹³ Vähem pateetiliselt ei esinenud ka Poola delegatsiooni juht Radziwill, kes ütles: «Mitte ainult valitsus, kes meid volitas, vaid kogu poola rahvas jälgib elava huviga konverentsi käiku, oodates uusi tagatise püsivale rahule Ida-Euroopas ja lähenemist vene rahvaga, kellega ta jagas pikkade sõja-aastate raskeid katsumusi.»¹¹⁴

Need fraasid olid mõeldud maailma avaliku arvamuse ja esmajoones oma rahva petmiseks. Tegelikult ei mõeldudki tõsiselt arutada Nõukogude projekti relvastuse

¹¹⁰ Документы внешней политики СССР, VI kd., lk. 27.

¹¹¹ Sealsamas.

¹¹² Sealsamas, lk. 28.

¹¹³ Sealsamas, lk. 29.

¹¹⁴ Sealsamas, lk. 30.

vähendamise kohta. Seda näitavad nelja riigi esindajate salajaste nõupidamiste protokollid. 3. detsembril toimus Eesti saatkonnas Eesti, Läti, Poola ja Soome sõjaliste ekspertide nõupidamine. Sellel otsustati relvastuse vähendamise küsimus asendada «moraalse desarmeerimise» küsimusega ja viia tähelepanu keskpunkt puhtformaalsele diplomaatilistele ning tehnilistele küsimustele. 4. detsembril esinesidki nelja riigi delegatsioonid avaldusega, et konverentsi jätkumise tingimuseks on mittekallaletungilepingu vastuvõtmine. Alles pärast seda on võimalik anda desarmeerimisküsimus sõjalistele ekspertidele arutada.

Vastuseks nelja riigi delegatsiooni avaldusele esitas Nõukogude delegatsioon deklaratsiooni, milles öeldi, et «niinimetatud moraalse desarmeerimise proovikiviks on valmisolek materiaalseks desarmeerimiseks».¹¹⁵ Nõukogude delegatsioon näitas veenvalt, et rahvusvahelised kokkulepped vahekohtu kohta ja puhtdiplomaatilised neutraliteedigarantiid on efektiivsed ainult sel juhul, kui nende aluseks on materiaalse desarmeerimise konkreetne ning täpne programm.¹¹⁶ Kompromissile välja minnes soovitas Nõukogude delegatsioon mittekallaletungilepingut arutada paralleelselt desarmeerimisküsimusega. Vastuseks sellele tuli Eesti saatkonna ruumes jälle kokku Poola, Eesti, Läti ja Soome sõjaliste ekspertide ning delegaatide nõupidamine. Seda juhatas Eesti delegatsiooni juht Seljamaa. Delegatsioonide arvamused läksid lahku. Poola delegatsioon, keda toetasid eestlased, nõudis konverentsi viivitamatut lõpetamist, pidades selle jätkamist ohtlikuks. Poola delegatsiooni juht Radziwill ütles, et läbirääkimised tuleb niikuinii varem või hiljem katkestada. Mõlemat küsimust paralleelselt arutada polevat võimalik, sest «venelased oleksid valmis nonagressiooni pakti alles siis alla kirjutama, kui tehnilised arutused (s. t. materiaalse desarmeerimise küsimused — A. K.) on lõpul. Siis oleks aga meie seisukoht juba palju raskem.»¹¹⁷ Radziwill kartis, et siis saab kõigile selgeks, kelle süü tõttu läbirääkimised nurjuvad. Ent Läti ja Soome delegatsiooni liikmed, kes samuti ei mõelnud relvastuse vähendamise küsimust tõsiselt arutada, arvasid, et konverentsi ootamatu lõpetamine tekitab ebasoovitavaid komplikatsioone. Otsustati, et Poola delegat-

¹¹⁵ Документы внешней политики СССР, VI kd., lk. 39.

¹¹⁶ Sealsamas, lk. 40.

¹¹⁷ ENSV ORKA materjalid.

sioon esineb deklaratsiooniga, milles materiaalse desarmeerimise peatingimuseks kuulutatakse mittekallaletungilepingu sõlmimine. Poola ja Eesti delegatsioonid loodeti, et Nõukogude pool ei võta seda ettepanekut vastu ning sellisel juhul avaneb võimalus konverentsi lõpetamiseks, põhjendades seda Nõukogude delegatsiooni järeleandmatusega.

Nõukogude delegatsioon oli aga nõus mittekallaletungilepingut arutama. Litvinov teatas sellest 5. detsembrist istungil. «Vene delegatsioon,» ütles ta, «on valmis eelarvamusele järele andma ja kirjutama kümneid kordi alla mittekallaletungilepingule. Ta on valmis tunnustama ka arbitraaži printsiipi ja seejärel seda arutama ning võtma tühiste parandustega vastu teiste delegatsioonide ülejäänud ettepanekud. Kuid Vene delegatsioon ei või lubada, et paber asendaks seda, milleks konverents kokku kutsuti.»¹¹⁸

Poola delegatsiooni mittekallaletungilepingu projekti arutamisel esitas Nõukogude delegatsioon mitmeid parandusi, et muuta see konkreetsemaks ja selgepiirilisemaks. Ta seadis mittekallaletungilepingu sõlmimise tingimuseks, et piiririigid loobuksid osa võtmast igasugustest Nõukogude-vastastest kampaaniatest. Lisaparagrahv mittekallaletungilepingu juurde nägi ette, et käesoleva konverentsi otsused relvastuse vähendamise kohta moodustavad lepinguga lahutamatu terviku ja need tuleb ka koos ratifitseerida.¹¹⁹ Nõukogude delegatsioon pidas seda paragrahvi väga tähtsaks, sest selles seisnes tema ja piiririikide delegatsioonide vastuolude olemus. Just sellest sõltus konverentsi edu või ebaedu.

Nõukogude diplomaatia suur võit oli Leedu osavõtt konverentsist. Leedu delegatsioon esitas Poola projekti juurde mitu parandust, mis olid suunatud Vilniuse ja selle ümbruskonna ebaseadusliku hõivamise vastu Poola poolt. Poola ja Leedu konflikt puudutas ka Lätit. Läti kartis Poola agressiivset poliitikat ja soovitas anda Vilniuse küsimuse lahendamiseks Rahvasteliidule. Piiririikide vastuolud ähvardasid seega nende ühisrinnet. Et Moskva konverentsi käiku kommenteeris nii Nõukogude kui välismaa ajakirjandus, kartsid piiririikide delegatsioonid, et nende mah-

¹¹⁸ Документы внешней политики СССР, VI kd., lk. 44.

¹¹⁹ ENSV ORKA materjalid.

hinatsioonid saavad avalikkusele teatavaks. Just seepärast nõudsid nad algusest peale, et konverentsi istungid toimuksid suletud uste taga. 6. detsembri istungil avaldasid Poola, Eesti, Läti ja Soome delegatsioon koguni protesti, väites, et ajakirjanduses avaldatakse ebaõiget informatsiooni piiririikide delegatsioonide positsiooni kohta. Nõukogude delegatsiooni juht Litvinov meenutas, et ta juhtis juba konverentsi algul tähelepanu asjaolule, et on täiesti võimatu varjata ajakirjanduse ja avaliku arvamuse eest konverentsi käiku. Nõukogude delegatsiooni arvates oli just selle saladuses hoidmine ebasoovitav ja lubamatu.¹²⁰ Et ajakirjandus ei saaks konverentsi materjale väärtalt valgustada, tegi Nõukogude delegatsioon ettepaneku muuta istungid lahtiseks, soovitades kõik büroos toimuvad läbirääkimised viia plenaaristungitele, sest seal võisid viibida ajakirjanikud. Piiririikide delegatsioonid lükkasid Nõukogude ettepanekud tagasi.

Kuigi konverentsi diskussioonid kaldusid järjest rohkem nelja riigi esindajatele ebasoovitavasse suunda, ei saadud enam kõrvale põigelda materiaalse desarmeerimise küsimuste arutamisest. Poola delegatsiooni juht Radziwill ütles, et pole teist väljapääsu, kui jätkata seda kometimängu.¹²¹ Moodustati sõjalis-tehniline komisjon ja kinnitati selle päevakord: maavägede ning merejõudude vähendamine, sõjaliste eelarvete kärpimine, irregulaarsete väekoondiste likvideerimine, piiritsooni neutraliseerimine.

Pärast seda kui Nõukogude delegatsioon oli paljastanud Poola, Eesti, Läti ja Soome järjekordse mahhinatsiooni (valeandmed oma armeede arvulise koosseisu kohta), esines Poola delegatsioon nelja riigi nimel uue deklaratsiooniga. Selles nõuti Nõukogude delegatsioonilt mittekallale tungilepingule allakirjutamist ja kolm kuud pärast selle ratifitseerimist ekspertide komisjoni moodustamist desarmeerimisküsimuse arutamiseks. Oli selge, et nelja riigi delegatsioonid tahtsid konverentsi lõplikult nurja ajada.

12. detsembril kvalifitseeris Nõukogude delegatsiooni juht sõjalis-tehnilise komisjoni istungil nelja riigi deklaratsiooni konverentsi nurjaajamise sooviks. Nõukogude delegatsioon tegi ettepaneku viia desarmeerimisküsimuse arutamine plenaaristungile, kuid see ettepanek lükati tagasi. Radziwill seletas, et plenaaristung teenib ainult

¹²⁰ ENSV ORKA materjalid.

¹²¹ Sealsamas.

propaganda, aga mitte produktiivse töö huve.¹²² Selle peale tähendas Litvinov, et nelja riigi delegatsioonid kardavad avalikkust, sest plenaaristungil viibivad ka üldsuse ja ajakirjanduse esindajad.¹²³

Nähes, et nelja riigi delegatsioonid on seadnud eesmärgiks konverentsi nurjaajamise, deklareeris Nõukogude delegatsioon 12. detsembril: «Venemaa delegatsioon ei saa alla kirjutada mittekallaletungi- ja arbitraažilepingule riikidega, kes siin on esindatud ühendatud delegatsiooniga. Selle põhjuseks pole asjaolu, et ta peab lepingu sätteid ja sellest tulenevaid kohustusi endale vastuvõtmatuks. Vastupidi, ta püüdis neid vastastikuseid kohustusi laiendada ja rangemaks muuta. Kuid ta ei usu ega saa uskuda deklaratiivsete avalduste ja formaalsete otsuste allakirjutamise teel vastastikuse usalduse õhkkonna loomise võimalusse seniajani, kuni konverentsil esindatud riigid pole tõestanud, et neil puuduvad individuaalsed või ühised agressiivsed plaanid Venemaa vastu, ja kuni nad pole seda teinud ainsal võimalikul viisil: tegeliku valmisolekuga vähendada regulaarsed ja likvideerida irregulaarsed sõjalised jõud.»¹²⁴ Nõukogude delegatsioon konstateeris, et Poola, Eesti, Läti ja Soome delegatsioon ei soovi konverentsi jätkata ning kuulutas selle nende süü tõttu lõppenuks.

Moskva konverentsil oli ulatuslik rahvusvaheline vastukaja. See demonstreeris kogu maailmale Nõukogude riigi rahumeelseid püüdlusi. Ekspluataatorlikud klassid olid korduvalt kasutanud rahva hulgas populaarset desarmeerimisideed, kuid alati spekulatiivsetel eesmärkidel. Alles Nõukogude riigi käes sai see idee relvaks võitluses rahu kindlustamise ja sõjaohu ärahoidmise eest. Pärast seda kui Nõukogude delegatsioon oli Genua konverentsil esinenud relvastuse vähendamise ettepanekuga, kasvas selle loosungi populaarsus veelgi. Rahvasteliit, kelle põhikirjas tunnistati desarmeerimise vajalikkust, võttis 1922. aastal vastu eriresolutsiooni, mis nägi ette relvastuse piiramist, kuid see pidi ainult varjama juhtivate imperialistlike riikide võidurelvastumist. Moskva konverents näitas, et ainus riik, kes taotleb siiralt relvastuse vähendamist ja üldist desarmeerimist, on Nõukogudemaa. Esmakordselt diplomaatia ajaloos tehti katset desarmeerimisideed ellu viia.

¹²² ENSV ORKA materjalid.

¹²³ Sealsamas.

¹²⁴ Документы внешней политики СССР, VI kd., lk. 63.

Ühtlasi näitas konverents, et läbirääkimiste nurjumises olid süüdi imperialistlikest suurriikidest majanduslikult ning poliitiliselt sõltuvad piiririigid eesotsas Poola ja Eestiga. Konverentsi nurjumine paljastas töörahva silmis piiririikide kodanluse välispoliitika valelikkust ja rahvavaenulikkust.

4. Nõukogude diplomaatia võitlus Eesti kodanluse Nõukogude-vastaste sepitsuste vastu opteerimiskampaania ajal

Pärast rahulepingu sõlmimist kujunes eesti päritoluga kodanike opteerimine Nõukogude Venemaa ja Eesti suhete üheks tähtsamaks küsimuseks. Tartu rahuleping nägi ette: «Ühe aasta jooksul alates selle traktaadi ratifitseerimise päevast on mitte-eesti päritoluga isikuil, kes elavad Eestis ja on saanud kaheksateistkümneaastaseks, õigus endale Vene kodakondsust võtta . . . Samuti võivad Venemaa territooriumil elavad eesti päritoluga isikud sama aja jooksul ja samadel tingimustel Eesti kodakondsusse astuda.»¹²⁵

Nõukogude valitsus täitis täpselt neid rahulepingu tingimusi, mis käisid Nõukogude Venemaa territooriumil elavate eesti päritoluga isikute opteerimise kohta. 6. aprillil 1920 kinnitas välisasjade rahvakomissari asetäitja Karahan kokkuleppe, mis oli koostatud Eesti valitsuse ja Vene NFSV Välisasjade Rahvakomissariaadi esindajate läbirääkimiste tulemusel. See nägi ette, et 1920. aasta 1. veebruarist alates peavad Eesti kodakondsusse astuda soovijad pöörduma ühe aasta vältel avaldusega kohaliku kubermangu täitevkomitee või Moskva, Leningradi või teiste linnade linnanõukogu ning Vene NFSV-s asuva Eesti esinduse poole. Vaidlusküsimuste lahendamiseks pidi moodustatama Vene-Eesti segakomisjon.¹²⁶

Ühtlasi saatis Nõukogude valitsus kõikidele kubermangu täitevkomiteedele spetsiaalse instruksiooni, mis lubas moodustada kohapeal eesti komiteesid, kelle ülesandeks pidi olema abi osutamine opteerimiskampaania ajal. Komiteede juurde moodustati 3—7-liikmeline juhatus, kes kinnitati kubermangu täitevkomitee ja Eesti valitsuse kontroll- ning opteerimiskomisjoni poolt. Juhatuse ülesandeks oli optantidelt avalduste vastuvõtmine ja vastavatesse ins-

¹²⁵ Документы внешней политики СССР, II kd., lk. 342.

¹²⁶ ENSV ORKA materjalid.

tantsidesse toimetamine, evakueerimisele kaasaaitamine ning teiste organisatsiooniliste küsimuste lahendamine.¹²⁷

1920. aasta mais saabus Moskvasse Eesti opteerimiskomisjon ja alustas tööd. Varsti avati Eesti valitsuse palvel Petrogradis ja Omskis selle komisjoni osakonnad. Opteerimiskomisjoni juurde moodustati esindava organina komisjon Venemaal elavatest eestlastest. Erilist tähelepanu pöörati optantide varanduslike õiguste kindlaksmääramisele. Igasuguste arusaamatuste, spekulatsiooni ja ebaseaduslike mahhinatsioonide vältimiseks selgitati Eesti opteerimiskomisjoni esimehele Kartaule, et optantide varanduslikud õigused määratakse kindlaks vastavalt nendele seadustele ja reeglitele, mis kehtisid rahulepingu sõlmimise ajal selle maa territooriumil, mille kodakondsusest opteerija tahab lahkuda, et Eesti kodakondsusse astujail võib olla ainult selline varanduse kompleks, mis Vene NFSV territooriumil kehtivate seaduste järgi tohib eraisikul olla.¹²⁸ Välisasjade Rahvakomissariaat hoiatas, et spekulatsiooni vältimiseks tuleb optantidel koostada täpne varanduse loetelu, mille kinnitavad kohalikud nõukogude organid.¹²⁹ Ühtlasi kinnitas Nõukogude valitsus ajutise määruse eesti optantide varanduse vedamise kohta Vene NFSV raudteedel ja Vene NFSV vahenditega.¹³⁰ Määruses loetleti esemeid, mida ei lubatud vedada. Need olid suured mööbliesemed, vankrid, elusloomad, masinad jne. Keelatud oli välja vedada relvi, töötlemata väärismetalli ja kalliskive, kuld- ning plaatinaesemeid, mille kaal ületab 25 kuld- münti ühe isiku kohta, kalliskive, mille kaal ületab 6 karaati, antikvaarse või kunstilise väärtusega pildikogusid või kollektsioone.¹³¹

1920. aasta septembris moodustati Vene-Eesti segakomisjon, kelle ülesandeks oli opteerimisega seotud vaidlusküsimuste lahendamine. Komisjoni teisel istungil nõudis Eesti valitsus selle juurde kolme alamkomisjoni moodustamist, mis tegeleksid laevade, vabrikute ja tehaste seadmete reevakueerimisega ning optantide varanduslike küsimuste reguleerimisega.¹³²

¹²⁷ ENSV ORKA materjalid.

¹²⁸ Sealsamas.

¹²⁹ Sealsamas.

¹³⁰ Sealsamas.

¹³¹ Sealsamas.

¹³² Sealsamas.

Sellele vaatamata, et rahulepingu kohaselt ei saanud Eesti pretendeerida Esimese maailmasõja ajal evakueeritud vabrikute ja tehaste seadmetele, oli Nõukogude valitsus nõus märgitud alamkomisjonide loomisega. Seega löi Nõukogude pool kõik tingimused eesti päritoluga kodanike opteerimiseks. Peale igasuguste komisjonide, komiteede ja alamkomisjonide laia võrgu moodustamise loodi Eesti opteerimiskomisjoni töötajatele kõik tingimused vabaks liikumiseks Vene NFSV territooriumil, kus asusid eesti asundused. Nõukogude valitsus pidas ka opteerimisel rangelt kinni rahvaste enesemääramisõiguse leninlikust printsipist, võimaldades kõikidel Vene NFSV territooriumil elavatel isikutel vabalt kodakondsust valida.

Eesti asundused (või kolooniad, nagu neid tol ajal tihti nimetati) olid laiali pillatud kogu Venemaa ääretul territooriumil. 1920. aastal oli neid ligemalt 320.¹³³ Eestlaste põhiline mass elas Petrogradi kubermangus ja Siberis, peamiselt Lääne-Siberis. Vähesel määral elas eestlasi peaaegu kõikides Venemaa Euroopa-osa kubermangudes, Taga-Kaukaasias, Kesk-Aasias ja Kaug-Idas. Üldse elas Nõukogude Venemaal umbes 190 000 eestlast,¹³⁴ kes põhiliselt tegelesid naturaalmajapidamisega, olles turuga nõrgalt seotud. See määraski nende silmaringi kitsuse. Eesti asundustes olid säilinud rahvuslikud tavad. Suurem osa eestlasi vene keelt peaaegu ei osanud. Nagu teisedki vähemusrahvused, olid eestlased tsaristlikul Venemaal eriti õigusetus seisukorras. Elementaarsete poliitiliste õiguste puudumisega kaasnes rahvuslik rõhumine. Rahvuskoolide, ajalehtede, ajakirjade ja kultuuriasutuste puudumine tingis eesti talupoegade äärmiselt madala kultuuritaseme. See tõttu oli ka nende klassiteadlikkus vähe arenenud. Erandi moodustasid Petrograd ja osaliselt Petrogradi kubermang, kuhu oli koondunud palju eesti töölisi ja demokraatlikult meelestatud eesrindlikku intelligentsi. Petrogradis tegutses kõige suurem eesti bolševistlik organisatsioon, kus 1917. aasta augustis oli üle 420 liikme.¹³⁵ Eesti asunduste laialipillatuse ja nende omavaheliste sidemete nõrkuse

¹³³ ЦГАОР СССР, ф. 1318, оп. 1, ед. хр. 1673, л. 13—25.

¹³⁴ V. M a a m ä g i, Opteerimiskampaania ja Eesti kodanluse Nõukogude-vastase mahhinatsioonid 1920.—1923. a., lk. 30.

¹³⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция в Эстонии. Сборник документов и материалов, Таллин 1958, lk. 181.

tõttu oli proletaarsete elementide mõju talurahva hulkadele loomulikult tühine.

Pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu olukord muutus. Nõukogude valitsus, kes pööras erilist tähelepanu Venemaa territooriumil elavatele vähemusrahvustele, nende vajadustele ja eripärasustele, asutas Rahvasasjade Rahvakomissariaadi juurde rahvuslikud osakonnad. Eesti osakond moodustati 11. mail 1918.¹³⁶ Rahvasasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakonna andmeil hakati juba 1918. aastal energiliselt rajama eesti keelega koole ja ette valmistama õpetajate kaadrit. Avati eesti kirjastused, anti välja ajalehti ja ajakirju. Pikkamööda loodi kultuuri- ja haridusasutuste võrk. 13. mail 1918 avati Petrogradis töölisülikool, millel oli ühiskonnateaduste, matemaatika ja tehniliste teaduste osakond, ettevalmistusklass, raamatukogu ning lugemistuba. Ülikool alustas tööd 72 õpilase ja 11 õppejõuga. Hiljem avati selle osakonnad Kroonlinnas ja Jamburgis.¹³⁷ Mitmes Petrogradi kubermangu külas töötasid klubid, kultuuriringid, õhtused kursused, raamatukogud ja lugemistoad. Peaaegu iga kooli juurde rajati koolivälise hariduse rakukesed. Eesti keelde tõlgiti teaduslikku ja ilukirjandust. Hakkas ilmuma ajakiri «Eesti Kool».

Välisinterventsiooni ja Kodusõja lõpuperioodil orienteerusid eesti asukad toimuvates sündmustes alles halvasti. Nagu on märgitud Rahvasasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakonna aruandes 28. maist 1920, mõistsid talupojad-kolonistid halvasti nõukogude võimu eesmärke ja ülesandeid ning suhtusid passiivselt kohalike nõukogude üritustesse.¹³⁸ Kolonistid polnud rahul sõjakommunismi poliitikaga ega toiduainete puudusega, mille põhjustas 1920.—1921. aasta nälg.

Eesti valitsus kasutas Nõukogude organite heasoovlikkust, nõukogude võimu ajutisi raskusi ja eesti asukate vähest teadlikkust eesmärkideks, millel polnud midagi ühist opteerimisega. Kõigepealt püüdis Eesti valitsus endale opteerimise pealt poliitilist kasumit lõigata. Eesti valitsevad ringkonnad reklaamisid kärarikkalt eestlaste ühinemist ühtsesse riiki, püüdes sellega näidata, et Eesti

¹³⁶ ЦГАОР СССР, ф. 1318, оп. 1, ед. хр. 1632, л. 7.

¹³⁷ Sealsamas, lk. 12.

¹³⁸ Sealsamas, lk. 14.

Vabariik pole mitte kodanlik riik, vaid üldrahvalik klassideta riik, mille eesmärgiks on kõikide eestlaste huvide eest seismine.

Eialgu oli sellel agitatsioonil menu. 14. veebruariks 1921 oli Eesti täievolilise esindaja andmeil avaldanud 87 361 inimest soovi Eesti kodakondsusse astuda.¹³⁹ Avaldati isegi arvamust, et optantide arv võib tõusta 150 000-ni.

Eesti majandusliku olukorra analüüs kahekümnendate aastate algul aga näitab, et reaalseid võimalusi massiliseks Eestisse opteerumiseks polnud. Eesti valitsus pettis häbematult oma «vendi». Optantide põhimass — talupojad — sattus kohe pärast opteerumist väljapääsmatusse olukorda. 1922. aasta rahvaloenduse andmeil tegeles 1,1 miljonist Eesti elanikust põllumajandusega 58,8 protsenti. Põllumajandusministeeriumi andmeil polnud 19 000 perekonnal 1920. aastal üldse maad. Popse ja rentnike oli 60 000 perekonda, kellest paljudel oli vähem kui tiin maad.¹⁴⁰ Agraarküsimusi lahendati Eestis küla- ja linnakodanluse huvides. Suurem osa talurahvast kannatas endiselt maapuuduse all.

Parem polnud olukord ka linnas. 1923. aastal vähenes tööstustööliste arv 43 355-ni (1913. aastal oli neid 70 000).¹⁴¹ Ametliku statistika andmeil oli 1922. aastal Töobörsil registreeritud 10 201 töötut, kuid see polnud kaugeltki täielik arv. Eesti tööliste palk ei ulatunud 1913. aasta palga kahe kolmandikunigi. Tööliste korteriolud olid viletsad. 58,6 protsenti töölis perekondi elas ühetoalistes korterites või barakitaolistes elamutes.¹⁴² Kuigi optantide arv ei vastanud kaugeltki avalduste arvule (Eesti alalise esindaja andmeil oli neid 37 578¹⁴³), sattus suurem osa neist väljapääsmatusse olukorda. Nagu ajaleht «Postimees» teatas, ei suutnud 95 protsenti Tartusse opteerunuist tööd leida. Isegi suurte kogemustega spetsialistid jäid tööta ja olid rõõmsad, kui suutsid leida endale kojamehekoha.¹⁴⁴ Ka mujal polnud olukord parem.

¹³⁹ V. M a a m ä g i, Opteerimiskampania ja Eesti kodanluse Nõukogude vastased mahhinatsioonid 1920.—1923. a., lk. 31.

¹⁴⁰ A. L i e b m a n, Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost, Tallinn, 1960, lk. 20.

¹⁴¹ Sealsamas, lk. 27.

¹⁴² Sealsamas, lk. 30.

¹⁴³ V. M a a m ä g i, Opteerimiskampania ja Eesti kodanluse Nõukogude vastased mahhinatsioonid 1920.—1923. a., lk. 41.

¹⁴⁴ Sealsamas, lk. 33.

Eesti valitsus kasutas opteerimiskampaaniat õnnestustööks nõukogude võimu vastu, Nõukogude-vastaseks agitatsiooniks, spionaažiks ja spekulatsiooniks. Selle tegevuse organisatsiooniliseks keskuseks sai Eesti riikliku opteerimiskomisjon, kes oli seotud kohalike eesti komiteede ja komisjonide laia võrguga. Algul allutati opteerimiskomisjonile kõik teised komisjonid, mis moodustati rahulepingutingimuste realiseerimiseks. Opteerimiskomisjoni võeti kindralstaabi soovitusel elukutselisi spioone ja diversante, kes töötasid Inglise-Prantsuse luure instruksioonide järgi ja käsikäes vene valgekaartliku emigratsiooni agentidega. Õnnestustöö Nõukogude Venemaa vastu hoogustus seoses Inglise-Prantsuse-Ameerika imperialismi Nõukogude-vastaste sepitsuste intensiivistumisega.

Eesti territooriumil moodustati Eesti valitsuse teadmisel ja toetusel mitmesuguseid valgekaartlikke kontrrevolutsioonilisi organisatsioone. Laiaulatuslikku Nõukogude-vastast tegevust arendasid Eestis esseerid eesotsas Tšernovi ja teiste selle kontrrevolutsioonilise partei väljapaistvate tegelastega. Baltikumi, sealhulgas ka Eedit, külastasid korduvalt väljapaistvad kadettide liidrid nagu Miljukov ja teised.

Entente'i imperialistid kasutasid ulatuslikult neid kontrrevolutsioonilisi organisatsioone igasuguste sõjaliste ja diplomaatiliste provokatsioonide ning spionaaži organiseerimiseks Nõukogude Venemaa vastu. Nii näiteks pöördus Prantsuse valitsus Tšehhoslovakkia valitsuse poole palvega, et viimane aitaks laiendada esseeride tegevust Balti vabariikides. Sellel eesmärgil saadeti Tšehhoslovakkiaast Tallinnasse esseer polkovnik Mahhin, kelle ülesandeks oli õnnestustöö juhtimine Loode-Venemaal. Polkovnik Mahhinile seati ülesandeks luua luurevõrk, et välja selgitada piirialadel paiknevad Punaarmee jõud.¹⁴⁵ Esseeride organisatsioonid Eestis ja teistes Balti riikides töötasid Pariisis asuva «Administratiivkeskuse» ning Tallinnas ja Riias asuvate Prantsuse sõjaväemissioonide otsesel juhtimisel. Nii näiteks said Tšernov ja Brunschwidt Pariisist ülesandeid ning informatsiooni Tallinnas asuva Prantsuse sõjaväemissiooni kaudu.

Esseer Brunschwidt teatas 13. märtsil 1921, et läbi-rääkimised Läti välisministri Z. A. Meierovicsi ja kaitse-

¹⁴⁵ ENSV ORKA materjalid.

ministri J. Goldmanisega kulgesid edukalt. «Me jõudsime täielikule põhimõttelisele kokkuleppele kõikides küsimustes,» märkis ta. «Eriline kontakt tekkis kaitseminister Goldmanisega.»¹⁴⁶

Tallinnasse saabumisel kurtis Brunschwidt, et teda külmalt vastu võeti. Ta teatas sellest Kerenskile Pariisi. Vastuseks kirjutas Kerenski 17. märtsil 1921 Zenzinovile: «Pidage nõu Benešiga, kuidas saada jagu takistustest, mis ei lase meil Vene naaberriikidesse tungida. On vaja avaldada mõju Londonile.»¹⁴⁷

Inglismaa poole pöördumisest oli nähtavasti kasu, sest 25. märtsil teatas polkovnik Mahhin juba Kerenskile, et sõjaministeeriumis on kindralstaap nende poolel.¹⁴⁸ 24. septembril 1921 teatati ettekandes esseeride Tallinna kolleegiumi tegevuse kohta, et töö korraldamiseks läks vaja mitmeid diplomaatilisi samme, mille tulemusel saadi võrdlemisi lai tegevusvabadus ja kindlustati endale vastavate ringkondade sümpaati.¹⁴⁹

Vastavat survet avaldati ka Soome valitsusele. 20. märtsil teatas Brunschwidt «Administratiivkeskusele», et esialgne külm suhtumine asendus võimude ootamatu heatahtlikkusega. Kui Brunschwidtil oli vaja kiiresti Tallinnasse sõita, anti tema käsutusse kõik liiklusvahendid, alates valitsuse jäälõhkujast ja lõpetades lennukitega.¹⁵⁰

Eesti muutus Nõukogude-vastase rahvusvahelise spionaaži üheks tähtsamaks keskuseks. Eesti armee kindralstaabil, sellel luuretegevuse organisatsioonilisel keskusel, olid tihedad sidemed Poola, Prantsuse, Tšehhoslovakkia ja Inglise vastavate luureorganisatsioonidega, kellega ta andmeid vahetas. Peale Nõukogude Venemaale saadavate professionaalsete spioonide kasutati luureks kogu diplomaatilist korpust ja eriti laia agentuurivõrku, mis oli näiliselt seotud opteerimisega. 31. märtsil 1921 teatas Petrogradi opteerimiskomisjoni esimees Org, et kindralstaap saadab talle süstemaatiliselt luureagente¹⁵¹ ja et kõiki saadetuid ei saa vormistada komisjoni töötajateks,

146 ENSV ORKA materjalid.

147 Sealsamas.

148 Sealsamas.

149 Sealsamas.

150 Sealsamas.

151 Sealsamas.

sest sissekukkumise korral tuleb Nõukogude organitega suuri pahandusi. Opteerimiskomisjoni töötajatena saadeti Nõukogude Venemaale operatiivosakonna ülem Raud ja kindralstaabi kantseleiülem Päit. Sõjaminister Soots hoiatas komisjoni esimeest, et komisjoni liikmed ei tohi teada komandeeritute tõelisest tegevusest ega eesmärkidest.¹⁵² Luuretegevuse organiseerimiseks ja informatsiooni kogumiseks varustati opteerimiskomisjoni piirituse, kokaiini ja oopiumiga. Nii näiteks teatati 1921. aasta 26. aprilli salajases ettekandes opteerimiskomisjonile, et informatsiooni kogumiseks saadetakse talle viissada liitrit piiritust.¹⁵³ Kroonlinna mässu ajal saadeti Eestist Venemaale agitatoreid, kes levitasid Nõukogude-vastaseid lendlehti.¹⁵⁴

Juba 1920. aasta sügisel avastati opteerimiskomisjoni luureorganisatsioonid Irkutskis, Tomskis, Novosibirskis ja Barnaulis. 1920. aasta oktoobris paljastati Petrogradis opteerimiskomisjoni töötajate Rätsepa ja Talbergi luuretegevus.¹⁵⁵ 1922. aasta juuli lõpus paljastati Petrogradis suur Eesti spioonide organisatsioon. Kohtuprotsess selle üle näitas veel kord, et Eesti luure tegutseb käsikäes Inglismaa ja Prantsusmaa salajase departemanguga. Ajakirjandus teatas üha uute luureorganisatsioonide paljastamisest. Ka Eesti diplomaadid olid sageli nende liikmeteks.

Eesti diplomaatia tõlgitses Nõukogude organite heasoovlikkust oma huvides, otsustades kasutada opteerimiskampaaniat Nõukogude valitsusele järjest uute pretensioonide esitamiseks, mis faktiliselt oleksid võinud viia rahulepingu revideerimiseni.

Kui Eesti pool rahuläbirääkimistel oli deklareerinud, et opteerumine on kodakondsuse valimine, siis nüüd püstitas ta äkki hoopis kodakondsuse säilitamise loosungi. Eesti diplomaatia püüdis tõestada, et Eesti on juba 15. novembrist 1917 iseseisev riik, mistõttu kõik Vene NFSV territooriumil elavad eestlased on 1917. aastast Eesti kodanikud.¹⁵⁶ Sellisel avaldusel olid kaugeleulatuvad eesmärgid. 30. novembril 1920 asetleidnud Eesti-Nõukogude segakomisjoni kaheksandal istungil püstitas Eesti pool optantide kui

¹⁵² ENSV ORKA materjalid.

¹⁵³ Sealsamas.

¹⁵⁴ Sealsamas.

¹⁵⁵ Sealsamas.

¹⁵⁶ Sealsamas.

Eesti kodanike varanduslike õiguste küsimuse.¹⁵⁷ See tähendas, et Eesti pool tahab: 1) omandada eesti kapitalistide, kaupmeeste ja aktsiaühingute varanduse, mille nõukogude võim oli natsionaliseerinud ja mis oli nüüd Vene NFSV üldrahvalik vara; 2) tühistada kõik need optantide varanduse väljaveo kitsendused, mis kehtestati ajutise määrusega, ning luua avarad võimalused igasugusteks mahhinatsioonideks ja spekulatsioonideks, mille tulemusel saaks Nõukogude Venemaalt massiliselt välja vedada väärismetalli, kunstiväärtusi jne. Loomulikult oli Nõukogude valitsus sunnitud tagasi lükkama need alused pretensioonid, mis tähendasid katset rahulepingut revideerida.

Eesti pool hoolis vähe optantide huvidest. Küll aga arendati Nõukogude Venemaal diplomaatilise korpuse ja valitsusorganite kaasabil salakaubitsemist ja spekulatsiooni. Nõukogude valitsuse noodis 31. jaanuarist 1922 juhitu lähelepanu Eesti diplomaatilise missiooni ja opteerimiskomisjoni süstemaatilisele spekulatiivsele tegevusele ning salakaubitsemisele. Noodis märgiti, et kuritarvitades rahvusvahelise õiguse norme, vedasid ülalmainitud organid diplomaatilistes vagunites ja muul viisil Venemaalt Eestisse väärisesemeid, kunstiteoseid ja muud Nõukogude Venemaal ebaseaduslikult omandatud, kusjuures kõik see toimus Eesti Välisministeeriumi Vene osakonna juhataja teadmisel ja Eesti Vabariigi rahandusministri sõbra Rosenborfi juhtimisel.

Tollikontrolli osakonna juhataja asetäitja Zorin kirjutab oma ettekandes Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi kolleegiumi liikmele Voinovile: «Riskeerimata laskuda liialdustesse, võib öelda, et Eesti ja Vene NFSV diplomaatiliste suhete ajalugu on tööliklassi võimu esindajate võitluse ajalugu kodanliku vabariigi valitsevate klasside korrupsiooni vastu.»¹⁵⁸ Zorin lisab, et Eesti diplomaatiline missioon ja kõikvõimalikud komisjonid «on börs... meeletu ost-müük, mille eestlased küünilisuseni on arendanud».¹⁵⁹ Diplomaatilise puutumatusel lipu all vedasid Eesti diplomaadid Venemaale salaja piiritust, kokaiini, toiduaineid, välja aga toimetasid väärtesemeid. «Väärtesemeid vee-

¹⁵⁷ ENSV ORKA materjalid.

¹⁵⁸ ЦГАОП СССР, ф. 413, оп. 6, ед. хр. 83, л. 251.

¹⁵⁹ Sealsamas.

takse välja massiliselt. Võib julgesti rääkida rongidest,»¹⁶⁰ kirjutas Zorin.

On loomulik, et Nõukogude tollipunktide töötajad olid sunnitud jultunuks läinud spekulante korrale kutsuma ja konfiskeerima varanduse, mille väljavedu oli keelatud või mis oli omandatud spekulatiivsel teel. Selle asemel et oma töötajaid korrale kutsuda, alustas Eesti valitsus diplomaatilise šantaaži kampaaniat. Välisasjade Rahvakomissariaadile kaevati opteerimise ettekavatsetud venitamisest, Nõukogude tolliorganeid süüdistati ebaseaduslikes aktsioonides. Nende süüdistuste täielikust alusetusest räägivad selgesti 1921. aastal konfliktide põhjuste väljaselgitamiseks kokkukutsutud mõlema poole esindajate nõupidamise protokollid. 19. septembri istungi protokollis märgitakse: Nõupidamine tunnistab, et Jamburgi tollis asetleidnud arusaamatuste likvideerimiseks moodustatud segakomisjoni protokollis pole andmeid, mis annaksid tunnistust Vene-Eesti lepingu või 1920. aasta 12. juuli ajutiste määruste rikkumisest.¹⁶¹ Eesti valitsus oli teadlik oma diplomaatiliste esindajate ebaseaduslikest tegudest Venemaal. Saadik Vares teatas 8. märtsil 1921 välisminister Piibule, et varanduse kodumaale toimetamise inetu ja ettevaatamatu meetod hakkab end halvast küljest tunda andma.¹⁶² Ainus, mis saadikule muret tegi, oli teadmatus, missuguseid andmeid sellest Nõukogude organitel on.

Korruptsioon, «vaba ja demokraatliku» Eesti esindajate müüdavus, kes ei tundnud vähemalgi määral muret optantide saatuse pärast, vaid tegelesid väljapressimisega, jättis Eestisse sõita soovivatele eestlastele ebasoodsa mulje ja sisendas neisse kahtlusi tulevase «paradiisi» suhtes, mis pidavat neid Eestis ootama. Eesti valitsuse informaatore teatas 10. detsembril 1921, et opteerimiskomisjon on end täielikult kompromiteerinud. «Siin on see üsna loomulik nähtus, et ametnik, näiteks, optandid sabasse ootama jätab, kuna ise samal ajal enda külalisi-spekulante vastu võtab. Nii töötavad siin kõik — esimehest alates ja kojamehega lõpetades,»¹⁶³ märkis ta. On loomulik, et sellise

¹⁶⁰ ЦГАОП СССР, ф. 413, оп. 6, ед. хр. 83, л. 251. (Vt. lähemalt V. M a a m ä g i, Opteerimiskampaania ..., lk. 37–39.)

¹⁶¹ ENSV ORKA materjalid.

¹⁶² Sealsamas.

¹⁶³ Sealsamas.

tööstiili juures opteerimine venis ja Nõukogude valitsus oli sunnitud selle tähtaega mitu korda pikendama.

Opteerimiskomisjoni töötajate inetud teod ja kuuldused optantide viletsast olukorrast kodanlikus Eestis jahutasid märksa niinimetatud opteerimispalavikku. Nõukogude Venemaal elavad eestlased hakkasid opteerumisest masiliselt loobuma. Nii näiteks sai Eesti valitsus 10. detsembril 1921 Petrogradist informatsiooni, milles teatati, et suur hulk optante ei soovi enam kodumaale sõita.¹⁶⁴ Opteerumisest loobumise peapõhjus seisnes muus, seisnes nendes muudatustes, mis leidsid aset Nõukogude Venemaa siseelus ja rahvusvahelises olukorras. 1920. aasta lõpus saavutas noor Nõukogude vabariik otsustava võidu interventide ja sisemise kontrrevolutsiooni üle. Luhtusid rahvusvahelise imperialismi lootused nõukogude võimu peatsele hukkamisele. Nõukogude riigi rahvusvaheline autoriteet kasvas märksa. Tähtsamate majanduspiirkondade puhastamine interventidest ja valgekaantlastest lõi tingimused üleminekuks rahulikule sotsialistlikule ülesehitustööle. Kommunistlik partei rakendas abinõusid võitluseks laose vastu ja töötas välja sotsialistliku ülesehituse uusi teid.

Otsustava tähtsusega rahvamajanduse kiirele jaluleseadmisele, proletariaadi diktatuuri ning töölisklassi ja talurahva liidu tugevdamisele oli üleminek sõjakommunistlikult uuele majanduspoliitikale. See lõi soodsamad tingimused ka leninliku rahvuspoliitika elluviimiseks. Nõukogude riik hoolitses nii suurte kui väikeste rahvaste eest, võitles kõikide rahvusliku rõhumise vormide likvideerimise eest. Erilist tähelepanu pöörati vähemusrahvustele. Toetudes partei- ja nõukogude organite igakülgsele abile, tegi Rahvasasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakond suurt tööd Nõukogude Venemaal elavate eestlaste hulgas. Seoses uue majanduspoliitikaga pöörati palju tähelepanu majanduse arendamisele eesti asundustes. Osakonna aruandes 10. jaanuarist 1923 on öeldud, et «hoolimata raskustest rakendas Eesti osakond kõiki tema käsutuses olevaid vahendeid: organiseeris lühiajalisi põllumajanduskooperatiive ja lühiajalisi põllumajanduskursusi, saatis kohapeale oma instruktoreid jne. Selle töö tulemuseks on see, et nüüd on pea-aegu kõik eesti kolooniad kooperatiivsesse töösse tõmma-

¹⁶⁴ ENSV ORKA materjalid.

tud.»¹⁶⁵ 1923. aasta märtsis moodustati üle saja mitmesuguse kooperatiivi.¹⁶⁶ 1923. aasta märtsis ja mais anti eesti kooperatiividele 1 010 000 rubla krediiti.¹⁶⁷ Kooperaatiive varustati põllumajandusmasinate, inventari ja tarbekaupadega.¹⁶⁸

Nõukogude valitsus pööras Rahvusasjade Rahvakomissariaadi tööle palju tähelepanu. 21. aprillil 1921 kinnitas Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee määruse Rahvusnõukogu moodustamisest Rahvusasjade Rahvakomissariaadi juurde. Rahvusnõukogusse kuulusid rahvakomissar, kolleegiumi liikmed, autonoomsete vabariikide esindajad ja vähemusrahvuste osakondade juhatajad.¹⁶⁹ Rahvusasjade Rahvakomissariaadi reorganiseerimise tulemusena paranes märksa töö vähemusrahvustega. Juba 1921. aasta novembris oli Eesti osakonnal kuus allosakonda — Petrogradis, Omskis, Novosibirskis, Tomskis, Jenisseiskis ja Barnaulis.¹⁷⁰

Pärast Kodusõja lõppemist loodi Rahvusasjade Rahvakomissariaadi osakonnale lisaks Hariduse Rahvakomissariaadi Eesti büroo ja Poliitilise Kirjanduse Kirjastuse Eesti sektsioon. Kõikide nende organite tööd ühendas ja koordineeris Eesti sektsioonide keskbüroo Venemaa K(b)P Keskkomitee juures, kes tegi palju Eesti partei- ja propaganda-töötajate kaadri kasvatamisel. Märkimisväärset tööd tegi Hariduse Rahvakomissariaadi Eesti büroo. Paranes eesti koolide ning kesk- ja kõrgemate õppeasutuste juhtimine. Petrogradis, Novgorodi ja Pihkva kubermangus, Siberis ja Krimmis korraldati kultuuri- ja haridustöötajate konverentse. Rahvusasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakonna liinis kutsuti kokku konverentse, korraldati kooperaatorite kursusi jne.¹⁷¹ Erilist märkimist väärivad edusammud raamatute kirjastamisel. Emakeelsel ideelis-poliitilisel ja kultuurhariduslikul tööol oli suur tähtsus. Aruandes Rahvusasjade Rahvakomissariaadi kolleegiumile kirjutas Eesti osakonna juhataja, et «kolooniade töötav elanikkond läheb

¹⁶⁵ ЦГАОП СССР, ф. 1318, оп. 1, ед. хр. 1673, л. 3.

¹⁶⁶ Sealsamas, l. 13.

¹⁶⁷ Sealsamas, l. 25, 35.

¹⁶⁸ Sealsamas.

¹⁶⁹ «Известия» nr. 91, 27. aprillil 1921.

¹⁷⁰ ЦГАОП СССР, ф. 1318, оп. 1, ед. хр. 1645, л. 23.

¹⁷¹ Sealsamas, s.-ü. 1661, l. 8.

alati entusiasmiga vastu keskuse haridusalastele algatus-tele ja aitab raskusi ületada». ¹⁷²

Leninlik rahvuspoliitika avaldas sügavat mõju eestlaste majandusele, kultuurile ja elu-olule. Märksa tõusid nende materiaalne heaolu, poliitiline teadlikkus ja kultuuritase. See oli hea vastumürk Eesti kodanluse propagandale ja Nõukogude-vastastele sepitsustele opteerimiskampaania ajal. Rahvasajjade Rahvakomissariaadi Eesti osakonda hakkas saabuma hulgaliselt avaldusi endistelt optantidelt, kes palusid end Nõukogude kodakondsusesse tagasi võtta. Nii näiteks pöördus 44 optanti Toropetsi maakonnast ajalehe «Pskovski Nabat» poole avaldusega, milles nad palusid Nõukogude organeid anda neile tagasi Nõukogude kodakondsuse. Nad kirjutasid, et nende silmad on nüüd avanenud, nad mõistavad oma viga, mille nad tegid Eesti agentide natsionalistliku propaganda mõjul. Oma avalduse lõpetasid nad sõnadega: «Ja kui on vaja, siis läheme me kõik tööliste ja talupoegade valitsuse esimesel kutsel, relv käes, kaitsma mitte ainult Vene NFSV töötajaid, vaid töörahva võimu kogu maailmas.» ¹⁷³

Selliseid avaldusi võeti konverentsidel vastu paljudes kubermangudes ja maakondades. ¹⁷⁴ Alates 1922. aastast vähenes optantide arv järsult. Selle aasta lõpuks opteerimine põhiliselt lõpetati ja vastavad komisjonid likvideeriti. 1924. aastal lõpetati opteerimine ka Ukraina NSV territooriumil. ¹⁷⁵

Opteerimiskampaania käik iseloomustab ilmekalt Nõukogude Venemaa ja Eesti suhteid. Esiteks tõestas see veel kord veenvalt, et Nõukogude valitsus täitis täpselt rahulepingu tingimusi ja viis praktiliselt ellu leninlikku rahvuspoliitikat. Teiseks paljastas opteerimiskampaania kodanlike ajaloolaste ning sotsioloogide valet ja laimu ning Eesti kodanluse tõelisi poliitilisi ning ideoloogilisi eesmärke. Kolmandaks oli see ere näide erineva sotsiaalse korruga riikide klassivõitlusest rahuliku kooseksisteerimise tingimustes. See demonstreeris proletaarse internatsionalismi võitu kodanliku natsionalismi üle.

¹⁷² ЦГАОП СССР, ф. 1318, оп. 1, ед. хр. 1645, л. 14.

¹⁷³ V. M a a m ä g i, Opteerimiskampaania ja Eesti kodanluse Nõukogude-vastased mahhinatsioonid 1920.—1923. a., lk. 40.

¹⁷⁴ Sealsamas, lk. 39.

¹⁷⁵ ENSV ORKA materjalid.

III PEATÜKK

NÕUKOGUDE VENEMAA JA KODANLIKU EESTI MAJANDUSSUHTED PÄRAST TARTU RAHU

Pärast Tartu rahu pööras Nõukogude valitsus palju tähelepanu Eestiga tihedate majandussuhete loomisele. Oli ju rahu Eestiga esimene tõsine samm kapitalistliku maailmaga rähuliku kooseksisteerimise printsiipidel ärisuhete kehtestamiseks. Lenin kirjutas: «Me sõlmisime rahu Eestiga, — esimese rahu, millele järgnevad teised, avades meile võimaluse kaubavahetuseks Euroopa ja Ameerikaga.»¹

Võit rahvusvahelise imperialismi üle Kodusõjas näitas, et sotsialistlik riik võib nii poliitiliselt kui sõjaliselt kapitalistlikus ümbruskonnas eksisteerida. «See on tõestatud, see on juba fakt,»² kirjutas Lenin. Nõukogude valitsus taotles ka majanduslikku kooseksisteerimist, ent kuigi rahvusvaheline imperialism oli sunnitud loobuma sõjapoliitikast, ei pannud ta siiski veel relvi maha, vaid pigistas majandusliku blokaadiga. Formaalselt oli see küll tühistatud, kuid tegelikult mitte. Lenin rääkis juba 1921. aasta märtsis, et lõhe majanduslikku blokaadi on veel tagumata. Selleks oli vaja taotleda tihedat majanduslikku koostööd, mis rajaneks kindlal õiguslikul alusel, rahvusvaheliste kaubanduslepingute süsteemil. Seda nõudsid ka kapitalistlike maade majanduslikud huvid. Euroopa majanduslik taastamine sõjajärgse kriisi aastail oli mõeldamatu Veneturu ja tooraineta. «On olemas tugevam jõud kui mistahes vaenuliku valitsuse või klassi soov, tahe ja otsus, see jõud on — üldised ülemaailmsed majandussuhted, mis sunnivad

¹ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 319.

² V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 126.

neid asuma sellele meiega suhtlemise teele,»³ kirjutas Lenin.

Nõukogude valitsus pööras väliskaubandusele erakordset tähelepanu. Rahvakomissaride Nõukogu dekreediga 8. juunist 1920 reorganiseeriti Kaubanduse ja Tööstuse Rahvakomissariaat Väliskaubanduse (Rahvakomissariaadiks, mille juurde moodustati Väliskaubanduse Nõukogu. Selle esimeheks sai väliskaubanduse rahvakomissar, liikmeteks Rahvamajanduse Kõrgema Nõukogu esimees, teede, toiduainete, rahanduse ja välisasjade rahvakomissarid.⁴ 29. juunil kinnitas Rahvakomissaride Nõukogu impordiplaani projekti, mille realiseerimiseks anti Väliskaubanduse Rahvakomissariaadile 329,5 miljonit rubla kullas (sõjaeelse valuutas).⁵ Väliskaubanduse Rahvakomissariaati saadeti partei paremad jõud.

Nõukogude Venemaa kaubanduslikud suhted välismaaga olid 1920. aastal alles looteas, sest Entente jätkas Venemaa majandusliku ja poliitilise isoleerimise poliitikat. Esimene partii importkaupa saabus Venemaale alles 8. aprillil 1920. Sama aasta aprillist detsembrini osteti välismaalt 5,2 miljonit puuda kaupa, mis moodustas 1913. aasta impordist kõigest 0,5 protsenti.⁶ Tõsiseks takistuseks olid raskused valuutaga. Nõukogude valitsus ei saanud välismaal teha ulatuslikke valuutaoperatsioone, sest tal polnud õiguslikku garantiid. Peale selle nõudis suurem osa sõjas laostunud Euroopa firmasid Venemaale müüdavate kaupade eest toorainet. Venemaa sisekaubandus oli laokil, riigis valitses kaubanälg. Ekspordiks polnud ei kaupa, raha, õigesti funktsioneerivat transporti ega organiseeritud kommertsaparaati. Aruandes Vene NFSV majanduspoliitika kohta väliskaubanduse osas aastail 1917—1922 on öeldud: «Me ei leidnud lepinguid, me olime sunnitud pöörduma spekulatiivse turu poole, leppima väikeste killustatud tehingutega, maksma turuhindadest rohkem ja igal sammul tundma õigusliku aluse puudumist kaubandussuhete valdkonnas.»⁷

Nendes tingimustes oli rahuleping Eestiga niisiis määratu rahvusvahelise tähtsusega just majanduslikust blo-

³ V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 129.

⁴ ЦГАОП СССР, ф. 413, оп. 1, ед. хр. 299, л. 1, 49.

⁵ Sealsamas, l. 54.

⁶ Sealsamas, nim. 4, s.-ü. 74, l. 1—2.

⁷ Sealsamas.

kaadist läbimurdmisel ja kaubandussuhete korraldamisel mitte ainult Balti riikidega, vaid kogu kapitalistliku maailmaga. Rahuleping lõi õigusliku aluse normaalsete diplomaatiliste suhete kehtestamiseks ja kahe riigi avaraks majanduslikuks koostööks. Eesti soodus geograafiline asend, peaaegu aasta läbi jäävabad sadamad, võimalus kiiresti raudteeühendust luua — kõik need tingimused võimaldasid Eestile ulatuslikku transiitkaubandust kapitalistlike riikidega. Oli tõenäoline, et pärast Eestiga normaalsete diplomaatiliste ja majanduslike suhete loomist hakkab sinna kokku voolama väliskapitali, mis on huvitatud kaubavahetusest Nõukogude Venemaaga.

Enne kodanluse diktatuuri kukutamist oli Eesti üks kõige arenenumaid tsaristliku Venemaa ääremaid. Turgude ja tooraine olemasolu ajalooliselt väljakujunenud ülevenemaalises tööjaotuse süsteemis võimaldas masinaehituse, laevaehituse, tekstiilitööstuse ja transpordi intensiivset arengut Eestis. Tööstuse arenemise iseloomulikuks jooneks oli suurtootmise kontsentratsioon. Kapitalismi kiirem arenemine põllumajanduses ja turgude olemasolu muutsid Eesti põllumajandusliku tootmise struktuuri. Eesti juhtivateks põllumajandusharudeks kujunesid loomakasvatus ja tehnilised kultuurid. Eesti põllumajandustoodangu realiseerimise põhiliseks kohaks sai Petrogradi tööstusrajoon.

Kodanluse diktatuuri kehtestamine välisinterventsiooni ja kodusõja tingimustes põhjustas sajandite jooksul väljakujunenud majandussidemete täieliku katkemise, mis avaldas hukatuslikku mõju riigi majanduslikule olukorrale. Osavõtt Nõukogude-vastasest sõjalisest interventsioonist aga viis Eesti majandusliku katastroofi veerele. Sõjajärgse laose ja kriisi tingimustes, kui oli puudus toorainest ja kapitalist, kui konkurents maailmaturul käis Eesti kodanlusele üle jõu, oli Eesti majanduse jaluleseadmise ainuõigeks teeks majandussuhete taastamine Venemaaga. Rahuleping lõi selleks kõik tingimused. «Päevaleht» kirjutas 2. veebruaril 1920, et rahuleping on Eestile majanduslikult väga kasulik ja et see võib saada riigi majandusliku arengu suureks stiimuliks ning tema rahalise seisukorra tugevdamise vahendiks.

Eriti suurt kasu töötas Eestile transiitkaubandus. Tši-tšerin ütles Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee ettekandes 17. juunil 1920: «Me vajame Eestit kui transiitmaad. See on tema kasu ja see on ka meie kasu ning sellele

mõlemapoolsele kasule on rajatud meie rahumeelsed sõbralikud suhted, sest me lähtume töörahva huvidest, kelle vahel pole kollisioone.»⁸

Nõukogude Venemaa ja Eesti majandussuhted olid kindlaks määratud rahulepingu 16. paragrahvi lisas. Eesti valitsus aga ei kasutanud neid eeliseid, mida rahuleping talle võimaldas. Valitsuse majanduspoliitika ei tulenenud riigi tootlike jõudude arendamise vajadustest ega majanduse taastamise ja tugevdamise huvidest, vaid oli põhiliselt allutatud välispoliitika Nõukogude-vastasele kursile ning enamasti vastuolus kaubandus- ja tööstusringkondade huvidega. Just seepärast keeldusidki Eesti valitsevad ringkonnad sõlmimast pikaajalisi kaubanduslepinguid ning reguleerimast majandussuhteid Nõukogude Venemaaga. Majandusliku koostöö asemel püüdsid need ringkonnad ajada majandusliku sõja poliitikat. Esimestel aastatel pärast rahulepingut sõlmis Eesti valitsus ainult lühiajalisi tehinguid, sest ta oli kindel, et majanduslik ja diplomaatiline surve väljastpoolt, sisevaenlaste õõnestustöö ning majanduslik laos ja nälg viivad möödapääsmatult nõukogude võimu kukutamiseni Venemaal. Peale selle ei meeldinud Eesti kodanlusele Nõukogude majanduspoliitika ja esmajoones riigi monopol väliskaubandusele. Seepärast püüdis ta sõlmida tehinguid ainult era- ja kooperatiivettevõtetega, mis märksa kitsendas kahe riigi majandusliku koostöö sfääri.

Venemaaga normaalsete majandussidemete loomist takistasid sisepoliitilise iseloomuga põhjused: sagedased valitsuskriisid, korrupsioon ja valitseva ladviku müüdavus, võitlus tulusate kohtade pärast võimutüüri juures. Kaldudes põhiliselt «rahulike» meetodite poole võitluses Nõukogudemaaga, jälgis Eesti kodanlus teraselt ka Inglismaa ja Prantsusmaa reaktsiooniliste ringkondade tegevust, kes ikka veel haudusid Nõukogude-vastase interventsiooni plaane. See ergas reageerimine Lääne poliitilise ilma muutustele pidurdas tugevasti Eesti ja Nõukogude Venemaa normaalsete majandussuhete loomist. Selle kinnituseks olgu või panide Poola interventsioon 1920. aasta kevadel, mis takistas küllaltki tõsiselt Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi esindaja Gukovski tegevust Eestis.

Pärast interventsioonipoliitika läbikukkumist seadis

⁸ Г. В. Чичерин, Статьи и речи, lk. 160.

rahvusvaheline imperialism oma peaesmärgiks takistada Nõukogude Venemaad Läänega normaalsete majandussuhete loomisel. Nõukogude diplomaatia eesmärk aga oli paralüüsida imperialistide sepitsused ja kehtestada piiri-riikidega tihedad majanduslikud sidemed. Eesti kaupmehed ja töösturid olid sõjajärgseil aastail suurtes raskustes, ja kasuhimu jäigi peale. Paberi-, tekstiili-, jalatsi- ja kalatööstusettevõtete omanikud olid eriti huvitatud majanduslikust koostööst Nõukogude Venemaaga. Kohe pärast Tartu rahu sõlmimist koostas kaubandus- ja tööstusministeerium kaubanduslepingu projekti, kus kavandati Eesti tööstuse arendamine orientatsiooniga Vene turule ja toorainele.⁹

Vastavate ettepanekutega pöörduiti korduvalt ka valitsuse ja isiklikult riigivanema poole. Kaubandus- ja tööstusministeeriumis korraldati tihti nõupidamisi, kus arutati Eesti ja Nõukogude Venemaa majandusliku koostöö probleeme ning kaubanduslepingu sõlmimist. 8. detsembril 1922 oli välisminister Hellat sunnitud moodustama komisjoni, kes pidi esitama valitsusele ettekande Eesti kaubavahetuse arenguperspektiividest ja -suundadest. Komisjon leidis, et Eesti majanduslikud huvid nõuavad Venemaaga lähemal ajal kaubanduslepingu sõlmimist.¹⁰ Tuginedes vastavate ringkondade huvile, õnnestuski Nõukogude valitsusel sõlmida Eestiga mitu lepingut. Nendest alljärgnevalt.

1920. aasta juulis toimus Tallinnas raudteekonverents, mille lõppedes kirjutati alla konventsioonile ning määrustikule raudtee-otseühenduse loomise kohta Eesti ja Venemaa vahel ning vagunite vahetamise lepingule.¹¹ Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee ja Eesti Parlament ratifitseerisid need dokumendid 1921. aastal. 1920. aasta detsembris kirjutati alla lepingule Narva—Jamburgi sõlme ja järgmise aasta kevadel Irboska—Pihkva sõlme kohta.¹² 1921. aasta juulis kirjutati alla transiitvedude keskmiste tariifide lepingule. Nende kokkulepete tulemusel seati Venemaa ja Eesti vahel sisse regulaarne raudteeliiklus.

Eesmärgiga korraldada raudteeliiklust kõikide Balti riikide, samuti Soome ja Saksamaaga kutsuti Nõukogude

⁹ H. P a u t s, Kodanliku Eesti väliskaubandus imperialismi süsteemis. Väitekirj, Tartu, 1963, lk. 304.

¹⁰ ENSV ORKA materjalid.

¹¹ Sealsamas.

¹² Sealsamas.

valitsuse algatusel Riias kokku kolm raudteekonverentsi. Nõukogude valitsuse ettepanek luua Nõukogude-Balti raudteeliit ja avada raudtee-otseühendus kaupade toimetamiseks Saksamaalt ning Leedust läbi Läti ja Eesti tunnistati aga enneaegseks ning lükati tagasi.¹³

Nõukogude valitsus tegi ka ettepaneku kutsuda 25. mail Moskvas kokku I raudteekongress Nõukogude Venemaa ja Eesti raudteeliikluse arutamiseks. Selleks töötati välja programm, mis puudutas tariife, vastastikuseid arveldusi, kaupade kohaletoimetamise tähtaegu, Tallinn—Petrograd—Moskva liinil otseühenduse sisseseadmist jne. Kuid Eesti valitsus ei võtnud ka seda ettepanekut vastu.¹⁴

Nõukogude valitsus pööras erilist tähelepanu Eestiga tootmissidemete loomisele. Eesti võis saada paljude tehnikatoodete hankimise tähtsaks allikaks ja suurte remonditellimuste täitjaks. Oma kaubandusesindaja ja vastavate rahvakomissariaatide volinike kaudu tegi Nõukogude valitsus Eestile ettepaneku asuda välja töötama mõlema maa tootmise kooskõlastamise plaani.

3. märtsil 1920 tegigi Väliskaubanduse Rahvakomissariaat Gukovskile ülesandeks sõlmida lepinguid Eesti paberivabrikutega.¹⁵ 5. oktoobril 1920 sõlmiti Eestile äärmiselt soodsatel tingimustel kokkulepe 280 nõukogude veduri remontimiseks.¹⁶ 1920. aasta novembris otsustas Nõukogude valitsus tellida Eestilt turbiine. Ühtlasi võeti päevakorda ühe Petrogradi elektromehhaanikatehase andmine Eesti käsutusse Nõukogude tellimuste täitmiseks.¹⁷

Eriti oli Nõukogude valitsus huvitatud oma tooraine töötlemisest Eesti vabrikutes ja tehastes. Vene NFSV väliskaubanduse rahvakomissari asetäitja kirjutas Tšitšerinile 1921. aasta jaanuaris, et ta pole seniajani suutnud teha oma valitsusele selles küsimuses ettekannet, sest Eesti valitsus pidurdab kogu aja läbirääkimisi. «Vladimir Iljitš,» kirjutas ta, «tunneb selle vastu suurt huvi ja nõudis mult kategooriliselt, et Teie seda küsimust selgitaksite ning esitaksite lõpliku ettekande. Kas võite praegu selles küsimuses andmeid anda? Palun saatke kulleriga kogu mater-

¹³ ENSV ORKA materjalid.

¹⁴ Sealsamas.

¹⁵ ЦГАОП СССР, ф. 413, оп. 3, ед. хр. 247, л. 24.

¹⁶ Sealsamas, nim. 1, s.-ü. 492, l. 56.

¹⁷ Sealsamas, nim. 3, s.-ü. 1090, l. 1.

jal, mis Teil on tooraine töötlemise kohta Eesti vabrikutes.»¹⁸

Nõukogude valitsuse ettepanekud andsid Eestile reaalsed võimalused riigi majanduse taastamiseks ja edasiarendamiseks. Seda mõistsid ka mõned Eesti kaugelenägelikumad poliitikud. Segakomisjoni Eesti esindaja Nõukogude Venemaal kirjutas 20. novembril 1920 välisminister Strandmanile, et tootmiskontaktid Venemaaga tagavad Eesti tööstusele konkurentsivaba arenemise.¹⁹ Ta märkis, et Euroopa turgudel valitseva suure konkurentsi tõttu ei suuda Lääs Eesti tööstusele arenemistingimusi kindlustada. Põllumajandussaaduste ja kohaliku toorainega ilma Vene turuta riik kaugele ei jõua. Segakomisjoni esindaja arvates annaks just orientatsioon Venemaale Eestile majandusliku iseseisvuse.

Sellele on raske vastu vaielda. Näiteks töötas Eestile suurt kasu Narva kose energiavarude kasutuselevõtmine koos Nõukogude Venemaaga. 1920. aastal moodustati komisjon, kelle ülesandeks oli hüdroelektrijaama projekti ettevalmistamine. 1921. aasta lõpuks oli projekt valmis. Selle kohaselt pidi ehitatama 60 000-hobujõulise võimsusega hüdroelektrijaam. Projekti järjekordsel arutamisel 22. septembril 1922 näitas elektrijaama projekteerimisbüroo ülem insener Velner, missugust majanduslikku efekti saavutataks, kui elektrijaama võimsust kas või kahekümne protsendi ulatuseski kasutataks. Velner tõestas, et ainuüksi kivisöe asendamisest elektrienergiaga oleks riik saanud kasu ligikaudu 500 miljonit Eesti marka. Avarad perspektiivid oleksid avanenud põllumajandusele, sest elektrijaama baasil olnuks võimalik ehitada lämmastikväetiste tehas, mille ehituskulud tasuksid end 2,5—3 aastaga.²⁰ Suurt kasu oleks Eesti saanud elektrienergia saatmisest Nõukogude Liitu. Kuid elektrijaama projekt jäigi realiseerimata. Reaktsioonilised ringkonnad olid elektrijaama ehitamise vastu ja asusid seda ideed ründama. Väideti, et ei leidu finantsiste, kellele projekt huvi pakuks, et ehitus on seotud suurte kuludega, et läheb vaja hiiglaslikke summasid vabrikute ja tehaste ümberseadmestusele jne. Kuid peapõhjus oli mujal. Eesti valitsevatele ringkondadele tegi

¹⁸ ЦГАОП СССР, ф. 413, оп. 1, ед. хр. 755, л. 2.

¹⁹ ENSV ORKA materjalid.

²⁰ Sealsamas.

muret asjaolu, et rahuleping andis Nõukogude Venemaale elektrienergia kasutamise eelisõiguse. Kardeti, et Nõukogude valitsus hakkab nõudma talle lepinguga garanteeritud õigusi. Ka strateegilised kaalutlused etendasid oma osa. Lühidalt, tihedate majanduslike sidemete loomine Nõukogude Venemaaga oli vastuolus Eesti valitsuse poliitiliste eesmärkidega. See oleks põhjustanud Inglise-Prantsuse imperialismi rahulolematust.

26. märtsil 1924 kirjutas Eesti Välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja salajases läkituses saadik Birgile Moskvasse, et tihedate majanduslike suhete loomine Venemaaga ei vasta Eesti huvidele.²¹ «Kui me võtaksime Nõukogude tellimused vastu,» öeldakse läkituses, «meie tööstus seaks ennast sisse Venemaa jaoks ja hakkaks võib-olla töötama täie auruga — kuni esimese konfliktini, mil Venemaa katkestaks kõik tellimused ja meie tööstust tabaks veel raskemgi kriis, kui praegu.»²² Pikaajalised Nõukogude tellimused oleksid pealegi takistanud Nõukogudevastase poliitika ajamist. Seepärast arvas välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja, et Eestile oleks kasulikum likvideerida tööstusharud, mis pole elujõulised ega suuda Lääne turgudel konkureerida. Birk jäi oma vastuses salajase läkituse seisukohtadega põhiliselt nõusse. Ta kirjutas, et just seepärast ei kiirustanudki saatkond selle küsimusega, täites niiviisi täpselt valitsuse instruksioone.²³

Juba 1919. aastal deklareeris Nõukogude valitsus, et ta on valmis ajama kontsessioonipoliitikat, pidades seda Nõukogude Venemaa ja kapitalistliku maailma rahuliku koostöö üheks põhivormiks. Kontsessioonide eesmärk oli tõmmata tööstuslikult hästi arenenud riikide tehnilisi jõude ja materiaalseid vahendeid Venemaa kui maailma majanduse ühe põhilisema toorainebaasi tootlike jõudude arendamisele. 23. novembril 1920 võttis Rahvakomissaride Nõukogu vastu dekreedid «Kontsessioonide üldised majanduslikud ja juriidilised tingimused». Selles oli öeldud, et «... Venemaa tootlike jõudude ning kogu maailma majanduse taastamise protsessi saab mitu korda kiirendada välismaa riiklike ja kommunaalasutuste, erettevõtete, aktsiaseltside, kooperatiivide ning teiste riikide töölisorganisat-

²¹ ENSV ORKA materjalid.

²² Sealsamas.

²³ Sealsamas.

sioonide kaasatõmbamisega Venemaa loodusrikkuste tootmisele ja töötlemisele». ²⁴ Dekreet võimaldas kontsessioonääridele suurt majanduslikku kasu. Nii sai kontsessioonäär tasuks osa toodangust selle väljavedamise õigusega, suurte tehniliste täienduste juurutamise puhul aga mitmesuguseid eeliseid, soodsaid tellimusi jne. Nõukogude valitsus garanteeris, et kontsessioonääri varandust ei natsionaliseerita, konfiskeerita ega rekvireerita. Kontsessioonäiril oli õigus palgata oma ettevõtetesse tööjõudu Vene NFSV territooriumilt, pidades seejuures kinni «Tõöseaduste koodeksist» jne. ²⁵

Suure toorainepuuduse ning vaba kapitali rohkuse pärast mõnedes Euroopa maades ja eriti Ameerika Ühendriikides tundsid nende riikide äriühingud elavat huvi Vene NFSV rikkalike loodusvarade kasutamise vastu. Neid meelitasid suure majandusliku kasu perspektiivid. Nõukogude valitsus pidas kümnete välisfirmade esindajatega edukaid läbirääkimisi nafta-, metsa- jm. kontsessioonide üle.

Reaktsioonilised imperialistlikud ringkonnad ja eriti valgekaartliku kodanluse esindajad alustasid ohjeldamatut valede ning provokatsioonide kampaaniat eesmärgiga nurja ajada Nõukogude Venemaa majanduslik koostöö Läänega. Nad said hästi aru, kui tähtsad on nõukogude võimule kontsessioonid ja väliskaubandus, ning seepärast seadsid oma eesmärgiks nurja ajada Vene NFSV kaubanduslepingud välisriikidega, nurja ajada kontsessioonide poliitika.

Ka Eesti tööstus- ja kaubandusühingud tundsid suurt huvi kontsessioonide ning segaühingute vastu Venemaal. Erilist huvi ilmutas eraettevõtjate grupp eesotsas Lutheriga metsamassiivide vastu Petrogradi kubermangus. Nagu ülalpool märgitud, andis rahuleping Eestile eelisõiguse nii metsa- kui raudteekontsessioonile. Nõukogude valitsus taotles omakorda igati lepingut kontsessioonide realiseerimiseks. Juba enne Tartu rahu sõlmimist teatas Vene NFSV delegatsioon eriläkituses Eestile, et Nõukogude valitsus on valmis andma Eestile õiguse 50 000 tiinu metsa ekspluateerimiseks Luuga ja Pljussa jõe basseinis tingimusel, et üks kolmandik toodangust antakse Venemaale.

²⁴ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, Госполитиздат, Москва, 1957, I kd., lk. 186.

²⁵ Sealsamas, lk. 187.

Eestile anti õigus Vene metsa tollivabaks väljaveoks, ladude ja baaside ehitamiseks.²⁶ Pärast rahulepingu sõlmimist pöördus Nõukogude valitsus korduvalt Eesti valitsuse poole analoogiliste ettepanekutega.²⁷ Noodis Eesti välisministrile teatas Tšitšerin 3. novembril 1920, et juhul kui Eesti valitsus on nõus, hakkab Nõukogude valitsus otsekohe metsakontsessiooni projekti välja töötama.²⁸ Eesti valitsus ei kiirustanud, ta ootas, millega lõpeb Nõukogude Venemaa majanduslik kahevõitlus rahvusvahelise imperia- lismiga.

Pidades viljatuid läbirääkimisi Nõukogude valitsusega, saates Venemaale kord ühe, kord teise komisjoni, tegi Eesti valitsus sellega riigi majandusele suurt kahju. Veelgi enam, komisjoni liikmeid kasutati Nõukogude töötajate äraostmiseks ja šantažeerimiseks. Saadik T. Vares teatas valitsuse istungil 7. aprillil 1921, et on saabunud soodus aeg saata Venemaale järjekordne metsakomisjon. Kuigi selle eesmärgiks poleks kontsessiooni sõlmimine, võiksid komisjoni liikmed olla kasulikud tutvuse sobitamisel ja pinnase sondeerimisel. Eesti metsakomisjoni liikmed Gross ja Auksman teatasidki 12. mail 1921 salajases ettekandes saatkonnale, et neil õnnestus ära osta vanad spetsialistid, kes töötavad vastavates asutustes ning hakkavad tähtsaid andmeid saatma.²⁹

Ja tulemus oli see, et välisministeeriumi kolleegiumi liige V. Kopp teatas Nõukogude valitsuse ülesandel Eesti valitsusele, et viimane on läbirääkimiste saboteerimisega kaotanud õiguse metsakontsessioonile, kuid et Nõukogude pool on valmis ka tulevikus pidama läbirääkimisi Eestile kontsessioonide andmise asjus.³⁰

1923. aastaks oli Nõukogude Liidu majanduslik olukord märksa paranenud. Oli moodustatud mitu riiklikku metsatöötlemise koondist, nagu näiteks «Severoles», «Dvinoles», «Zapadoles», «Petroles», «Eksportles» jt. «Severolesi» initsiatiivil moodustati segaühingud Inglismaa, Hollandi ja Norraga. Sõlmiti mitu kontsessiooni Saksamaaga.³¹

²⁶ ENSV ORKA materjalid.

²⁷ Nõukogude valitsuse noodid 29. maist ja 25. augustist. (ENSV ORKA materjalid.)

²⁸ ENSV ORKA materjalid.

²⁹ Sealsamas.

³⁰ Sealsamas.

³¹ Sealsamas.

Eesti valitsus aga ei soovinud kasutada rahulepingu erakordselt soodsaid tingimusi. Kahe maa kaubanduse reguleerimist takistasid nende vahel pikemat aega puudunud normaalsed diplomaatilised suhted. Kuna Eesti keeldus Nõukogude valitsusega kaubanduslepingut sõlmimast, puudus kahe maa kaubandusoperatsioonidel kindel õiguslik alus. Kaubandussuhteid reguleeriti lühiajaliste lepingutega, mille alusel sooritati piiratud ja juhuslikke kaubandustehinguid.

Eesti valitsus keeldus loomast impordi- ja ekspordi-aparaati kaubavahetuseks Nõukogude Venemaaga. Pikeemat aega polnud kindlaks määratud kaubavahetuse standardeid, puudusid arbitraažikomisjonid ja -kohtud, ekspediitorikontorites valitses segadus. Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi Petrogradi osakonna ettekandes märgiti, et Eesti ekspediitorikontorid seavad ilmselt eelisolukorda oma huvid. Kõik see sundis Petrogradi osakonda asuma oma ekspediitoriaparaadi loomisele. Olukord läks nii halvaks, et Eesti kaubandusliidu juhtkonna kirjas riigiveneemale kurdeti, et Eesti kaupmehed on loonud Eesti kaubandusmaailmale halva kuulsuse. Ühed olevat pakkunud Venemaale väga odava hinnaga kaupu, kuid, tellimuse kätte saanud, polevat mõelnudki seda täita. Teised pakkunud oma kaupu kaks korda kallimalt, mõeldes naiivselt, et Venemaal pole aimu maailmaturu hindadest, jne. Kõik need kuritarvitused, märgitakse kirjas, võivad asetada Eesti kaubanduse sellisesse olukorda, millest väljapääs võidakse leida siis, kui on juba hilja.³² Seetõttu pöörduski Eesti kaubandusliidu juhatus valitsuse poole palvega lubada Nõukogude Venemaaga kaubelda ainult soliidsete kaubandusfirmade esindajail. Seltsi juhatus palus tungivalt valitsust hakata juba kõige lähemal ajal ette valmistama kaubanduslepingut Venemaaga.³³ Valitsusele saabus kaubandusringkondadelt hulgaliselt ettepanekuid ja nõudmisi luua tihedad kaubandussuhted Nõukogude Venemaaga. Uhes neist märgiti, et Eesti majandusliikud huvid on tihedalt seotud Nõukogude Venemaa majandusliku tõusuga ja sellest järeldub, et reaalne elu nõuab pidevat kaubavahetust Venemaa ning Eestimaa vahel.³⁴

³² ENSV ORKA materjalid.

³³ Sealsamas.

³⁴ Sealsamas.

Poliitilised tegurid olid majanduslikest tugevamad. Tuues majanduse ohvriks poliitikale, keeldudes sõlmimast Nõukogude valitsusega kaubanduslepingut ja pikaajalisi kokkuleppeid mõlema maa tootmise kooskõlastamiseks, ei arvestanud Eesti valitsus imperialismileeri ja sotsialistliku Venemaa vahelist objektiivset tendentsi. Ta pidas Nõukogude valitsuse püüdu rahuliku kooseksisteerimise poole Nõukogudemaa nõrkuse tunnuseks, kapituleerumiseks ja evolutsiooniks kapitalismi suunas. Vastupidiselt imperialistide ennustustele võitis Nõukogude diplomaatia aeglaselt, kuid visalt ühe positsiooni teise järel. 1922. aasta lõpuks jõuti lõplikult maailmatasemele. Vene NFSV kaubandusesindused tegutsesid juba Soomes, Eestis, Lätis, Leedus, Poolas, Inglismaal, Saksamaal, Rootsis, Norras, Tšehhoslovakkias, Austrias, Itaalias, Türgis, Pärsias, Afganistanis ja Hiinas.³⁵ Blokaad oli purustatud. Uue majanduspoliitika tõttu hakkas kiiresti taastuma siseturg. Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi tegevuse raskuspunkt kandus üle ekspordile. Töö- ja Kaitsenõukogu dekreediga 10. augustist 1921 asutati erikomisjon Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi abistamiseks ekspordi arendamisel.³⁶ Kohtadel loodi terve ekspordiorganite võrk. 1. novembriks 1921 oli Vene NFSV territooriumil moodustatud 15 oblasti ekspordivalitsust 42 osakonna, kontori ja 22 agentuuriga.³⁷ Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee dekreediga 13. märtsist 1922 tehti Väliskaubanduse Rahvakomissariaadile ülesandeks realiseerida lepinguliste suhete alusel talle riiklike organite poolt üleantud või enda varutud eksportkaubad. Peale selle anti Väliskaubanduse Rahvakomissariaadile õigus lubada riigiasutusi ning Üleliidulist Tarbijate Ühistute Keskkliitu sooritada tehinguid välisturgudel. Samasugused õigused anti Väliskaubanduse Rahvakomissariaadile, riiklikele ja kooperatiivsetele asutustele ka impordi suhtes.³⁸ Dekreedis märgiti, et Väliskaubanduse Rahvakomissariaat organiseerib «spetsiaalseid vene, välismaa ja kombineeritud aktsiaettevõtteid, mille eesmärgiks oleks väliskapitali virgutamine eksportkaupade varumisele riigis, nende realiseerimisele välismaal ning selliste kau-

³⁵ ЦГАОР СССР, ф. 413, оп. 4, ед. хр. 169, л. 30.

³⁶ Sealsamas, lk. 6.

³⁷ Sealsamas.

³⁸ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, lk. 314—315.

pade sissevedamisele, mida on vaja rahvamajanduse ja sisekaubanduse jaluleseadmiseks».³⁹

Agressiivsete imperialistlike ringkondade vastutöötamisest hoolimata tugevnesid Nõukogude Venemaa majandussuhted Läänega. Aastast aastasse laienes väliskaubandus, kasvasid tulud, loodi rohkem segaühinguid. Eesti äri-ringkonnad jälgisid ärevalt neid muudatusi, mis toimusid Lääne ja Ida suhetes. Nõukogude valitsus soodustas majanduslike suhete loomist ka Eesti firmadega. Tänu sellele ühinesid omavahel Nõukogude tellimuste täitmiseks mitu suurt masinatehast, mis tundsid sõjajärgse majandusliku kriisi tingimustes suurt puudust toorainest ja turgudest. Nii sõlmiti 1921. aastal Vene-Balti ja Peetri laevatehastega, vagunitehasega «Dvigatel» ning masinatehastega «Franz Krull» ja «Ilmarine» leping Nõukogude vedurite remontimise kohta.⁴⁰ 1921. aasta lõpus ja 1922. aasta algul loodi ärisuhted Eesti kaubandusliiduga. Nõukogude Liidus käis mitu kaubandusdelegatsiooni, mille tulemusel sõlmiti palju lühiajalisi lepinguid.⁴¹ 1922. aasta algul andis Nõukogude valitsus Vene-Eesti kaubandus- ja tööstusühingule rendile Petrogradi õlletehase «Novaja Bavaria», nafta-utmistehase «Neftegas» ja Venemaa kõige suurema komplekivabriku «Landrin». Mitu rendilepingut sõlmiti ka teiste firmadega.⁴² 9. märtsil 1922 saabusid Moskvasse Eesti aktsiaseltsi «Silva» direktor ja Riigipanga juriskonsult eesmärgiga luua ärisidemeid Vene NFSV Riigipangaga.⁴³

Nõukogude kaubandusesindus organiseeris Eestis toiduainete, seemnete, paberi, masinate ja seadmete ostmist. Nii veeti 1921. aastal Eestist Nõukogude Venemaale 67,9 protsenti eksporditavatest toiduainetest, 92,9 protsenti seemneviljast, 95,3 protsenti paberist, 64,2 protsenti masinatest ja seadmetest, 67,3 protsenti galanteriikaupadest.⁴⁴ 1920. aastal läks kogu Eesti ekspordist Nõukogude Venemaale 15,4 protsenti, 1921. aastal aga juba 28,6 protsenti.⁴⁵

Nõukogude kaubandusesindus Eestis sõlmis lühikese

³⁹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, lk. 315.

⁴⁰ H. Saarнит, Kodanlik Eesti sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail, lk. 78.

⁴¹ ENSV ORKA materjalid.

⁴² Sealsamas.

⁴³ ЦГАОП СССР, ф. 413, оп. 2, ед. хр. 546, л. 71.

⁴⁴ «Eesti Statistika» nr. 3—4, 1922, tabel nr. 3.

⁴⁵ «Eesti Statistika» nr. 5, 1922, lk. 52.

ajaga hulga tehinguid veel välismaa firmadega ja organiseeris transiitkaubandust. 1. juulist kuni 31. detsembrini 1920 sõlmis Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi osakond Eestis 25,9 miljoni kuldrubla eest lepinguid ja tehinguid.⁴⁶ 1920. aastal läks Eesti kaudu 76 protsenti, 1921. aasta esimesel poolaastal aga 83 protsenti Nõukogude Venemaa transiitkaupadest.⁴⁷ Uurimuses «Üldjooned Eesti transiidist 1920—1921 ja transiidi perspektiivid» märgitakse: «Kuid meie tundlikkus transiitküsimumise kohta peab veel suurem olema: on ju ta nii ligidalt seotud meie praeguste poliitiliste ja majanduslike huvidega.»⁴⁸ Tänu sellele taastati ja laiendati Eesti sadamaid ning raudteetransport sai kasulikke tellimusi. Transiitkaubandusse lülitusid ka Eesti importfirmad, kes ostsid välismaalt kaupu Venemaale edasimüümiseks.

Võrdlemisi elav kaubavahetus ja Nõukogude tellimused aitasid Eestis pehmeneda sõjajärgse kriisi tagajärgi, takistasid riigi orjastamist väliskapitali poolt ning pidurdasid mõningal määral Eesti välispoliitika Nõukogudevastast suunda. Kuid Eesti ei kasutanud sugugi ära kõiki võimalusi, mida rahuleping ja Nõukogude valitsuse rahuarmastav poliitika pakkusid.

Nõukogude võimu edusammud riigi majanduse taastamisel, tema rahvusvahelise positsiooni tugevnemine, suhete reguleerimine teiste riikidega võimaldasid Nõukogude valitsusel loobuda ajutistest ja väikese ulatusega, seejuures tihti spekulatiivse iseloomuga majanduslike tehingute sõlmimisest erifirmadega. Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee 15. märtsi dekreediga koondati kõik väliskaubandusoperatsioonid Väliskaubanduskomisjoni kätte, tugevdades seega riigi monopoli väliskaubandusele. Nendes tingimustes tõi kaubanduslepingu puudumine tõsiselt kahju Eesti erakaubandusfirmadele, sest nende kapitalid ei võimaldanud võtta endale kohustusi Väliskaubanduskomisjoni riiklike kokkuostuplaanide mastaapides. Peale selle ei andnud Eesti valitsus mingit finantstoetust kaubavahetuse arendamiseks Nõukogude Venemaaga.

Kõneldes 20. novembril 1922. aastal Moskva Nõukogu pleenumil, andis Lenin erakordselt kõrge hinnangu nõuko-

⁴⁶ ЦГАОП СССР, ф. 413, оп. 3, ед. хр. 1087, л. 1—4.

⁴⁷ «Eesti Statistika» nr. 1—2, 1922, lk. 118.

⁴⁸ Sealsamas.

gude võimu edusammudele kodanliku maailmaga majandussuhete loomisel. Ta ütles, et majanduslikud, nende järel aga diplomaatilised suhted hakkavad «korda saama, peavad korda saama, saavad kindlasti korda. Iga riik, kes töötab sellele vastu, riskeerib jääda hiljaks...»⁴⁹ Need prohvetlikud sõnad käisid ka Eesti kohta, kes poliitiliste kaalutluste tõttu «hilines» Venemaaga majandusliku koostöö loomisega. Kuid kodanlikud majandusteadlased ja ajaloolased vaikivad sellest või püüavad asju väärast valguses serveerida. Nii näiteks kirjutab Rootsist elav K. Inno, et Eesti kaubandussidemed Nõukogude Venemaaga olid nõrgad, hoolimata Eesti valitsuse püüdest neid tugevdada.⁵⁰ H. Laretei kinnitab isegi, et Eesti tegi rohkem, kui Tartu rahulepingus oli ette nähtud.⁵¹ Kuid emigrantidest «teadlaste» väidetest puudub ilmselt järjekindlus ja loogika. K. Inno, kes kinnitab, et kaubandussuhted Nõukogudemaaga olid nõrgad, tõestab samas oma kurikuulsast geopoliitilisest teooriast lähtudes, et Lääne orientatsioon oli Eesti majanduspoliitika ainus õige suund. Eesti valitsuse majanduspoliitika, mis oli suunatud tihedate majanduslike suhete loomise vastu Nõukogude Liiduga, oli K. Inno arvates täiesti normaalne ja loomulik. See olevat täielikult tingitud Eesti geökonoomilisest seosest Lääne-, Kesk- ja Põhja-Euroopaga, mitte aga Venemaaga.⁵²

Georg von Rauch ajab samuti süü Nõukogude valitsusele. Ta deklareerib, et väliskaubanduses oli Nõukogude Liidu ja Balti riikide vahel märgata ainult tühist elavne-mist, sest Kommunistliku Internatsionaali poliitika olevat väikerahvastes umbusku tekitanud.⁵³ Nagu juba märgitud, pole sellistel väidetest midagi tegemist ajaloolise tõega.

Nõukogude valitsuse jõupingutused olid muutumatult sihitud Eestiga tihedate võrdõiguslike ja vastastikku kasulike majandussuhete loomisele. Eesti valitsevad ringkonnad tõid ohvriks riigi huvid, võttes orientatsiooni Läänele. Sellise poliitika tagajärjel muutus Eesti Lääne imperialismi agraarriipatsiks ja sattus väliskapitali orjusse.

⁴⁹ V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 399.

⁵⁰ K. Inno, Eesti geopoliitiline ja geökonoomiline asend. Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, Stockholm, 1955, II kd., lk. 15.

⁵¹ H. Laretei, Iseseisvusaegsest välispoliitikast. Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, I kd., lk. 199.

⁵² K. Inno, Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, II kd., lk. 15.

⁵³ G. v. Rauch, Geschichte des bolschewistischen Russland, lk. 278.

IV PEATÜKK

NÕUKOGUDE LIIDU JA EESTI SUHTED AASTAIL 1923—1924

1923. aastal muutus Eesti sise- ja välispoliitiline olukord märksa keerulisemaks. Need olid majanduskriisi, rasketööstuse lagunemise, segase finantsolukorra, töötajate elutingimuste järsu halvenemise ja klassivõitluse äärmise teravnemise aastad. Parem polnud Eesti olukord ka imperialismi maailmasüsteemis. Jätkus väliskapitali sissetung riiki, mis pärast kasvas ka poliitiline sõltuvus Läänest. 1923. aastal hakkasid end selgesti tunda andma valitsuse majanduspoliitika hukatuslikud tagajärjed. Enne revolutsiooni loodud tööstus, mis tootis peamiselt Vene turu jaoks ja sai üle 50 protsendi toorainet Venemaalt, oli nüüd ilma turgude ja tooraineallikateta. Kapitalistliku maailmaturu ebastabiilne konjunktuur ja laostunud väikeriigile üle jõu käiv konkurents viisid selleni, et juba esimestel «iseisvuse» aastatel hakkas raske-, esmajoones metallitööstus, lagunema. Lääne imperialistid olid ainult huvitatud Eesti odavast toorainest, toidukaupadest ja poolfabrikaatidest ning Eestile kallite masinate ja tööstuskaupade müümisest. Ka põlevkivitööstuse ja mitmete kergetööstusharude võrdlemisi kiire arenemine ning sadade väikeettevõtete tekkimine ei suutnud pidurdada Eesti tööstuse degradatsiooni isegi niinimetatud tööstusliku orientatsiooni perioodil, esimestel aastatel pärast Tartu rahu sõlmimist.

Nõukogude Venemaalt rahulepingu järgi saadud 15 miljonit kuldrubla tõstsid suuresti Eesti paberraha kullakatet. Nii oli 1921. aastal riigikassal ja Eesti Pangal kullas ning välisvaluutas 2952,8 miljonit Eesti marka, ringluses aga 3107,2 miljonit, mistõttu kattevara seis 1921. aastal oli väga hea. 95 protsenti liikvel olevaist rahamärkidest oli

kaetud.¹ Kuna suur osa kullast anti Eesti Panga poolt välja laenudena, alanes 1922. aasta lõpuks emissiooni katteprotsent 95 protsendilt 56 protsendile. 1923. aasta septembris oli Eesti Pangas kattevarasid kõigest 70,3 miljoni Eesti marga väärtuses. Ainuüksi 1922. ja 1923. aastaga vähenesid Riigipanga kattevarad umbes kahe miljardi Eesti marga võrra.² Liikvel oleva paberraha kate väärismetallides ja välisvaluutas moodustas 31. augustil 1924 kõigest 32,8 protsenti.³

1919. kuni 1924. aastani oli Eesti väliskaubandusbilanss passiivne. Eesti eksport Nõukogude Venemaale moodustas 1920. aastal 15,4 protsenti, 1921. aastal 28,6 protsenti ja 1922. aastal 25,7 protsenti riigi üldeksportidist. 1923. aastal langes see 6,7, 1924. aastal aga 5,3 protsenti.⁴ Nõukogudevastane poliitika oli tõsiseks takistuseks transiitkaubandusele. Eesti tulud transiidist, mis 1922. aastal olid tunduvalt suurenenud, hakkasid pidevalt vähenema. 1924. aastal moodustasid need 61 130 000, 1925. aastal aga kõigest 7 914 000 Eesti marka.⁵

Kõige selle tagajärjel tabas riiki 1923.—1924. aastal majanduskriis. See avaldas laostavat mõju rasketööstusele. Valitsus oli sunnitud loobuma tööstuslikust orientatsioonist ja võtma suuna põllumajandusele. Järgmise hoobi andis 1923. aasta ikaldus. Ja nii algaski Eesti muutumine Lääne imperialismi agraarriipatsiks.

Eesti majandus sattus järjest suuremasse sõltuvusse väliskapitalist. Kodanliku majandusteadlase Pumpjanski arvestuste kohaselt moodustas Eesti majandusse paigutatud väliskapital 1926. aastal 3 710 000 naelsterlingit. Iga elaniku kohta tuli 60 kuldrubla välisvõlga ja -laenu. 30 protsenti Eesti pangakapitalist kuulus välismaalastele. Eesti tööstusesse mahutatud 2 360 000 naelsterlingist kuulus üle 60 protsendi Inglismaale.⁶

Ajades riigi rahvuslikke huvisid kahjustavat poliitikat, mõistis Eesti kodanlus hästi, et tema Lääne peremehed võivad Eesti igal ajal suure poliitika vahetusrahaks muuta. Ameerika imperialistid rääkisid avalikult, et nad vaatavad

¹ «Eesti Statistika», 1928, lk. 96.

² Sealsamas.

³ «Eesti Statistika» nr. 35, 1925, lk. 58.

⁴ «Eesti Statistika», 1928, lk. 108.

⁵ «Eesti Statistika», 1927, lk. 243.

⁶ «Revaler Bote», 21. mail 1926.

Eesti «iseseisvusele» kui ajutisele nähtusele. Kui Eesti valitsus palus 1925. aastal Ameerika Ühendriikidelt majanduslikku abi, vastati talle, et Baltimaade küsimus pole veel lahendatud ja seega pole saabunud aeg Eestile laenu andmiseks.⁷ Eesti kodanlus kartis, et rahvusvahelise olukorra muutumise tõttu võib Eesti iseseisvus revideerimisele tulla. Eesti saadik Prantsusmaal tunnistas oma kirjas välisministrile 10. jaanuaril 1924, et Eesti on ainult mängukann kapitalistlike suurriikide käes.⁸

Väljapääsu ummikust nägi Eesti kodanlus väliskapitali edasises sissetungis riiki ning tööliklassi ja töötava talurahva ekspluateerimise intensiivistamises. Eesti tööliklassi elutase oli Euroopas niigi üks madalamaid. Kodanlikud majandusteadlased tunnistasid ise, et tööliste madal palk oli ainus, mis kodanliku Eesti ettevõtted välisturgudel konkurentsivõimeliseks muuta võimaldas. Nõukogude majandusteadlase K. Kase arvestuste kohaselt moodustas reaalpalk suurtööstuses 1923. aastal 74 protsenti võrreldes 1913. aastaga.⁹ Kodanliku ajakirjanduse andmeil elasid töölisel kohutavates tingimustes, puudus elementaarnegi töökaitse. «Demokraatlikus» Eestis kehtisid tsariaegsed töökaitseadused.

Kodanluse maareform ei kergendanud talurahva olukorda. 1920. aasta lõpul elas maal 610 000 inimest, nendest põllutöölisi 80 000. Koos perekonnaliikmetega ulatus see arv aga üle 120 000. Maaproletaarlaste ja poolproletaarlaste elutase oli märksa madalam linnatöölise omast.

1923.—1924. aasta kriis halvendas töötajate ja väikekodanluse olukorda veelgi. Töötatöölise hulk suurenes katastroofiliselt: 1924. aasta sügiseks oli ametlikel andmetel registreeritud 20 085 töötut, kuid mitteametlikel andmeil oli neid ligemale 60 000. Tõusid kõige vajalikumate kaupade hinnad, palk aga vähenes järsult. 1924. aastal tekkis Eestis revolutsiooniline situatsioon.

Kriisiga «all» kaasnes kriis «ülal». Kahe aasta jooksul vahetus kolm valitsust. 21. novembril 1922 lahkus valitsus eesotsas põllumeeste liidri K. Pätsiga, asemele tuli tööerakondlase J. Kuke kabinet. Välisministriks sai A. Hellat. Uus kabinet püüdis ajada paindlikumat poliitikat, kuid see

⁷ ENSV ORKA materjalid.

⁸ Sealsamas.

⁹ K. K a s k, Tööstustöölise majanduslikust olukorrast kodanlikus Eestis, Tallinn, 1957, lk. 34.

ei õnnestunud. Valitsuses ja parlamendis suurendasid oma mõju äärmiselt parempoolsed parteid ja militaristlik kildkond eesotsas kindral Laidoneriga. 1923. aastal tuli jälle võimule K. Pätsi valitsus. Välisministriks sai Kristliku Rahvaerakonna liider F. K. Akel.¹⁰

Seoses klassivõitluse teravnemisega tugevnes kodanlike parteide koostöö. Tööerakondlased ja sotsiaaldemokraadid lähenesid järjest rohkem parempoolsetele parteidele, kes avalikult deklareerisid oma sümpaatiat fašismile.¹¹ Tõsi küll, 1923. aasta detsembris paljastas tööerakondlaste liider Strandman parlamendis rahandusminister G. Vesteli mahhinatsioone, kuid Riigikogu ei toetanud tööerakondlasi ja viimased astusid protestiks valitsusest välja. Hiljem see ei takistanud sedasama Strandmani välis- ja seejärel rahandusministrina osa võtmast Akeli mitte vähem reaktioonilisest kabinetist. Mida rohkem teravnesis sisepoliitiline kriis ja klassivõitlus, seda rohkem kasvas reaktioonilise kliki viha Nõukogude Liidu vastu. Ajalehed, ajakirjad ja raadio pasundasid väsimatult, et «segadus» riigis on Moskva ja Kommunistliku Internatsionaali agentide tegevuse tagajärg. Ajakirjandus levitas provokatsioonilisi teateid, et Nõukogude valitsus olevat eraldanud miljon kuld rubla õnnestustegevuseks Eestis ja toonud kaks punast polku Eesti piiri äärde, mistõttu Eesti «iseseisvust» ähvardavat oht jne.

Nõukogude Liidu ja Eesti suhted halvenesid ka välispoliitilistel põhjustel. Oli ju Eesti valitsus sunnitud pidevalt koordineerima oma poliitikat imperialistlike suurriikide välispoliitilise kursiga. Imperialistlike suurriikide Nõukogude-vastase poliitika aktiviseerumine põhjustas seega siis ka Nõukogude Liidu ja Eesti suhete halvenemist. Kuigi olid nurjunud katsed kägistada nõukogude võim sõjalise interventsiooni abil ja läbi kukkunud Nõukogude maa majandusliku orjastamise plaanid, ei loobunud rahvusvaheline imperialism Nõukogude-vastasest võitlusest. Seoses Nõukogude Liidu moodustamise, esimese sotsialistliku riigi rahvusvahelise autoriteedi kasvu ja revolutsioonilise liikumise hoogustumisega Saksamaal sagenesid veelgi

¹⁰ Alates 1923. aastast ei lasknud ultraparempoolsed parteid valitsuses enam liidripositsioone enda käest ära.

¹¹ Nii näiteks deklareeris Laidoner jutuaJamisel Poola Seimi delegatsiooni juhiga 1926. aasta algul, et ta oli, on ja jääb fašistliku diktatuuri poolehoidjaks. Vt. ENSV ORKA materjale.

vaenulikud kallaletungid Nõukogudemaale. Valitsus, mis tuli Inglismaal võimule pärast Lloyd George'i kabineti tagasiastumist, ilmutas varjamatult agressiivset poliitikat Nõukogude riigi suhtes. «Kapitalistlik maailm,» rääkis G. V. Tšitšerin Moskva Nõukogu pleenumil 12. mail 1923, «lootis nepile, kuid veendus nüüd, et nepp pole tema ees kapituleerumine. Ja siis saabus niinimetatud pettumus, jahtus mõte kokkuleppest Nõukogude vabariikidega. Tekkis olukord, mis on soodus Inglismaal võimulolevate ultra-reaktsionääride kavatsustele.»¹²

Konservatiivide valitsus segas end avalikult ja jämedalt vahele Nõukogude Liidu siseasjadesse. 8. mail 1923 esitas Inglismaa välisminister Nõukogude Liidule ultimatum, mis sisaldas laimavaid süüdistusi Nõukogude valitsusele ja ennekuulmatult häbematu, täiesti alusetuid nõudmisi. Curzoni ultimaatumiga algas kõikides lääneriikides äge Nõukogude-vastane kampaania. Lausanne'is tapeti Nõukogude täievoliline esindaja V. Vorovski. Hauti Nõukogude-vastase sõjalise kallaletungi plaane. Lausanne'i konverentsi otsused olid oma teravikuga suunatud Nõukogude Liidu vastu. Inglise diplomaatial «õnnestus luua alaline oht Nõukogudemaale: Inglise sõjalaevad võisid iga hetk Musta mere Nõukogude sadamatesse ilmuda».¹³

Ka Saksa reaktsiooniline ajakirjandus alustas intensiivset laimukampaaniat. Nõukogude valitsust süüdistati Saksamaa siseasjadesse vahelesegamises, relvaladude organiseerimises relvastatud riigipöördeks Saksamaal, mida Nõukogude alaline esindus ette valmistavat. Selle kampaania eesmärgid olid selged: õiendada revolutsiooniga arveid, katkestada sidemed Nõukogude Liiduga ja teenida sellega Euroopa reaktsiooniliste valitsuste soosikut. Kogu kapitalistlikus maailmas valitses äärmine reaktsioon, mis püüdis tööliklassilt tema saavutusi tagasi võtta. Oli kujunenud soodus olukord, et ässitada imperialistlikest suurriikidest sõltuvad väikeriigid Nõukogude Liidu vastu. Eesti, Soome, Läti ja Poola reaktsioonilised ringkonnad «sööstsid jälle lahingusse».

Eriti usinad olid Eesti poliitikud. Pätsi reaktsioonilisele valitsusele ja Eesti sõjalisele kildkonnale imponeeris eriti Curzoni-Chamberlaini Nõukogude-vastane poliitika ja

¹² Документы внешней политики СССР, VI kd., lk. 306.

¹³ История дипломатии, 1945, III kd., lk. 230.

Prantsuse diplomaatia püüd kokku klopsida Nõukogude-vastane Balti liit. 1923. aasta kevadel saabusid Varssavisse marssal Foch ja Briti armee kindralstaabi ülem. See tegi Nõukogude diplomaatia rahutuks. Eesti saadik Nõukogude Liidus Birk kirjutas oma valitsusele, et marssal Fochi saabumist Poolasse peetakse Nõukogudemaal rahule ohtlikuks sündmuseks. Saadik teatas, et Nõukogude ajakirjandus hoiatab tõsiselt Balti riike marssal Fochi kutsu-
mise eest Lätisse ja Leedusse.¹⁴

Nõukogude diplomaatia tegi kõik, et vältida uut konflikti oma läänenaabritega. Seda teadsid ka nende riikide valitsevad ringkonnad. Jutuajamisel Saksa ajalehe «Deutsche Allgemeine Zeitung» korrespondendiga ütles Eesti välisminister sotsiaaldemokraat Hellat, et Nõukogude Venemaa tegeleb oma maa sisemise ümberkujundamise ja tugevdamisega ning seetõttu ei või tal olla mingeid kavatsusi oma naabritele kallaletungimiseks.¹⁵ Hellat ei saanud avalikult ühineda Nõukogude-vastase kampaaniaga. Ta pidi kas või sõnadeski lahti ütleva poliitikast, mille vastu töötavad massid välja astusid. See oli vaid fassaad. Tegelikult olid need kodanluse armuleivasööjad oma pere-
meestele väga ustavad. Välispoliitika valdkonnas näitasid Eesti sotsiaaldemokraadid üles erilist «paindlikkust». Nad toetasid nii Eesti kodanluse avalikku kui maskeeritud Nõukogude-vaenulikku poliitikat. Kõik sõltus sellest, milline suund oli momendil domineeriv. Eesti välispoliitika «juht» haistis suurepäraselt, kust antud hetkel tuul puhub. Iseloomulik on Hellati kinnitus Eesti valitsuse nimel, et Poola ja Nõukogude Liidu sõjalise konflikti korral ei jää Eesti neutraalseks. «Eesti ja Läti ei ole kohustatud kinni pidama Varssavi protokollist,» teatas Hellat, «kui sarnase sõjani peaks minema, saaks Balti riigid, vaatamata traktaatide peale, siiski Poola poolt välja astuma.»¹⁶

Eesti võttis aktiivselt osa mitmest konverentsist, mis kutsuti kokku eesmärgiga moodustada piiririikidest Nõukogude-vastane rinne.

1923. aasta märtsis toimus Helsingis konverents, mille eesmärgiks oli luua majanduslik blokk NSV Liidu vastu. 9.—11. juulini toimus Riias Eesti, Soome, Läti ja Poola vä-

¹⁴ ENSV ORKA materjalid.

¹⁵ Sealsamas.

¹⁶ Sealsamas.

lisministrite järjekordne konverents. Selle otsustes kõneldi nelja riigi tegevusühtsusest. Samuti otsustati kutsuda lähemal ajal kokku Eesti, Läti, Soome ja Poola sõjaliste ekspertide nõupidamine.¹⁷ See toimuski 18.—20. augustini. Nõupidamise materjalid annavad tunnistust, et Baltimaade reaktioonilised valitsusringkonnad haudusid avantüristlike Nõukogude-vastaseid plaane. Nõupidamine oli pühendatud nelja riigi sõjalaevastiku suurendamisele, selle tegevuse koordineerimisele ja sõjasadamate kasutamisele sõja korral. Jõuti üksmeelsele järeldusele, et merejõudusid on vaja suurendada. Eriti suured plaanid olid selles osas Poolal. Võeti vastu eriootsus sõjasadamate laiendamise ja kasutamise kohta. Veel otsustati, et sõjasadamad peavad olema ette valmistatud suuremate laevastike vastuvõtmiseks, kui on nõupidamisest osavõtivate riikide laevastikud.¹⁸ See tähendas ju Balti sadamate muutmist Inglise ja Prantsuse laevastiku sõjaväebaasideks. Konverentsi lisaprotokoll nägi sõja korral ette nelja riigi ühendatud laevastiku tegevuse koordineerimist ja nende sõjasadamate ühist kasutamist.¹⁹

Konverentsil arutati ka keemiliste sõjapidamisvahendite kasutamist. Osavõtjad deklareerisid üksmeelselt, et Balti riigid ei ütle mingil juhul lahti nende sõjapidamisvahendite kõige laialdasemast kasutamisest, mida kaasagne sõjatööstus pakub.²⁰

Nõupidamisel puudus täielik üksmeel. Selle otsused polnud kohustuslikud. Märgiti, et väljatöötatud abinõusid saab ellu viia ainult juhul, kui nelja riigi vahel sõlmitakse poliitiline leping, see tähendab luuakse Balti liit. Tähtsamad tingimused selle liidu sõlmimiseks aga puudusid. Balti riikide vahel olid endiselt teravad lahkkelid, valitses umbusu ja konkurentsi õhkkond. Neid vastuolusid süvendas raske majanduslik olukord ja klassivõitluse teravnemine, aga ka imperialistlike suurriikide suhetes asetleidnud nihked. Sõjajärgse perioodi raskused teravdasid juhtivate imperialistlike riikide vastuolusid. Prantsuse imperialistid tegid Ruhri vallutamise plaane. Ka Saksa revanšistlikud ringkonnad ajasid «patriootlike» loosungite varjus Prantsusevaenulikkude poliitikat, Inglismaa ja Prantsusmaa võitlesid

¹⁷ ENSV ORKA materjalid.

¹⁸ Sealsamas.

¹⁹ Sealsamas.

²⁰ Sealsamas.

mõju pärast sõjajärgses Euroopas. Prantsusmaa püüdis oma tugevale maaväele toetudes saavutada Euroopas hegemoniat. Sel eesmärgil suurendas ta oma mõju Poolas ning Kesk- ja Ida-Euroopas. 1921. aastal sõlmis Prantsusmaa Poolaga lepingu ja sõjalise konventsiooni, mida 1924. aastal täiendati veel ühe lepinguga. Prantsusmaa andis Poolale majanduslikku ja sõjalist abi ning tegi temast tugipunkti oma mõju laiendamiseks Balti riikidele. Tähtsat osa etendas Prantsusmaa ka niinimetatud väikese antanti, kolme Euroopa riigi — Tšehhoslovakkia, Rumeenia ja Jugoslaavia liidu loomisel. Kuid see poliitika ei sobinud Inglismaa traditsioonilise poliitikaga Euroopas, mis seisnes «jõudude tasakaalu» süsteemi toetamises. Seepärast püüdis Inglismaa igati takistada Euroopa riikide ühendamist Prantsusmaa ülevõimu alla ja rakendas kogu jõu Prantsusmaa kombinatsioonide nurjaajamiseks. Ruhri konflikt ajas Inglismaa ja Prantsusmaa suhted veel teravamaks.

Inglismaa oli igati ka Poola-Balti bloki loomise vastu ja püüdis nõrgestada Prantsusmaa mõju Baltimaades. Prantsusmaa, kes oli tõmmatud Ruhri konflikti, vähendas ise mõnevõrra tähelepanu Nõukogude-vastase Poola-Balti liidu loomise vastu. Ka Poola sisepoliitiline olukord ei soodustanud liidu loomist. Riigi tööstus ja rahandus olid meeletult seisukorras, kulla- ja valuutavarud olid lõpukorral, tööpuudus kasvas, töörahva viletsus suurenes, klassivastuolud olid äärmuseni teravaks aetud. 1923. aasta suvel ja sügisel vapustasid riiki tööliklassi võimsad välajaastumised. Seoses Piłsudski tagasiastumisega tuli võimule Demokraatliku Rahvuspartei liidri Witose valitsus. Uus valitsus, kellel oli palju tegemist sisepoliitiliste küsimustega, kartis ajada avalikku Nõukogude-vastast poliitikat ja püüdis Poola-Nõukogude suhteid mõnevõrra pehmemdada. 1923. aasta lõpul tuli võimule Grabski valitsus, kes toetus kõikide kodanlike ja väikekodanlike parteide koalitsioonile. Uue valitsuse eesmärgiks oli konsolideerida kodanluse jõud võitluseks töörahvaga. Peale selle tingisid majanduslikud raskused tööstus- ja kaubandusringkondade suurenenud huvi majandusliku koostöö vastu Nõukogude Liiduga.

Sellistes tingimustes kärises Balti liidu loomise idee kõikidest õmblustest. See tegi muret Eesti reaktioonilistele ringkondadele, kes koos Poola agressiivse kildkonnaga oli eriti selle sõjalis-poliitilise bloki loomise poolt. Eesti

parlamendi Väliskomisjoni istungil, mis leidis aset 20. juulil 1923. aastal, märkis kindral Laidoner: «Balti liidust on juba nii palju räägitud, et kõik sellesse usu kaotavad... Praegu on meil kõige narrim seisukord. Oleme absoluutselt üksinda. Kui me Balti liitu 5-ga ei saa, teeme neljaga, ei saa neljaga, teeme kolmega, ei saa kolmega, teeme kahega.»²¹

Reaktsioonilistel ringkondadel oli, mille pärast muret tunda. Leedu ei tahtnud Balti liidust osa võtta teravate lahkkelide pärast Poolaga. Läti välisminister Meierovics ütles enne 1923. aasta juulikonverentsi, et täies koosseisus polevat Balti liitu võimalik moodustada. Esialgu tulevat luua Eesti ja Läti liit. Seejuures märkis Meierovics, et enne kui sõlmida liit Eestiga, tuleb lahendada nende omavahelised vaidlusküsimused. Ka Poola välisminister ei võtnud konverentsist osa. Ta saatis kohale oma asetäitja, mis Eesti delegatsiooni juhi Hellati sõnade järgi põhjustas ka teiste delegatsioonide jaheda suhtumise konverentsisse. Soome delegatsiooni juht ütles, et Balti liidu üle pole vaja liiga ühekülgset diskuteerida, tuleks arutada selle tegevust majanduse ja kultuuri valdkonnas.

Parlamendi Väliskomisjoni protokollid annavad tunnistust Balti riikide tõsisest vastuoludest. Balti riigid kartsid, et mõned neist võivad sõlmida separaatlepingu Nõukogude valitsusega ja saada niimoodi viimaselt eeliseid. Nii näiteks püüdis Soome valitsus põigelda kõrvale organiseeritavast majanduslikust ühisrindest Nõukogude Liidu vastu. Eesti välisminister Hellat ütles Väliskomisjonis, et Soome valitsuse eesmärgiks on leppida teiste Balti riikide seljaga kokku Nõukogude Liiduga ja sõlmida temaga kaubandusleping. Minister ütles, et samasugused eesmärgid on ka Läti valitsusel.²²

Balti liidu moodustamisega seotud küsimuste arutamine Väliskomisjonis näitas selgesti, et Baltimaade vahel valitses sügav umbusk ja suured vastuolud. Tõnisson ütles oma sõnavõtus, et «Poola annaks meid ära niikuinii... lätlasi aga ei saa usaldada».²³ Nõukogude-vastase liidu loomine oli Tõnissoni arvates siiski hädavajalik. Seepärast olevat vaja moodustada Balti liit Eestist, Lätist ja Leedust,

²¹ ENSV ORKA materjalid.

²² Sealsamas.

²³ Sealsamas.

seejärel aga leppida liidu nimel kokku Poolaga. Kindral Laidoneri arvates oli vaja kõrvaldada Balti liidust Leedu, sest teisiti polevat võimalik Poolaga kokku leppida.

Eesti kodanluse kõige reaktsioonilisemad ringkonnad pooldasid Balti liitu eesotsas Poolaga, kelle seljataga seisab Prantsusmaa. Inglise-Prantsuse lahkkelide teravnemise ja jõudude vahekorra muutumise tõttu rahvusvahelisel areenil Inglismaa kasuks tõstatati järjest sagedamini kolme Balti riigi liidu moodustamise küsimus.

Eraldanud Leedule miljon naelsterlingit laenu, andis Inglismaa teistele Balti riikidele mõista, et kui nad on huvitatud majanduslikust abist, peavad nad tingimusteta Inglise orientatsioonist kinni pidama. Leedu saadik Inglismaal ütles jutuajamisel Eesti ja Läti saadikuga, et omal ajal jagasid Inglismaa ning Prantsusmaa oma mõjusfäärid Baltikumis. Poola läks Prantsusmaa, Eesti, Läti ja Soome aga Inglismaa mõjusfääri. Ajal, mil Prantsusmaa ja Inglismaa teed lähevad lahku, tuleks saadiku arvates nendel riikidel Inglismaa järel sammuda. Saadik soovitas Eestil ja Lätil läheneda Leedule ning luua kolmikliit.²⁴

Kuigi Inglise diplomaatia püüdis hävitada Prantsuse mõju Baltimaades, ei kavatsetud ütelda lahti koostööst Prantsusmaaga piiririikide Nõukogude-vastase ühisrindede organiseerimisel. Inglismaa taotles ainult juhtpositsiooni selles blokis. Ta andis Balti riikidele mõista, et on vaja luua kolmest Balti riigist ja Soomest sõjaline blokk ning seejärel tõmmata sellesse Poola, vältides niiviisi Poola-Leedu konflikti, mis seni takistas kõigi piiririikide ühinemist Nõukogude-vastasesse liitu. Seoses sellega kirjutas Eesti saadik Londonis O. Kallas, et Eestil tuleb mõnda aega leppida Poola jaheda suhtumisega.²⁵ Eesti kodanlus sai aru, et Inglismaa ei püüa isoleerida Poolat kolme Balti riigi liidust. 1. juunil 1923 kirjutas Kallas Londonist, et kolmikliit pole sihitud Poola vastu. Sõbrad Poolas mõistavad seda, nad mõistavad, et see on katse Leedut mitte isoleerida ja lähendada teda meie kaudu Poolale.²⁶

Inglise diplomaatia tegutses väga ettevaatlikult, oma eesmäärke oskuslikult maskeerides. 1923. aasta augustis sõi-

²⁴ ENSV ORKA materjalid.

²⁵ Sealsamas.

²⁶ Sealsamas.

tis Läti valitsuse kutsel Riiga Inglise kindral A. Burt. Tõsi küll, Inglise välisministeerium teatas, et kindral Burt sõidab Lätti eraisikuna, kuid Baltimaade diplomaatia mõistis hästi, milles asi on. See, et kindral Burt eelistas Eestile Lätti, pole kaugeltki juhuslik. Erinevalt Lätist oli Eesti armee komplekteeritud Prantsuse eeskujul, instruktoriteks olid Prantsuse ohvitserid. Eesti välispoliitikas oli veel tunda Prantsuse orientatsiooni tendentse Poola-Balti liidu loomise suhtes. Kindral Burti sõit pidi kaasa aitama Balti liidu loomisele uutel alustel. Kohe pärast kindral Burti saabumist Lätti teatas Eesti saadik J. Seljamaa 28. augustil 1923 välisminister Akelile, et Suurbritannia sõjalistes ringkondades kiidetakse Eesti-Läti sõjaline konventsioon heaks ja et kindral Burt avaldas soovi kohtuda kindral Laidoneriga.²⁷ Suurbritannia relvastatud jõudude esindaja eesmärk oli külastada peale Läti veel Leedut ja Eestit. Saadik O. Kallas teatas Londonist, et kindral Burt avaldas soovi tutvuda Eesti relvastatud jõududega ja Balti riikide omavaheliste sõjaliste lepingute sõlmimise võimalustega.²⁸

Eesti diplomaatia asus realiseerima Inglismaale meelepärase Balti liidu varianti. Eesti poliitikud kaldusid kolmikliidu poole veel ka seepärast, et nad ei pidanud Poola valitsust oma heaks sõbraks, kuna viimane ei tahtnud ajutiselt mõningate asjaolude tõttu rikkuda oma suhteid Nõukogude Liiduga. 1. juunil 1923 kirjutas Eesti välisminister saadik Oskar Kaldale oma Kaunase sõidu tulemustest. Ministri arvates oli kolmikliidu loomise idee reaalne, sest Leedu «näeb samuti NSV Liidus oma vaenlast».²⁹ 15. juuli kirjas pöördus välisminister tagasi selle mõtte juurde, leides, et juba enne valitsuse vahetust Poolas tuleks sõlmida liit Eesti, Läti ja Leedu vahel.³⁰ Poola diplomaatiale ei meeldinud kolme Balti riigi liidu idee. Ta nägi selles vaenulikku akti Poola suhtes. Eesti diplomaadid aga ei tahtnud sugugi Poolaga suhteid rikkuda. Valitsuse ülesandel veenis J. Seljamaa, Eesti saadik Poolas, poolakaid, et kolmikliit on samm ühise eesmärgi poole, et Eesti asuks selles juhtpositsioonile, avaldaks vastavat mõju Lätile ja

²⁷ ENSV ORKA materjalid.

²⁸ Sealsamas.

²⁹ Sealsamas.

³⁰ Sealsamas.

esineks vahendajana Leedu ning Poola vahel.³¹ Nii rajataks Eesti poliitikute arvates tee Nõukogude-vastase koalitsiooni loomisele, millest võtaksid osa kolm Balti riiki ja Poola.

1923. aasta sügisel astuti esimene samm selles suunas. 25. oktoobril kutsuti Tallinnas kokku Eesti-Läti konverents, mis lõppes 1. novembril 1923 kaitselepingule allkirjutamisega. Leping koosnes kümnest punktist. Eesti diplomaatia tegi lepingu ümber demagoogilist kõra, reklaamides seda kahe riigi koostöö näidisenä rahu ja iseseisvuse nimel. Lepingu esimeses punktis deklareeriti silmakirjalikult, et lepinguosalisel kohustuvad teostama rahupoliitikat ja taotlema majanduslikku koostööd Balti riikide ning nende naabritega. Leping nägi ette mõlema maa koostööd nii rahu- kui sõjaajal. Sõja korral oli keelatud pidada separaatlääbirääkimisi vaherahu või rahu sõlmimiseks. Seitsmenda punkti alusel lubasid lepinguosalisel, et nad ei sõlmi teise nõusolekuta lepinguid kolmandate riikidega.³² Leping sõlmiti kümneks aastaks ja see kuulus registreerimisele Rahvasteliidus. Peale kaitselepingu kirjutati konverentsil alla Eesti-Läti majandus- ja tolliliidule ning piirilepingule. Eesti-Läti leping oli analoogiline 1922. aasta Varssavi protokolliga. Sellest pidi saama tulevase Balti liidu esimene üli.

Kuid Eesti-Läti liidu laiendamise plaanidel polnud edu. Eesti diplomaatia taotles kolmikliitu ainult tingimusel, et see aitaks üle saada Leedu-Poola konfliktist. Välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja kirjutas 22. detsembril 1923 saadik O. Kaldale Londonisse, et Eesti valitsuse eesmärgiks on luua kontakt Leeduga ja saada nii üle Poola-Leedu vastuoludest, kuid Poolaga ei tohi mingil juhul tülli minna.³³ See on täiesti arusaadav soov. Kolmikliit väikestest Balti riikidest ilma Poolata poleks etendanud kuigivõrd tähelepanuväärset osa Nõukogude-vastases võitluses. Kõik katsed Poolat Leeduga lepitada jooksid aga tühja.

Samal ajal aktiveeris Nõukogude diplomaatia oma tegevust Baltikumis, kasutades vastuolusid, mis takistasid piiririikide ühinemist Nõukogude-vastasesse blokki.

³¹ ENSV ORKA materjalid.

³² Sealsamas.

³³ Sealsamas.

Toetati igati neid Baltimaade kodanluse ringkondi, kes püüdsid majanduslikke suhteid NSV Liiduga laiendada. 1923. aastal pöördus Nõukogude valitsus Eesti ning teiste piiririikide valitsuste poole ettepanekutega, mis oleksid suuresti kaasa aidanud nende majanduslikest raskustest ülesaamisele. Ettepanekud tekitasid Eesti tööstus- ja kaubandusringkondades elavat huvi. 31. jaanuaril 1923 toimunud tööstus-, kaubandus-, rahandus- ja välisministeeriumi esindajate nõupidamisel otsustati sõlmida Nõukogude Liiduga kaubandusleping tingimustel, mis olid fikseeritud Tartu rahulepinguga.³⁴ Töötati välja ettepanekud, mis nägid ette transiidi, raudteetariifide, kalapüügi, tooraine töötlemise küsimuste reguleerimist. Eesti saadikule Nõukogude Liidus A. Birgile otsustati teha ülesandeks esineda Nõukogude valitsuse ees vastavate ettepanekutega. Lisaks sellele pidid ministriumide esindajad välja töötama kaubanduslepingu projekti.³⁵ Kuid need otsused jäid paberile. Valitsuses ja eriti parlamendis oli tugev Põllumeestekogude mõju eesotsas Pätsi, Laidoneri ja Sootsiga, kes astusid välja kaubanduslepingu sõlmimise vastu. Nende reaktsiooniliste ringkondade mõjul ei andnud läbirääkimised soovitud tulemusi.

Edukamalt kulgesid läbirääkimised transiitlepingu üle, mis pidi jõustuma 1. aprillil 1923. Nagu nähtub välisminister Hellati kirjast saadik A. Birgile, ei kirjutatud tariifilepingule alla Eesti süü tõttu. Minister ütles otse välja, et Nõukogude poolel on õigus olla rahulolematu, sest lepingu projekt jäi takerduma tariifikomisjoni.³⁶ 1923. aasta sügisel käis tööerakondlaste liider A. Piip mitteametlikul visiidil Nõukogude Liidus, kus kohtus Välisasjade Rahvakomissariaadi juhtivate töötajatega ja tutvus üksikasjalikult Nõukogude valitsuse ettepanekutega Nõukogude Liidu ning Eesti suhete parandamise kohta. Ettekandes riigivanem Pätsile teatas Piip, et Nõukogude valitsus on valmis viivitamatult alustama läbirääkimisi kaubanduslepingu sõlmimise üle, arutama metsa- ja raudteekontsessiooni küsimusi, Narva jõe hüdroelektrijaama ehitamist ning Nõukogude Liidu osavõttu selle energia kasutamisest. Piip kandis ette ka nendest soodustustest, mida Nõukogude va-

³⁴ ENSV ORKA materjalid.

³⁵ Sealsamas.

³⁶ Sealsamas.

litsus on kaubanduslepingu alusel valmis Eestile andma.³⁷ Kuid valitsus ei kiitnud heaks tööerakondlase Piibu initsiatiivi. Päts tegi välisministeeriumi poliitilise osakonna juhatajale ülesandeks hoiatada saadik Birki, et Piibu informatsioon pole ametlik, et valitsus on kõikides nendes küsimustes endisel seisukohal ja palub saadikut tegutseda vastavalt sellele.³⁸

Tõsi küll, 1923. aastal asutati Eesti ja Nõukogude Liidu Kaubanduskoda. Asutajaliikmetena astusid sellesse Eestimaa Kaupmeeste Selts, Tallinna Börsikomitee ja Eestimaa Vabrikantide Ühisus. Kaubanduskoja juhatus pöördus 18. juunil välisministeeriumi poole palvega informeerida teda Nõukogude Liidu suhtes teostatavast kaubanduspoliitikast ja lubada osa võtta Eesti-Vene kaubandussuhete arutamisest. Kaubanduskoja juhatuse läkituses märgiti, et tema eesmärk on Eesti ja Nõukogude Liidu kaubavahetuse reguleerimine ning Vene turgude kindlustamine Eesti tööstustoodangule.³⁹ Majanduslik koostöö Nõukogude Liiduga oli aga vastuolus selle poliitikaga, mida Nõukogudevaenulikult meelestatud valitsevad ringkonnad ajasid. Juhatuse aruandes 1926.—1927. aasta tegevuse kohta märgiti, et kaubanduskoda ei suutnud arendada aktiivset tegevust Eesti majanduspoliitikas valitseva Lääne orientatsiooni tõttu ja veel mitmel muul põhjusel.

Eesti reaktsiooniline ajakirjandus ja esmajoones põllumeeste häälkandja «Kaja» alustasid provokatsioonilist kampaaniat, mille eesmärgiks oli varjata üldsuse eest põhjusi, miks ei suudetud luua ärikontakte Nõukogude Liiduga. Süüdlaseks pooleks tunnistati muidugi Nõukogude Liit, kes polevat täitnud rahulepingu tingimusi. 1923. aasta septembris esines Eesti valitsus ulatusliku memorandumiga, milles Nõukogude valitsuse vastu tõsteti põhjendamatuid ja provokatsioonilisi süüdistusi. Nõukogude valitsusele pandi süüks läbirääkimistega venitamist ja Eesti valitsuse «seaduslike» nõudmiste ignoreerimist. Nõukogude valitsus keelduvat tagastamast Eestist evakueeritud vabrikute ja tehaste seadmeid, laevu, optantide ning eesti päritoluga kodanike varandust, mille nõukogude võim 1917.—1918. aastal natsionaliseeris. Memorandumis kinnitati häbematult,

³⁷ ENSV ORKA materjalid.

³⁸ Sealsamas.

³⁹ Sealsamas.

et just Nõukogude valitsuse süü tõttu polevat Eesti saanud kasutada rahulepingus antud õigusi metsa- ja raudteekontsessioonile. Nõukogude valitsusele heideti ette Eesti-vas-
tast propagandat, Eesti kodanike ebaseaduslikku arreteerimist jms.⁴⁰

Eesti valitsuse alusetud pretensioonid teenisid ilmselt provokatsioonilisi eesmärke. Kiri, mille Eesti saadik Ado Birk 24. novembril 1924 välisministrile saatis, näitab selgesti, et Eesti valitsusel polnud mingit alust süüdistada Nõukogude Liitu rahulepingust mittekinnipidamises. Valgustades üksikasjalikult reevakuatsiooni probleemi, tõendab Birk oma kirjaga, et Nõukogude valitsus pidas kinni kõikidest rahulepingu tingimustest ja et Eesti valitsuse pretensioonid on alusetud.⁴¹

Eriti silmakirjalikud olid etteheited, et Nõukogude organid arreteerivad «ebaseaduslikult» Eesti kodanikke. Eesti valitsus ise oli muutnud oma alalise esinduse Moskvast asutuseks, mille kaudu tehti õõnestustööd Nõukogude riigi vastu. Eesti saatkond oli spionaaži, spekulatsioonile ja salakaubitsemise keskus ning kahtlaste isikute varjupaik. Seda tõendab saadik A. Birgi salajane ettekanne välisministr Akelile 2. novembrist 1923. Birk teatab, et tal tuli saatkond puhastada kahtlastest isikutest, teha lõpp korralagedusele, spekulatsioonile, riigivargusele ja pillamisele. Uuendati kaks kolmandikku saatkonna koosseisust, kuid sellest hoolimata jäi see ikkagi luure- ja õõnestustöö keskuseks. Saatkonna tööd kontrollis ja suunas kindralstaap. Birk ütles oma ettekandes otse välja, et saatkonnal tuleb täita funktsioone, mis ei kuulu tema kohustustesse. Ta märkis, et tihti saadetakse saatkonna töötajateks salapolitsei agente.⁴² Juba 1923. aastal oli Birgil pidevalt lahkkelisid kindralstaabi ja valitsusega. Ta keeldus korduvalt täitmast kindralstaabi korraldusi.

Eesti ja teiste Balti riikide spionaaž ja õõnestustöö võttis sellise ulatuse, et Nõukogude valitsus oli sunnitud selle vastu abinõusid rakendama. Üks kohtuprotsess järgnes teisele. Ainuüksi 1923. aasta märtsis-aprillis toimus viis protsessi Eesti, Läti ja Poola spioonide üle.⁴³ Eriti iseloomulik oli protsess Eesti spioonide üle eesotsas K. Rost-

⁴⁰ ENSV ORKA materjalid.

⁴¹ Sealsamas.

⁴² Sealsamas.

⁴³ Sealsamas.

feldiga. See toimus 1924. aasta septembris. Rostfeldi seletused Leningradi sõjaväeringkonna sõjatribunalile näitavad, et Eesti saatkond ja konsulaat täitsid välisministeeriumi teadmisel süstemaatiliselt Eesti armee kindralstaabi ülesandeid. Rostfeldi saatis Leningradi kindralstaabi luureosakonna ülem Laurits, kes leppis selle kohta kokku peakonsul Tombergiga Leningradis. Viimane viis Rostfeldi kokku oma informeerijatega ja sõjaväeatašee Maseriga, kes omakorda töötas käsikäes põrandaaluse monarhistliku organisatsiooniga ning pidas sidet teiste Balti riikide sõjaväeatašeedega. Eesti konsulaadis varjasid end korduvalt Poola spioonid.⁴⁴ Peale sõjalise spionaaži tegelesid Eesti diplomaadid ka majandusalase spionaažiga. Osa informatsiooni anti otseselt üle välisministeeriumile. Kui üks tribunali liikmetest küsis: «Tähendab, välisministeerium tegeles samuti spionaažiga?», vastas Rostfeld: «Tegelikult ei pea välisministeerium majanduse kohta andmete kogumist spionaažiks, kuid faktiliselt on see muidugi spionaaž.»⁴⁵

Seoses revolutsiooniliste sündmustega Saksamaal läks Nõukogude-vastane kampaania Eesti ja teiste Balti riikide ajakirjanduses eriti hoogu. Levitati kuulujutte, et NSV Liit kavatses relvastatud vahelesegamist Saksamaal, kasutades selleks Leedut jne. Seepärast otsustas Nõukogude valitsus pöörduda Poola ja Baltimaade poole ettepanekuga kirjutada alla vastastikuse neutraliteedi kokkuleppele. 23. novembril 1923 andis NSV Liidu täievoliline esindaja Eestis välisminister Akelile üle neutraliteedikokkuleppe protokoll. Nõukogude ettepanekud nägid ette, et 1) lepinguosalised säilitavad neutraliteedi Saksamaa sisepoliitilise olukorra võimalike muudatuste puhul; 2) Eesti garanteerib Nõukogude Liidule transiitkaubanduse vabaduse; 3) ühele lepinguosalisele kallaletungimise puhul jääb teine neutraalseks; 4) Nõukogude Liit garanteerib Eestile tema territooriumi ja riigipiiride puutumatus.⁴⁶

Vastusnoodis lükkas Eesti Välisministeerium Nõukogude valitsuse ettepanekud tagasi ettekäändel, et kahe riigi piiride puutumatus parimaks garantiiks on rahuleping. Eesti valitsus viitas ka sellele, et Rahvasteliit töötab välja lepingu projekti, mis tunnistab igasuguse agressiooni ku-

⁴⁴ ENSV ORKA materjalid.

⁴⁵ Sealsamas.

⁴⁶ Sealsamas.

riteoks.⁴⁷ See vastus näitas veel kord, et Pätsi valitsus ei tahtnud Nõukogude Liiduga suhteid reguleerida.

1923. aasta lõpul leidsid rahvusvahelisel areenil aset märkimisväärsed muudatused. Majandusliku ja poliitilise kriisi tõttu Läänes ning NSV Liidu jõu ja rahvusvahelise autoriteedi pideva kasvu tulemusel saabus niinimetatud kodanlik-demokraatliku patsifismi ajajärk. 1924. aasta jaanuaris tuli Inglismaal võimule Macdonaldi tööerakondlik valitsus, kelle programmis seisis ülemaailmse rahu taotlemine, NSV Liidu tunnustamine, tööpuuduse probleemi lahendamine jne. Kuigi selle programmi eesmärgiks oli valimistel tööliste häáli võita, annab see ikkagi tunnistust mõningatest nihetest rahvusvahelistes suhetes.

Mais sai Prantsusmaal lüüa Poincaré valitsus, selle asemele tuli radikaalide ja radikaalsotsialistide «pahempoolne» valitsus eesotsas Edouard Herriot'ga. Ka see valitsus hakkas kalduma kodanliku patsifismi poliitika poole ja muutis oma seisukohta NSV Liidu tunnustamise suhtes. Algas NSV Liidu tunnustamise ajajärk. Peale Inglismaa tunnustasid Nõukogudemaad Itaalia, Norra, Austria, Kreeka, Rootsi, Taani ja lõpuks 1924. aasta sügisel ka Prantsusmaa.

Need muudatused Euroopa poliitikas süvendasid veel rohkem vastuolusid Baltikumis. Nõukogude Liidusse suhtumises käis kodanluse hulgas endiselt võitlus kahe tendentsi vahel. Üks tendents oli Nõukogude Liiduga kokku leppida ja ärisuhted luua, teine aga — taotleda kõigi vahenditega nõukogude võimu kukutamist. Balti diplomaatidel oli vaja teha valik. See aga polnud sugugi lihtne. Eesti diplomaatial oli küllalt põhjust oma läänenaabreid umbusaldada. Talle tegid tõsist muret Nõukogude Liidu ja Inglismaa läbirääkimised. Peale selle levisid provokatsioonilised kuuldused, nagu nõuaks Nõukogude Liit oma võimu tunnustamist Baltimaades. Eesti valitsevaid ringkondi haaranud suurest paanikast annavad tunnistust välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja 1924. aasta 7. aprilli läkitus⁴⁸ saadikule Londonisse ning välisminister Strandmani 17. aprilli läkitus.⁴⁹

Inglismaa uus valitsus püüdis veel rohkem nõrgestada

⁴⁷ ENSV ORKA materjalid.

⁴⁸ Sealsamas.

⁴⁹ Sealsamas.

Prantsusmaa mõju Euroopas, sealhulgas ka Baltikumis. 1924. aasta jaanuaris pöördus Inglise valitsus oma «pat-sifistlikust» joonest kinni pidades niinimetatud väikese ant-tanti riikide ja Poola poole noodiga, nõudes seletust kre-diitide kohta, mida need riigid pidid relvastumise otstarbel Prantsusmaalt saama.

Inglise diplomaatia suurendas tähelepanu ka Balti riikidele. Juhtus enneolematu asi: Macdonald ise võttis vastu Eesti saadiku, avaldas soovi isiklikult külastada Balti riike ja lubas ka tulevikus nende esindajatele audientsi anda.⁵⁰ Saadik oli väga meelitatud. Macdonald võttis vastu ka Läti saadiku, kellel ta soovitas loota mitte väikestele liitudele, vaid Rahvasteliidule. Macdonald heietas demagoogiliselt ülemaailmsest desarmeerimisest ja seoses sellega keeldus viisakalt Lätile relvi saatmast, mida viimase valitsus oli palunud.⁵¹ 1924. aasta veebruarikuus asetleidnud jutuaajamisel Eesti valitsuse esindajatega andis Inglismaa saadik Balti riikides muu hulgas mõista, et Prantsuse mõju Eesti armees on ebasoovitav. Ta avaldas kartust, et Eesti ohvitserid võivad sattuda Prantsuse poliitika liiga tugeva mõju alla.⁵²

Eriti suurenes Inglismaa mõju Soomes. Soome armee ja laevastik reorganiseeriti Inglise eeskujul. 1924. aasta novembris külastas Soomet Inglise sõjaväemissioon eesotsas kindral Kirkiga. Missiooni eesmärk oli reorganiseerida Soome armee kindralstaap, koordineerida laevastiku ja rannakaitse tegevust. Kui missioon oli oma töö lõpetanud, pöördus kindral Kirk tagasi Londonisse, kus tal oli jutuaajamine Suurbritannia merejõudude ministriga. Seejärel saadeti kindral Soome tagasi juba Inglise sõjanõunikuna.⁵³

Inglise mõju tugevnes ka teistes Balti riikides. 1924. aasta suvel kutsus kindral Laidoner Inglise sõjaväemissiooni Eestit külastama. 14. oktoobril 1924 teatas saadik O. Kallas valitsusele, et Inglismaa soosingu võitmiseks ja sõjalise koostöö tugevdamiseks on vaja, et Eesti, Läti ja Leedu sõjaväeatašeeks Inglismaal oleks In g l i s e k i n d r a l B u r t (!). Samuti on vaja, et Eesti armee nõunikud ja instruktorid oleksid inglased ning sõjaväele hangitaks

50 ENSV ORKA materjalid.

51 Sealsamas.

52 Sealsamas.

53 Sealsamas.

relvastust- ja varustust Inglismaalt. Kallas kirjutas, et temalt on Inglismaal juba korduvalt päritud: «Teie soovite meilt (s. t. Inglismaalt — A. K.) kaitset, kuid võtate Prantsusmaalt omad militär-professorid, saadate sinna militär-attasheed, teete suuremad sisseostud sealt.»⁵⁴ Saadik soovitas kiiremini realiseerida Laidoneri ettepanekud, anda kindral Burtile võimalus relvade pealt teenida («ta hakkab odavamalt ostma, meile aga kallimalt müüma»⁵⁵), hakata Eestis kõige kiiremas korras inglise keelt ja kultuuri levitama, luua Inglise-Eesti ühing jne.

Järjest suurenev orientatsioon Inglismaale põhjustas teravat kriitikat isegi Eesti valitsevates ringkondades. Üks Poola-Balti liidu loomise initsiaatoreid ja Prantsuse orientatsiooni poolehoidjaid Pusta kirjutas 10. jaanuaril 1924 välisministrile, et ta ei oska endale ette kujutada Poola väljalangemist Balti liidust, kuigi see meeldiks inglastele. Tema arvates ei tohiks Balti riigid oma tulevikuplaane rajada Inglismaale, seniajani kui Inglismaa pole oma plaane nendele rajanud. Pusta märkis, et esialgsete arvestuste kohaselt läheb armee reorganiseerimine Inglise eeskujul Eestile maksma 19 miljardit marka. Ta kahtles, kas Eesti suudab sellist summat välja panna ja kas ta tugevdab niimoodi oma iseseisvust.⁵⁶

Sellises olukorras tuli 15. veebruaril 1924 Varssavis kokku järjekordne Balti riikide konverents, millest võtsid osa Soome, Eesti, Läti ja Poola välisministrid. Konverentsile eelnesid pikemad keerulised diplomaatilised ettevalmistused, mis olid tingitud osavõtivate maade suurtest vastuoludest. Ametlikult arutati konverentsil küsimusi, mis olid seotud rahvusvahelise olukorra, desarmeerimise ja osavõtivate maade majanduslike suhetega. Kuid see päevakord oli vaid suitsukate, mis pidi laia üldsuse ja esmajoones Nõukogude valitsuse eest varjama konverentsi Nõukogude-vastast suunda. Soome välisministri kohusetäitja Enckell ütles juba 1924. aasta jaanuaris, et eelseisval Varssavi konverentsil on tähtsam selle mitteametlik osa ja eraviisilised läbirääkimised.⁵⁷

Konverentsist osavõtjate vahel polnud ka seekord üksmeelt. Saksa saatkond Poolas kirjutas konverentsist aru

⁵⁴ ENSV ORKA materjalid.

⁵⁵ Sealsamas.

⁵⁶ Sealsamas.

⁵⁷ Sealsamas.

andes oma valitsusele, et kuigi Poola ajakirjandus kinnitab Balti liidu kui omapärase väikese antanti eksisteerimist, näitas konverents vastupidist.⁵⁸ Soome esindaja Enckell teatas konverentsil, et Venemaa poolt ei ähvarda Soomet miski. Soomele on meelepärasem suhete normaliseerimine Venemaaga. Soome ei taha sõlmida sõjalist lepingut Poolaga. Läti delegatsioon toetas Poolat vaid osaliselt.⁵⁹

Poolas tekitas konverentsi nurjumine meelehärmi. «Pahempoolsed» parteid nõudsid nelja riigi liidu sõlmimist ja Leedu järkjärgulist tõmbamist sellesse, et luua tugev Vene-vastane rinne.⁶⁰ Parempoolsed parteid aga arvasid, et Balti liidu loomine võib avaldada ebasoovitavat mõju suhetele Nõukogude Venemaaga.

Eesti välisminister hindas konverentsi optimistlikumalt. Tema arvates võis konstateerida, et Balti riikide ühisrinne on siiski olemas, välja arvatud Leedu ja Soome.⁶¹ Kuid ilmselt serveeris minister soovitud tegelikkuse pähe. Ebaõnnestumisi välispoliitikas komplitseerisid järjest süvenevad sisemised vastuolud. Tööerakondlased astusid 1923. aasta lõpul Pätsi valitsusest välja. Majanduslik kriis, ikaldus ja riigivargus olid riigi katastroofini viinud. 1924. aasta kevadel astus Pätsi valitsus tagasi, asemele tuli Akeli kabinet, kes jätkas endise valitsuse poliitikat.

Teravneva klassivõitlusega kaasnes reaktsiooni määramine. Üks poliitiline protsess töölisliikumise juhtide üle järgnes teisele. Saadeti laiali ametiühinguid ja noorsoo-organisatsioone. Kõik töölisajalehed keelati ära. Tapeti Eestimaa Kommunistliku Partei väljapaistvad tegelased Jaan Kreuks, Jaan Tomp ja teised. 1924. aasta jaanuaris arreeteriti ja anti kohtu alla ligikaudu kakssada töölisorganisatsioonide tegelast, sealhulgas Riigikogu tööliste fraktsiooni ning kohaliku linna- ja külaomavalitsuse liikmed.

Kuid ei terror ega demokraatliku vabaduse riismete likvideerimine toonud kodanlusele soovitud tagajärgi. Sügavale põranda alla läinud Eestimaa Kommunistlik Partei asus juhtima Eesti proletariaadi kangelaslikku võitlust demokraatliku vabaduse ja nõukogude võimu eest. Töö-

⁵⁸ ENSV ORKA materjalid.

⁵⁹ Sealsamas.

⁶⁰ Sealsamas.

⁶¹ Sealsamas.

rahva Ühise Väerinde lipu alla koondusid töölisklassi kõrval töötav talurahvas ja linna väikekodanlus. 1923. aasta mais toimunud II Riigikogu ja detsembris asetleidnud kohalike omavalitsusorganite valimised tõid suure võidu Ühise Väerinde kandidaatidele. Eesti sotsiaaldemokraatide häälkandja «Ühendus» kirjutas murelikult Kommunistliku Partei mõju kasvust. Ajaleht nentis, et Kommunistlik Partei sai I Riigikogu valimistega võrreldes üle kahe korra rohkem hääli. Ühise Väerinde nimekiri oli häältearvu poolest kolmandal kohal. Sellest hoolimata, et valitsusorganid annulleerisid Ühise Väerinde nimekirjad proletariaadi tsitadellis Tallinnas ja Narvas, said kommunistid parlamendi sajast kohast kümme.

Eesti töötajad veendusid järjest rohkem, ei ainus väljapääs olukorrast on nõukogude võimu kehtestamine ja Eesti astumine Nõukogude Liidu rahvaste vennalikkusse. Neid loosungeid kuulutati avalikult 1924. aasta kevadel korraldatud miitingutel ja demonstratsioonidel. Nii näiteks märgiti ühel Tallinna tööliste koosolekul, et Eesti tööstus ei saa Nõukogude Liidu loodusrikkustest isoleerituna areneda ja on määratud kiratsema. Aplausi saatel võeti vastu järgmine resolutsioon: «Koosolek otsustab: Eesti töötajad suudavad ainult sel juhul väljasuremisest pääseda, kui Eesti ühineb Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduga.» Selline oli eesti rahva vastus kodanluse kuritegelikule Nõukogude-vastasele poliitikale.

1924. aasta sügiseks kujunes riigis välja revolutsiooniline situatsioon. 15. oktoobril pöördus Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee kõikide tööliste, sõdurite, madruste ja teenistujate poole avaliku kirjaga, milles väideti, et ainsaks väljapääsuks ummikust, kuhu kodanlus riigi on ajanud, on nõukogude võimu kehtestamine. Kirjas kuulutati: «Eesti rahvas võib saada iseseisvaks ainult Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidus.»⁶²

Revolutsioonilise plahvatuse oht suurendas veel rohkem kodanluse viha Nõukogudemaa vastu. Aktiviseerusid provokatsioonilised kallaletungid Nõukogude Liidule. Nõukogude-vastane kampaania võttis sellise fantastilise ulatuse, et selle vastu astus välja isegi Eesti saadik Nõukogude Liidus A. Birk. Salajases ettekandes valitsusele 20. veebruarist 1924 kirjutas ta hämmeldunult, et Eesti

⁶² Eesti NSV ajalugu, Tallinn, 1957, lk. 450.

ajakirjanduses levitatakse valeandmeid, mis tõenäoliselt on ammutatud mõne Tallinnas elava valgekaartlase suust.⁶³

1924. aasta veebruaris avaldasid Eesti ajalehed sise-
minister Einbundi intervjuu, mis oli ilmselt provokatsiooniline ja rajatud väljamõeldud faktidele. Nõukogude valitsus avaldas sellega seoses ägedat protesti. Eesti välisminister vastas sellele 13. veebruaril noodiga, milles häbe-
matult väideti, et intervjuu materjalid on ammutatud Eestis arreteeritud Nõukogude kodanikelt konfiskeeritud dokumentidest, Moskva ajakirjandusest ja Nõukogude juhtide avaldustest.⁶⁴

Nõukogude valitsus nõudis kategooriliselt Einbundi laimava ja provokatsioonilise intervjuu ümberlükkamist. Vastuseks sellele oli Eesti välisminister sunnitud oma valitsuse nimel tunnistama, et lähemal kontrollimisel osutusid siseministri intervjuus toodud andmed ebaõigeks.⁶⁵

Eesti diplomaatia tegeles endiselt Balti liidu loomisega. Seejuures peeti silmas mitte üksnes välis-, vaid ka sisepoliitilisi kaalutlusi: liidus nähti relva võitluseks riigis laieneva revolutsioonilise liikumise vastu.

Eesti valitsuse niisugune poliitika ei soodustanud sugugi suhete parandamist idanaabriga. Nõukogude valitsuse initsiatiivil korraldati 1924. aastal sageli läbirääkimisi kahe maa majanduslike suhete reguleerimise üle. Nagu nähtub välisministeeriumi poliitilise osakonna idabüroo aruandest, olid nende tulemused tühised.⁶⁶ Kodanlusele tuli oma poliitika eest kallist hinda maksta. 1. detsembril 1924 astus Eesti proletariaat, relv käes, välja kodanluse vihatud diktatuuri vastu ja nõukogude võimu taaskehtestamise eest.

⁶³ ENSV ORKA materjalid.

⁶⁴ Sealsamas.

⁶⁵ Внешняя политика СССР. Сборник документов (1921—1924), Москва, 1944, lk. 833.

⁶⁶ ENSV ORKA materjalid.

V PEATÜKK

NÕUKOGUDE LIIDU JA EESTI SUHTED AASTAIL 1925—1928

1. Eesti välispoliitika Nõukogude-vastase suuna teravnemine pärast 1924. aasta relvastatud detsembriülelõustu

1925. aastal läks poliitiline olukord Euroopas jälle keerulisemaks. Ameerika Ühendriikide valitsevad ringkonnad mõjutasid aktiivselt Euroopa kapitalistlike riikide poliitikat, kasutades viimaste rahalist sõltuvust Ameerikast. Ühendriikide mõjul läks juhtiv osa Euroopas täielikult Inglise imperialismi kätte. Inglise-Ameerika imperialismi peaesmärk oli luua ühtne Nõukogude-vastane rinne. Valmistati pikkamööda ette pinnast Locarno kokkulepeteks, mis oma teravikuga olid sihitud Nõukogude Liidu vastu. Ameerika Ühendriikidele ja Inglismaa valitsusele toetudes taastas Saksa imperialism tasapisi oma sõjalis-majanduslikku potentsiaali. Saksamaa mängis kahepalgelist mängu, valmistudes otsustavaks rünnakuks Versailles' süsteemile. Nõudes garantiid Reini piirile, üritas Saksa diplomaatia kõigepealt Prantsusmaad Reinimaalt välja tõrjuda ja viimane tervikuna endale jätta. Idas taotles Saksamaa, vastupidi, piiride revideerimist, Danzigi ja Poola koridori vallutamist ning Ülem-Sileesia piiride õgvendamist. Prantsusmaa ja tema liitlane Poola polnud loomulikult nende plaanidega nõus. Šantažeerides Lääne diplomaatiat kommunismiohuga, võitis Saksamaa endale ühe positsiooni teise järel. Prantsusmaa oli sunnitud järele andma, sest Saksamaad toetasid Ameerika Ühendriigid, Inglismaa ning Itaalia. Seejuures oli kaugeleulatuvaks eesmärgiks tõmmata Saksamaa Lääne imperialismi Nõukogude-vastasesse blokki. Poolale aga anti mõista, et Danzigi ja Poola koridori võimalik kaotus kompenseeritakse Nõukogude Valgevene ja Ukraina arvel. Seoses sel-

lega tõusis jälle päevakorda Poola ja Baltimaade Nõukogude-vastase sõjalis-poliitilise bloki loomine.

NSV Liidu täievoliline esindaja Prantsusmaal L. Krasin kirjutas ettekandes Välisasjade Rahvakomissariaadile: «Kõik need faktid üheskoos sunnivad järeldama, et meil on tegemist kapitalistliku Euroopa juhtivate valitsuste ühendusega, et Inglismaa vasak käsi sirutub Saksamaa ning Poola ja Baltikumi järele, ähvardades ilmselt Leningradi.»¹ Nendes tingimustes kasutas Lääne imperialism detsembriülestõusu Eestis uute Nõukogude-vastaste kallaletungide ettekäändena. Kodanlik ajakirjandus alustas Nõukogude Liidu vastu laimukampaaniat. See võttis eriti suure ulatuse Inglismaal. Chamberlain deklareeris, et ta ei hakka Curzoni moodi halbu noote kirjutama, vaid asub hoopis tegutsema. Ja seda ta tegigi. Ta külastas Euroopa pealinnu ja kutsus kõikjal üles ristsõtta kommunismi ja NSV Liidu vastu. 5. detsembril 1924 kohtus Chamberlain Pariisis Herriot'ga. Arutati tegevüsühitsust NSV Liidu suhtes ja vajadust võidelda kommunismi vastu.² Ameerika imperialistid olid Chamberlainiga ühel meelel. Kohe pärast detsembriülestõusu mahasurumist kutsus Ameerika Ühendriikide Riigidepartemangu Ida-Euroopa osakonna juhataja Young välja Eesti esindaja A. Piibu ja avaldas rahuldustunnet, et Eesti valitsusel õnnestus «resoluutsete abinõudega» kiiresti kord jalule seada.³ Young teatas Piibule, et Ameerika Ühendriigid kavatsevad alustatud võitluse lõpuni viia ja Nõukogude Liitu enne mitte tunnustada, kui viimane on loobunud III Internatsionaali kaudu propagandat tegemast.⁴ Young tundis suurt huvi ka materjalide vastu, mille abil saaks Nõukogude Liitu süüdistada õõnestustöös Eesti vastu ja viimase siseasjadesse vahelesegamises. Nõukogude-vastase pealetungiga kiirustas ühinema ka Prantsusmaa.

Väikesest Eestist sai «päevakangelane». Eesti valitsuse ja selle saatkondade poole pöördusid imperialistlike riikide kõige mõjukamad ajalehed, et saada andmeid Moskva «õõnestustöö» kohta, mida nendele lahkelt serveeritigi. Eesti riigimehed kirjutasid Nõukogude organite «õõnestustegevusest» artikleid ja andsid ajakirjandusele intervjuu-

¹ Документы внешней политики СССР, VIII kd., lk. 311—313.

² ENSV ORKA materjalid.

³ Sealsamas.

⁴ Sealsamas.

sid. Eriti agaralt tegutses Eesti saatkond Londonis. Eesti valitsus saatis Euroopasse ringsõidule välisministeeriumi informatsioonibüroo juhi Oidermanni, kes käis Berliinis, Pariisis ja Londonis, varustades ajalehti heldelt iga sorti Nõukogude-vastaste materjalidega, mis olid enamuses koostatud NSV Liitu saadetud kodanliku Eesti agentide tendentsliku ning absurdse informatsiooni alusel.

Rootsi ajaleht «Aftonbladet» avaldas 14. detsembril 1924 Eesti välisministri Pusta intervjuu, mis sisaldas jämedaid ja laimavaid süüdistusi Nõukogude valitsusele. Pusta kinnitas, et ülestõusu olevat organiseerinud Kommunistlik Internatsionaal ja Nõukogude valitsus, kes olevat saatnud Eestisse oma agente ja relvi. Pusta deklareeris kategooriliselt, et täpsete andmete kohaselt olevat ülestõusu käiku juhitud otseselt Moskvast.⁵ Minister püüdis Eesti valitsust kõigiti heas valguses näidata. Ta väitis, et 1. detsembri ülestõusust hoolimata ei kavatse Eesti valitsus ajada vaenulikku poliitikat NSV Liidu vastu, vaid moodustab puht «riigikaitse huvidest» lähtudes Kaitseliidu, s. t. tsiviilarmee. Pusta väitis häbematult, et Eesti valitsuse käsutuses on Nõukogude Liitu kompromiteerivaid dokumente, mis saadetakse Rahvasteliidule.⁶ Intervjuu oli kodanlikule propagandale taevaanniks, seda kommenteeriti ulatuslikult ajakirjanduses ja kasutati Nõukogude-vastaste meeolude õhutamiseks.

Nõukogude valitsus avaldas resoluutset protesti ja nõudis Eesti valitsuselt seletust. Olles seina vastu surutud, sai Eesti valitsus hakkama uue alatusega. Eesti saadik A. Birk teatas 29. detsembril Välisasjade Rahvakomissariaadi kolleegiumi liikmele V. Kopile, et Rootsi ajalehele pole antud mingit intervjuud.⁷ See avaldus asetas väga raskesse olukorda ajalehe «Aftonbladet», kes omakorda nõudis Eesti valitsuselt kinnitust, et välisministri intervjuu siiski toimus. Eesti saadik E. Virgo kirjutas Stokholmist, et ajaleht on raskustes ja on oma autoriteedi pärast kõigeiks valmis. Seepärast soovitas Virgo Pustale kinnitada, et intervjuu toimus, olgugi selle tagajärjeks viimase ametist tagasiastumine.⁸ Saadik soovitas ajalehega kokku leppida, et intervjuu anti, kuid et selles pole-

⁵ ENSV ORKA materjalid.

⁶ Sealsamas.

⁷ Sealsamas.

⁸ Sealsamas.

vat olnud süüdistusi Nõukogude valitsuse aadressil.⁹ Eesti valitsuse kahtlased mahhinatsioonid paljastati, tema presitiiz sai raske hoobi. Saadik E. Virgo kirjutas Stokholmist, et niisugused asjad võivad hävitada kogu selle moraalse võidu, mida Eesti saavutas oma väljaastumistega pärast 1. detsembril.¹⁰

Relvastatud ülestõus tekitas Eesti kodanluse hulgas paanikat ja nõutust. Eesti valitsus pöördus Inglismaa poole palvega saata Tallinnasse Inglise laevastik.¹¹ Ühtlasi alustati Inglise valitsusega salajasi läbirääkimisi Saaremaale ja Hiiumaale Inglise mereväebaaside rajamise üle. Kuid Inglise diplomaatia ajas väga ettevaatlikku poliitikat. Konservatiivid, kes kartsid tööerakondlaste ja liberaalide vastuseisu, ei julgenud Eesti pärast Nõukogude Liiduga suhteid teravaks ajada.¹² Londoni «Times» kirjutas 10. detsembril 1924: «Eesti valitsus andis oma esindaja kaudu Inglismaal mõista, et ta tervitaks Briti sõjalaevade visiiti Revalisse. Kuigi see poleks Briti sõjalaevastiku eskaadri esimene viisakusvisiit Baltimaade sadamatesse, võidakse Revali küllastamist just praegu, pärast hiljutist kommunistlikku ülestõusu valesti mõista. Briti valitsus ei kiida heaks sellist visiiti, mida võidakse tõlgendada vahelesegamisena mõne Balti riigi siseasjadesse.»¹³ «Times'i» avaldus ehmatas Eesti esindajat. Ta palus kiire korras vastuvõttu Inglise Välisministeeriumi Põhja departemangu juhatajalt Gregorylt, et välja selgitada, kas «Times» peegeldab valitsuse seisukohta. 12. jaanuaril 1925 teatas Kallas Eesti Välisministeeriumile nendest läbirääkimistest järgmist: «Temaga (Gregoryga) rääkides ütlesin, et «Times'i» sõnumit võib mõista kui Briti Balti poliitika programmi. Gregory vastas sellele, et «Times» võib muidugi püüda oma artikliga valitsuse poliitikat mõjutada, kuid see ei tähenda, et ajaleht tõepoolest peegeldaks valitsuse poliitikat. Gregory ütles, et tema ei teatanud ajalehele palvest laevastikku saata.» Edasi kirjutab Kallas: «Lohutuseks võime arvata, et kui Foreign Office oligi seekord laevade saatmise vastu, jättis ta selle küsimuse lõplikult otsustamata. Vähemalt võib järeldada Gregory sõna-

⁹ ENSV ORKA materjalid.

¹⁰ Sealsamas.

¹¹ Sealsamas.

¹² Sealsamas.

¹³ Документы внешней политики СССР, VIII kd., lk. 768.

dest, et Briti admiraliteedi pilk on suunatud ka Balti merele.»¹⁴ Kaldal oli jutuajamine ka Chamberlainiga, kes ütles, et tema «Times'i» avalduste eest ei vastuta.¹⁵ Seega andis Inglise valitsus mõista, et antud hetkel pole diplomaatiliste ja taktikaliste kaalutluste tõttu otstarbekas oma sõjalaevu Eesti sadamatesse saata, kuid et seda on võimalik teha tulevikus.

Kodanliku Eesti Nõukogude-vaenulik ja rahule ohtlik tegevus sundis Nõukogude valitsust esinema mitme noodiga, milles ta hoiatas Eesti valitsust selle ohtliku mängu tagajärgede eest. Nõukogude valitsuse noodis 10. märtsist 1925¹⁶ öeldi, et NSV Liidu valitsusel on ümberlukkamatuid tõendeid, et Eesti saadik Londonis härra Kallas pöördus jaanuarikuu jooksul kaks korda Inglise valitsuse poole ettepanekutega, mille elluviimine võrduks Inglise protektoraadi kehtestamisega Eesti üle ja Eesti välispoliitika juhtimise andmisega Inglismaa kätte, vähemalt selles osas, mis puutub NSV Liidu suhtes teostatavasse poliitikasse. Kuna tema käsutuses olevad andmed on absoluutselt täpsed, ei kavatse Nõukogude Liidu valitsus hakata Eesti valitsusega nende tõepärasuse formaalset küsimust arutama... Nõukogude valitsus suhtub täie tõsidusega Eesti välispoliitika kallakusse ja peab vajalikuks deklareerida, et ta ei saa mingil juhul leppida Baltikumis Nõukogude valitsuse vastu suunatud protektoraadi kehtestamisega või kolmandate riikide poolt lähtuva kas või kõige kaudsemagi juhtiva mõjuga.

Eesti valitsus kinnitas vastusnootides silmakirjalikult oma sõbralikke tundeid Nõukogude Liidu vastu ja väitis, et ta ei pea Inglise valitsusega mingeid läbirääkimisi saarte rentimise üle ning et Nõukogude noodis esitatud faktid olevat välja mõeldud.¹⁷ Kuid see oli järjekordne vale. Kallas kirjutas 21. detsembril 1924 välisministeeriumile: «Arvan, et Eesti valitsus mõtleb inglasi meie merre tõmmata. Ükskord olid kõne all isegi laevastikubaasid. Missugune on arvamus praegu? Palun informeerige.»¹⁸ Läbirääkimistest Saaremaa ja Hiiumaa rentimise üle kirjutasid Inglise, Prantsuse ja Saksa ajalehed. Nii näiteks

¹⁴ Документы внешней политики СССР, VIII kd., lk. 768.

¹⁵ Sealsamas.

¹⁶ ENSV ORKA materjalid.

¹⁷ Документы внешней политики СССР, VIII kd., lk. 187.

¹⁸ Sealsamas, lk. 778.

kirjutas saksa ajaloolane Karl Tiander artiklis «Teel Ida-Euroopa Locarno poole», et Eesti ajakirjandus ja Tallinnas ilmuv Inglise informatsioonibülletään arutasid avalikult Saaremaa rentimist Inglismaale ja sinna sõjaväebaasi rajamist.¹⁹ Prantsuse ajaleht «Aire Nouvelle» märkis 29. juulil 1925. aastal artiklis «Nõukogude-vastane blokk ja Inglismaa poliitika», et «Eestis püüab Inglise laevastik Öseli ja Dagö saarel kanda kinnitada».²⁰

Rahu ja NSV Liidu julgeolekut ohustavatest Eesti valitsuse sammudest informeeris Välisasjade Rahvakomissariaati NSV Liidu suursaadik Prantsusmaal L. Krassin. Ta kirjutas 17. mail: «Saime alles hiljuti usaldusväärsest allikast andmeid Eesti ja Inglismaa läbirääkimistest Öseli ja Dagö saare pikaajalise rentimise üle garantiina laenu eest, mille Inglismaa annab Eestile sõjaliste tellimuste eest tasumiseks. Tõenäoliselt ei tulda toime ka Inglise instruktoriteta. Mis aga puutub saartesse, siis on teada, mispärast Inglismaa nendest on huvitatud.»²¹ 27. mail esitas Välisasjade Rahvakomissariaadi kolleegiumi liige Aralov saadik A. Birgi kaudu Eesti valitsusele ametliku järelepärimise tema Nõukogude-vaenuliku tegevuse kohta.²²

Eesti valitsus oli suures kimbatuses, sest tema salajastest läbirääkimistest Inglise valitsusega sai teada maailma üldsus ja esmajoones Nõukogude valitsus. Saadik Seljamaale Lätis tehti ülesandeks nõu küsida Inglise saadikult Vaughanilt. Viimane kinnitas Seljamaale, et keegi ei või läbirääkimistest midagi kindlat teada, sest Inglise Välisministeerium «saladusi välja ei anna».²³ Kuid nagu Eesti saadik kirjutas, oli Inglise diplomaat mures, et Nõukogude valitsuse noodis osutati andmete absoluutsele täpsusele.²⁴ Vaughan käitus väga ettevaatlikult. Ta soovitas Nõukogude valitsust üleliiga mitte ärritada ja vastas väga põiklevalt Seljamaa vihjetele, et Inglise valitsus võiks Eesti kaitseks avalikult välja astuda. Ta rääkis Inglise valitsuse suurest sümpaatiast Eesti vastu ja puudutas otsekui muuseas Paldiski sadama küsimust. Seljamaa selgitas meeeldi, et Paldiski on Eesti parim sadam, kuhu

¹⁹ Zeitschrift für Politik, 1926, II kd., lk. 131.

²⁰ Документы внешней политики СССР, VIII kd., lk. 778.

²¹ Sealsamas, dok. 148, lk. 311–312.

²² Sealsamas, dok. 160, lk. 336.

²³ ENSV ORKA materjalid.

²⁴ Sealsamas.

saavad sisse sõita kõige suuremad laevad ja mis talvel kinni ei külmu.²⁵ Juba sellel faktil oli suur tähtsus, et Vaughan tundis huvi sadama vastu, millel oli ainult sõjaline tähtsus. Eesti kodanlus sai veel ühe õppetunni. Inglise diplomaatia demonstreeris veel kord, et ta näeb Eestis ainult Nõukogude-vastast tööriista ega paku talle midagi vastu.

Balti sõjalis-poliitilise liidu loomise katsete ebaõnnestumised, tülid teiste Balti riikidega ja lõpuks 1. detsembri ülestõus õõnestasid tugevasti Eesti valitsuse autoriteeti Inglise-Ameerika imperialismi silmis. Seepärast oli Eesti kodanlus valmis kas või nahast välja ronima, püüdes tõestada, et tema võim riigis on tugev, et «kord» seati kiiresti jalule ja et ta suudab täita seda osa, mis talle oli eraldatud imperialistlikes plaanides Nõukogude-vastase ühistrinde loomise kohta. Kõigepealt oli vaja tugevdada kodanluse diktatuuri, konsolideerida selle ridu ja saada üle erinevate poliitiliste parteide omavahelistest tülidest.

16. detsembril 1924 moodustati uus valitsus eesotsas J. Jaaksoniga. Siseministriks sai K. Einbund, välisministriks aga K. R. Pusta, kes oli Poola-Balti liidu järjekindel pooldaja ja tuntud oma Nõukogude-vaenulikkuse poolest. Uus kabinet oli Eesti kodanluse tähtsamate poliitiliste parteide koalitsioon. Sellesse kuulusid ka Eesti sotsiaaldemokraadid. Üks nende liidreid K. Ast sai portfelli ministriks. Püüdes õigustada oma osavõttu Eesti töölisklassi timukate valitsusest, teatasid sotsid, et nad läksid valitsuse koosseisu eesmärgiga takistada selle kaldumist paremale. Jaaksoni valitsuse teod jätsid varju kõik Eesti kodanluse senised kuriteod. Eesti sotsiaaldemokraadid läksid valitsuse koosseisu mitte vastasrindena, vaid Eesti kodanluse positsioonide tugevdamiseks.

Ülestõusu maha surunud, alustas kodanlus vastupealetungi. 9. jaanuaril 1925 võeti vastu «riigikorra kaitseseadus». Selle alusel keelustati kõik töölisklassi organisatsioonid, tühistati nende organisatsioonide esindajate volitused parlamendis ja kohalikes omavalitsusorganais. Keelati ära demonstratsioonid, miitingud, koosolekud nii tänaval kui ruumis. Seadusest üleastumist karistati surmanuhtluse, eluaegse sunnitöö või 10—15-aastase vangistusega.²⁶ Riigis kehtestati sõjaseisukord. Eesti sõjaväe

²⁵ ENSV ORKA materjalid.

²⁶ Sealsamas.

ülemjuhatajaks määrati jälle kindral Laidoner. Siseminister andis perioodiliselt välja korraldusi, mis «riigikorra kaitseadust» veelgi tugevdasid. Reorganiseeriti sõjalis-poliitiline organisatsioon Kaitseliit. Selle ülalpidamiseks võeti rahvalt erakorralist maksu. Kahe aastaga pidid Eesti töötajad maksma riigikassasse 200 miljonit marka. Peale selle eraldati Kaitseliidule riigieelarvest 50 miljonit marka. 1925. aastal moodustas Kaitseliidu eelarve kulude artikkel 137 824 724 marka.²⁷ Armeed ja Kaitseliidu ohvitseride ülen-dati ning autasustati massiliselt Vabadussõja ordeniga. Jaaksoni koalitsioonivalitsus ei õiendanud arveid üksnes ülestõusust osavõtnutega. Repressioonide rakendati pisemagi kahtluse puhul ja lihtsalt «profülaktika» eesmärgil. Lühikese ajaga lasti maha üle 500 inimese, pandi toime 6000 läbiotsimist, üle 2500 tööliste ja talupoja heideti vanglasse. Eesti rahva timukad kasutasid arreteeritute kallal selliseid kohutavaid piinamisviise, et nende ees kahvasid isegi inkvisitsiooni koledused. Rahvusvahelise Revolutsioonivõitlejate Abistamise Organisatsiooni täitevkomitee läkituses kõikide maade töölistele öeldi, et ««elektrivannid» olid kõige levinum piinamisviis. Enne kui ülekuulata asetati elektritoolile, peksti teda keppidega, püssivarraste ja okastraadist nuutidega. Kruusamägi, keda niimoodi piin-nati, ei suutnud peksmist välja kannatada, hüppas kaitsepolitsei kolmanda korruse aknast välja ja sai surma.»²⁸ Selliste meetoditega hankis Eesti «demokraatlik» valitsus tunnistusi selle «tõestamiseks», et on vaja võidelda «bolševistliku ohu» vastu. Kogu riigis toimusid maakondade viisi poliitilised protsessid töölisliikumisest osavõtjate üle. Linnades langetasid sõjakohtud peaaegu iga päev surmaotsuseid. Purustati ja keelustati ametiühinguid ning noorsoo-organisatsioone, suleti töölisajalehti.

Ohjeldamatu terror ja töötajate ebainimlik piinamine tekitasid rahvusvahelises üldsuses nõrdimust. Eesti rahva kaitseks astusid välja mitte üksnes Nõukogude Liidu töötajad ja lääneriikide kommunistlikud parteid. Eesti saadik Saksamaal teatas 8. detsembril 1924 Berliinist, et Eesti valitsuse terrorit mõistetakse hukka nii Lääne sotsialistide hulgas kui ka kodanlikes ringkondades.²⁹

²⁷ ENSV ORKA materjalid.

²⁸ «Pravda», 1. märtsil 1925.

²⁹ ENSV ORKA materjalid.

Saadik märkis, et Läänes peetakse niisugust poliitikat Eesti kodanluse nõrkuse tunnuseks, mis tulevat kahjuks Eesti prestiižile.³⁰

Tugevdades riigis terroripoliitikat, õhutas Eesti kodanlus ühtlasi Nõukogude-vastaseid kirgi. Selles suhtes on väga iseloomulik Kaitseliidu embleem, mille projekti kinnitas valitsus 29. mail 1925. aastal. Embleemil oli kujutatud lõvi esikäppade vahel istuv laps, kes hoiab käes palmioksa. Lõvi paremas käpas oli hõbemõök ja ta pilk oli itta suunatud.³¹ Selles sümboolikas peegeldub Eesti kodanluse natsionalistliku ideoloogia kogu jesuiitlik olemus: palmioksaga last, kes kehastab iseseisvuse ideed, kaitseb kommunistliku Ida eest turske lõvi! Tegelikult väljendas see embleem sõjaka Nõukogude-vastase natsionalismi ideed, kutsus üles võitlusele Nõukogude Liidu vastu.

Eesti kodanluse Nõukogude-vastane poliitika võttis järjest teravamalt ilme. Toetudes Lääne imperialistlike riikide reaktioonilistele militaristlikele ringkondadele, hakkas Eesti diplomaatia jälle Poola-Balti sõjalise liidu loomise suunas samme astuma. Seoses Inglise mõju tugevnemisega Poolas nõrgenesid pikkamööda ka Inglise-Prantsuse lahkkelid Balti liidu loomise suhtes. Inglise diplomaatia rääkis järjest harvemini kolme Balti riigi liidu loomise kavatsusest. Eestis saadi selle põhjustest aru. Nii ütles minister Pusta 1925. aasta jaanuaris, et Eesti kahetseks, kui tal tuleks Inglismaa ja Prantsusmaa vahel valida. Eesti poliitika võivat ainult Inglise-Prantsuse liidule tugineda.³²

25. märtsil 1925. aastal teatas Eesti saadik Varssavist, et lähemal ajal saabub Poolasse Inglise parlamendi- ja finantsdelegatsioon ning et seoses sellega muutub Inglismaa poliitika Poola suhtes. Lääne kodanlik ajakirjandus hakkas energiliselt Poola-Balti liidu loomise vajalikkust arutama. Ajaleht «Times» kirjutas, et 1. detsembri sündmused Tallinnas hoiatavad Balti riike suurenenud kommunismiohu eest, et riigikaitse huvid ning ühised majanduslikud ja poliitilised huvid nõuavad Baltimaade tihedat omavahelist koostööd.³³ Ajaleht «Manchester Guardian» avaldas lootust, et seoses Prantsuse mõju nõrgenemisega

³⁰ ENSV ORKA materjalid.

³¹ Sealsamas.

³² Sealsamas.

³³ «Times», 14. jaanuaril 1925.

Poolas ja «bolševismiohu» suurenemisega on tekkinud soodsad tingimused Balti liidu loomiseks.³⁴ Prantsuse ajakirjandus laulis ditürambe Poola ja Balti riikide «sõbrusele».³⁵ Optimistlikult olid meelestatud Poola reaktsioonilised valitsevad ringkonnad. Poola ajakirjandus kriipsutas eriti alla Poola osatähtsust Balti riikide iseseisvuse kaitsmisel ja avaldas lootust, et eelseisval välisministrite konverentsil hakatakse arutama võitlust kommunismiohuga.³⁶

Eesti välisminister Pusta tegi suuri jõupingutusi järjekordse Balti konverentsi kokkukutsumiseks. Orienteerudes Inglismaa, Prantsusmaa ja Poola kõige reaktsioonilisematele ja agressiivsematele ringkondadele, taotles Pusta vastavate meeleeolude võitu ka Lätis ja Soomes. Kuid Soome kodanlus kaldus Poola-Balti liidu ideest järjest kaugemale, Läti aga kõikis Poola-Eesti ja Soome orientatsiooni vahel. 1925. aasta jaanuaris käis Pusta Lätis, kus tal oli jutuajaminine Meierovicsiga, keda ta veenis Poolaga liitu astuma. Meierovics tunnistas Nõukogude suursaadikule Aralovile, et «Eesti minister Pusta käis Riias kindla eesmärgiga veenda Lätit Balti liitu astuma» ja et «Lätis pooldavad kõik sõjalised ringkonnad liitu Poolaga».³⁷

Poola, Eesti, Läti ja Soome välisministrite konverents tuli kokku 16. jaanuaril 1925. aastal Helsingis. Avaliku arvamuse petmiseks deklareerisid konverentsist osavõtavad delegatsioonid, et nende peaesmärk on Rahvasteliidus ülestõstetud rahu säilitamise ja kindlustamise tähtsate printsiipide arutamine. Ametlikult oli konverentsi tähtsaimaks küsimuseks arbitraažikonventsiooni vastuvõtmine, tegelikult aga hoopis Balti sõjalise liidu lõplik loomine. «Päevaleht» kirjutas sel puhul, et arbitraažileping on vaid dekoratsioon, Baltimaade rahvad ootavad sõnarohketelt konverentsidelt palju rohkemat.³⁸ Konverentsi tõelistest eesmärkidest kõneleb ka fakt, et kohe selle algul asetasiid Eesti ja Poola delegatsioon Soome ette küsimuse, kas ta on valmis osa võtma nelja riigi sõjalis-poliitilisest

³⁴ «Manchester Guardian», 16. jaanuaril 1926.

³⁵ ENSV ORKA materjalid.

³⁶ Sealsamas.

³⁷ Документы внешней политики СССР, VIII kd., lk. 22.

³⁸ «Päevaleht», 15. jaanuaril 1925.

liidust. See oli katse äratada ellu 1922. aasta Varssavi protokoll.

Helsingi konverents ei õigustanud talle pandud lootusi. Soome valitsus suhtus eitavalt sõjalis-poliitilise lepingu sõlmimisse. Veel enam, Läti delegatsioon teatas, et ta ei kirjuta alla arbitraažilepingule. Konverentsi ähvardas nurjumine. Prantsuse valitsus, kes konverentsi käiku tähelepanelikult jälgis, rakendas kiireid abinõusid täieliku krahhi vältimiseks. Prantsuse Välisministeeriumi Baltikumi, Poola ja Skandinaaviamaade osakonna juhataja ütles oma jutuajamisel Eesti saadikuga, et kui konverentsil ei suudeta luua suurt Balti liitu, siis tuleks vastu võtta kas või arbitraažileping. Kui aga see ka ei õnnestu, siis oleks soovitatav luua Poola, Eesti ja Läti kolmikliit.³⁹ Prantsuse valitsus saatiski välja vastavad instruksioonid oma saadikutele Poolas, Lätis ja Soomes. Saadikutele tehti ülesandeks veenda konverentsist osavõtvaid maid selles, et ühiste eesmärkide nimel oleks vaja väikesed küsimused kõrvale jätta.⁴⁰ Eesti delegatsiooni juht Pusta ütles, et konverentsi nurjumine võib jätta Läänes mulje, nagu poleks Balti riigid suutelised Nõukogude-vastasesse blokki liituma. Pärast 1. detsembri sündmusi olevat niisugune arvamus Eestile ja teistele Balti riikidele väga ohtlik.⁴¹

Prantsuse diplomaatia survele ning Eesti ja Poola jõupingutuste tulemusel võeti lõpuks vastu konventsioon arbitraaži kohta. Sellel polnud mingit praktilist tähtsust, see pidi vaid demonstreerima konverentsist osavõtjate olematut ühtsust.

Konverentsil arutati ka võitlust «kommunistliku propaganda» vastu. Tegelikult tähendas see, et konverentsil tehti katset koordineerida tegevust revolutsioonilise liikumise vastu omal maal. Konverentsi lõpp-protokollis märgiti, et neli riiki peavad ka tulevikus kinni Poola, Läti, Eesti ja Soome välisministeeriumi informatsiooniosakonna juhatajate 15. juulil 1924. aastal toimunud Varssavi nõupidamise otsustest.⁴² Vaatamata mitme resolutsiooni vastuvõtmisele, ei lahendanud konverents neid küsimusi, milleks ta oli kokku kutsutud. Ajaleht «Vaba Maa» kirjutas ironiliselt, et Balti konverentsi võilks võrrelda moodsa

³⁹ ENSV ORKA materjalid.

⁴⁰ Sealsamas.

⁴¹ Sealsamas.

⁴² Sealsamas.

psühholoogilise romaaniga, mis kohutavalt närve kõditab, kuid tegevust kuigivõrd edasi ei vii.⁴³

Konverentsi ebaõnnestumine ei kohutanud Eesti välisministrit Pustat. Oli jäänud veel võimalus kokku leppida Poola ja Lätiga kolmikliidu loomise suhtes. Juba veebruaris käis Pusta Varssavis, kus tal oli jutuajamine presidendi ja peaministriga. Vastuseks Pusta visiidile külastas Eestit ja Lätti Poola kindralstaabi ülema asetäitja kindral Kessler. Saavutamata Balti sõjalis-poliitilise liidu loomist välisministrite konverentsil, otsustasid Poola ja Eesti reaktioonilised jõud nüüd kindralstaapide liinis kokku leppida. NSV Liidu saadik Poolas P. Voikov teatas 25. märtsil 1925 Välisasjade Rahvakomissariaadile, et «kõige lähemas tulevikus toimub Riias kindralstaapide esindajate nõupidamine. Kära vältimiseks on kindralstaabid esindatud teisejärguliste ohvitseridega.»⁴⁴

Nõupidamine toimus Riias 31. märtsist kuni 2. aprillini. Sellest võtsid osa Poola, Eesti, Läti ja Rumeenia kindralstaabi esindajad. Soome sõjaväeatašee viibis nõupidamisel vaatljana. Arutati järgmisi küsimusi: nõupidamisest osavõtvate maade kindralstaapide tegevuse koordineerimine, relvastatud jõudude arendamise ühise plaani väljatöötamine, informatsiooni (luure) koordineerimine.⁴⁵ Kindralstaapide esindajate järgmine nõupidamine otsustati korraldada sama aasta sügisel.

Nagu ajaleht «Deutsche Allgemeine Zeitung» teatab, viibisid nõupidamisel ka Prantsuse ohvitserid, Varssavis asuva Prantsuse sõjaväemissiooni liikmed. Pärast nõupidamist sooritas Poola sõjaminister Sikorski kahenädalase sõidu Pariisi ja Nizzasse, kus tal oli jutuajamine Prantsuse sõjaministriga. Eesti välisminister Pusta käis Prantsusmaal kohtumas presidendi ja peaministriga. Prantsuse valitsus hindas kõrgelt Pusta «teeneid». Teda autasustati Prantsusmaa Aulegioni ohvitseri Suure Ristiga. Jaanuari algul kavandati Eesti parlamenditegelaste sõitu Varssavisse. Seega valmistati NSV Liidu vastu sõjalist vandenõu eesotsas Poolaga ning Eesti, Läti ja Rumeenia osavõtul. Nende maade seljataga seisid Euroopa suurriigid Prantsusmaa ja Inglismaa.

⁴³ «Vaba Maa», 21. jaanuaril 1925.

⁴⁴ Документы внешней политики СССР, VIII kd., dok. 92, lk. 191.

⁴⁵ Sealsamas, lk. 780; «Pravda», 9. aprillil 1925.

Nõukogude valitsus hoiatas korduvalt Eestit ja teisi Balti riike sellise poliitika ohtlikkuse eest, väsimatult korra-tes, et Nõukogude Liidu välispoliitika eesmärk on rahu ja rahvaste julgeoleku kindlustamine. Tšitšerin ütles 1925. aasta märtsi algul toimunud NSV Liidu Kesktäitevkomitee III istungjärgul, et Balti riigid peavad lõppude lõpuks mõistma, «et nad eksisteerivad tänu meie lojaalsusele, lepingute ja iga rahva iseseisvuse austamisele, aga ei ela lääneriikide kaitsest».⁴⁶ Vastuseks Nõukogude valitsuse hoiatustele deklareeris Eesti valitsus jälle, et tal puuduvad Nõukogude Liidu vastu igasugused vaenulikud kavatsused, et mingit Riia nõupidamist pole olnud jne. Lõppude lõpuks oldi sunnitud tunnistama, et nõupidamine ikkagi toimus, kuid kinnitati, et seal olevat arutatud desarmeerimise küsimusi. Mitte ainult Nõukogude, vaid ka välismaa ajakirjandus avaldas teateid Riia nõupidamise tõeliste eesmärkide kohta. Üks Saksa ajaleht kirjutas 29. aprillil 1925. aastal, et Poola ja Baltimaade Nõukogudevastane ühisrinne hakkab järjest selgemaid piirjooni omandama. Moskvas poleks Riia nõupidamisele nii suurt tähelepanu pööratud, kui nende riikide seljataga ei seisaks lääneriigid. Moskvas mõistetakse hästi, et Baltimaad ja Poola on ainult suurriikide mängukannid.⁴⁷

Välisminister Pusta asetas suuri lootusi Tallinna konverentsile, mis oli kavas 1925. aasta suvel. Pusta võttis ette uue sõidu Läände, et oma peremeestega lõplikult kokku leppida suure Balti liidu loomise suhtes ja töötada välja eelseisva konverentsi liin. Ta käis Berliinis, Brüsselis, Pariisis ja Londonis. Eesti valitsus varjas hoolega ministri sõidu tõelisi eesmärke. Saadik A. Birgile saadeti Moskvasse üksikasjalik instruksioon, kuidas informeerida Nõukogude valitsust ministri sõidu eesmärkidest. Birk pidi Nõukogude valitsusele teatama, et Pusta sõitis Pariisi tutvuma Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa seisukohadega julgeoleku ning relvastuse vähendamise küsimuses enne Rahvasteliidu VI istungjärku. Londonis aga pidavat Pusta läbirääkimisi Inglismaaga kaubanduslepingu sõlmimise üle.⁴⁸

26. juulil oli Pustal pikem jutuajamine Prantsuse välis-

⁴⁶ Г. В. Чичерин, Статьи и речи по вопросам международной политики, Москва, 1961, lk. 361.

⁴⁷ «Königsberger Hartungsche Zeitung», 29. aprillil 1925.

⁴⁸ ENSV ORKA materjalid.

ministriga. 28. juulil aga oli ta juba Londonis ja tegi visiidi Inglise välisministrile Chamberlainile. Nagu Pusta ise tunnistas, oli jutuajamiste peateemaks Poola-Balti liidu loomine. Nendest jutuajamistest selgus, et nii Prantsusmaa kui ka Inglismaa kiidavad heaks Baltimaade koon- dumise Poola ümber. Tagasiteel Londonist tegi Pusta 13. augustil peatuse Riias, kus tal oli jutuajamine Läti välis- ministri Meierovicsiga, keda ta informeeris oma sõidu tulemustest. Pusta tutvustas Meierovicsit ka tulevase Tal- linna konverentsi otsuste projektiga, milles märgiti, et kui Soome keeldub ka Tallinnas teistega ühinemast, tuleb sõl- mida pakt Poola, Läti ja Eesti vahel.⁴⁹

Soome valitsuse seisukoha selgitamiseks sõitis Pusta 19. augustil Helsingisse. Jutuajamisel välisministri, pea- ministri ja presidendiga rõhutas ta, et Poola-Balti liidu loomisest on huvitatud nii Prantsusmaa kui Inglismaa. Pusta ütles samuti, et Eesti on huvitatud liidust esmajoo- nes Poolaga kui Euroopa ühe sõjalisest küljest tugevama riigiga:

Nelja riigi välisministrite konverents pidi algama 25. augustil. Kuna aga välisministrid pidid sõitma septembris Genfi Rahvasteliidu istungjärgule, otsustati konverents seal korraldada. See toimuski 6.—11. septembrini Genfis. Pusta ja Poola välisminister Skrzynski pooldasid 17. märtsi Varssavi protokollil taolist poliitilist lepingut. Soome ja Läti vastuseisu tõttu jäi ka seekord sellele alla kirjutamata.

Soome delegatsiooni juht Idman ütles, et tema valitsus saab aru vajadusest tegutseda koos nendes valdkondades, kus Baltimaadel on ühiseid huve, kuid Soome ei tohi oma saatust siduda teiste Balti riikidega, eriti Poola-Rumeenia sõjalise liidu näol, mis võib ta konflikti tõmmata. Lätlased aga ei väljendanud selgesti oma seisukohta, vaid laveeri- sid Poola-Eesti ja Soome seisukohtade vahel.⁵⁰

Pusta lootused olid liivale rajatud. Pärast välisminister Meierovicsi surma puhkes Lätis järjekordne valitsuskriis. Rahvamasside survele hakkasid pahempoolsed parteid jär- jest sagedamini häält tõstma Nõukogude Liiduga suhete normaliseerimise poolt. Pinev oli olukord ka Poolas. Sep- tembri lõpus külastas Poolat rahvakomissar Tšitšerin, kes seal väga pidulikult vastu võeti. See polnud juhus. 1925.

⁴⁹ ENSV ORKA materjalid.

⁵⁰ Документы внешней политики СССР, VIII kd., lk. 640—641.

aasta lõpul oli Poola poliitiliselt ja majanduslikult isoleeritud. Locarno kokkulepete ettevalmistamine tekitas Poolas palju ärevust. Rahanduskriisi ja kogu tööstuse katastroofilise seisundi tõttu teravnes riigis klassivõitlus.

Parem polnud ka Eesti sisepoliitiline olukord. Sellest hoolimata, et tänu laenule Rootsist (900 000 krooni) ja Inglismaalt (100 000 naela) õnnestus peatada Eesti marga kursi langemine ja valuutat ajutiselt stabiliseerida, oli riigi majanduslik olukord raske. Majanduskriisi tagajärgedest ei oldud veel üle saadud. Järjest uued tööstus- ja kaubandusfirmad ning pangad jäid pankrotti. Üksteise järel suleti tehaseid. Eesti agressiivse välispoliitika tõttu läksid majanduslikud suhted Nõukogude Venemaaga veel halvemaks. Eesti võimud tegid Nõukogude kaubandusesindusele igasuguseid takistusi. Politsei arreteeris Nõukogude teenistujaid, pani aresti alla Nõukogude laevu jne. Sellega tehti Nõukogude majandusorganitele suurt materiaalset kahju. «Kõik see,» ütles NSV Liidu kaubanduslik esindaja Eestis Ševtsov jutuajamisel ajalehe «Krasnaja Gazeta» korrespondendiga, «on teinud võimatuks meie edasise majandusliku töö Eestis. Kaubandusesindus ei saa enam paigutada Eestisse majandusorganeilt saabuvaid tellimusi.»⁵¹ Selle tõttu olid tööstusettevõtted, mille Nõukogude tellimused olid kriisi ajal laostumisest päästnud, seatud nüüd vajaduse ette tootmist vähendada või see hoopis lõpetada. Riigi kaubavahetuses valitses kaos. Kriisi ajal pankrotistunud suured riiklikud ja erakaubandusfirmad ei suutnud enam toibuda. Väikesed kaubandusorganisatsioonid ei suutnud riigi kaubandushuvisid esindada. Parem polnud olukord ka põllumajanduses. Ajakirjandus märkis, et kui põllumajandus areneb ka edaspidi samas suunas, siis on majanduslik pankrot vältimatu.

Valitsuse poliitika äratas rahulolematust nii töörahva kui ka äriühingute hulgas. 1925. aasta augustis toimus Eesti-Vene kaubanduskoja juhatause istung, kus tunnistati hädavajalikuks majanduslike suhete elavdamine NSV Liiduga. Algasid Eesti erakaubandus- ja tööstusfirmade esindajate «palverännakud» Nõukogude Liitu. 18. augustil saabusid Moskvasse Eesti paberivabrikute esindajad Sommer ja Makovski, et pidada vastavate Nõukogude orga-

⁵¹ «Krasnaja Gazeta», 5. augustil 1925.

nitega läbirääkimisi uute Nõukogude Liidu tellimuste üle.⁵² Septembri lõpul ilmusid Moskvasse analoogiliste ettepanekutega nahatööstuse esindajad Stein ja Stengel, nende järel jõudsid kohale tekstiilitööstuse esindajad Brockhausen ja Arjakas.⁵³ Sommer ja Makovski teatasid Eesti alalisele esindusele Moskvas, et käesoleval hetkel, mil Eesti tööstus ei suuda leida turgusid Läänes, on majanduslike kontaktide loomine Nõukogude Liiduga hädavajalik.⁵⁴

Ka teiste piiririikide tööstus- ja kaubandusringkondades oli märgata püüdu Nõukogude Liiduga majanduslikke sidemeid sõlmida. Nende ringkondade survele saatis Läti valitsus Moskvasse kaubandusdelegatsiooni. Lätlastele järgnes Leedu. Ka Soome valitsus otsustas Moskvasse kaubandusdelegatsiooni saata.

Eesti saatkond Moskvas tuletas valitsusele korduvalt meelde, et ka Eestile on saabunud sobiv moment Nõukogude Liiduga majanduslike suhete reguleerimiseks. Saatkonna töötaja Jõgi kurtis oma kirjas 20. augustist 1925, et valitsus ei anna selleks mingeid juhtnööre. Ta püüdis valitsust veenda, et majanduslike suhete elavdamine Nõukogudemaaga toob kasu tööstusele ega kujuta Eestile mingit ohtu. Valitsusel tuleks selle küsimusega tõsiselt tegelema hakata, sest hilinemine võib Eestile kahju tuua.⁵⁵ Korduvalt kirjutas sellest valitsusele ka saadik Birk. Sisepoliitiline olukord läks Eestis järjest halvemaks. Eesti kodanluse äriühingudest kasvas seejuures vastasrinne välisministrile. Nähes, millist kahju teeb Eesti huvidele Pusta avantüristlik poliitika, püüdis Birk seda saatuslikku välispoliitilist kurssi igati vältida, kuid saadiku positsioon oli väga ebakindel. Tema vastu kasvas opositsioon nii valitsuses kui parlamendis. Kiri, mille Birk saatis välisministrile 3. jaanuaril 1925, näitab, kui teravad olid nende lahkkelid Nõukogude Liitu suhtumises. Birk kirjutas isegi ametist tagasiastumisest ja avaldas kahtlust, kas talle üldse veel leidub tööd riigiaparaadis.⁵⁶ Arvukates ettekanetes, mida Birk aasta jooksul valitsusele saatis, kritiseeris ta teravalt välisministeeriumi poliitikat ja püüdis ühtlasi näidata, missugust kasu saaks Eesti, kui ta muudaks

52 ENSV ORKA materjalid.

53 Sealsamas.

54 Sealsamas.

55 Sealsamas.

56 Sealsamas.

oma poliitilist kurssi NSV Liidu suhtes. Birk informeeris üksikasjalikult oma jutuajamistest Nõukogude välispoliitika juhtidega ja Nõukogude valitsuse erakordselt kasulikest ettepanekutest.

Nõukogude valitsus püüdis tõepoolest parandada kahe maa välispoliitilisi ja majanduslikke suhteid. Ta hoiatas Eesti valitsust korduvalt viimase välispoliitika hukatusliku kursi eest, mis oli allutatud imperialistlike suurriikide Nõukogude-vastasele poliitikale.⁵⁷ 1925. aasta veebruaris tõstatas Nõukogude valitsus jälle küsimuse Eesti ja teiste Balti riikide mittekallaletungilepingu sõlmimisest.⁵⁸

Juba 1924. aasta lõpus alustati NSV Liidu kaubandusliku esindaja Ševtsovi initsiatiivil läbirääkimisi kaubanduslepingu sõlmimise üle. Nõukogude Liit oli valmis ostma Eestist 605 miljoni Eesti marga eest kaupu, sealhulgas liha, juustu, konserve, kilu, põllutöomasinaid, paberit, tekstiilesemeid jne.⁵⁹ 1925. aasta algul andis Nõukogude valitsus jälle mõista, et 1) on mõeldav Leningradi ja Eesti tekstiilivabrikute koopereerimine, mis võimaldaks viimastel täie võimsusega töötada; 2) ta annab Eesti paberi- ja nahavabrikutele tellimusi; 3) ta on valmis taastama Vene-Balti tehase, mis hakkaks Nõukogude Liidule põllutöomasinaid ja tagavaraosi valmistama; 4) ta soodustab kala eksportimise laiendamist oma maale.⁶⁰

Nõukogude saadik G. Petrovski kinnitas jutuajamisel Eesti peakonsuliga, et juhul, kui Eesti Pangal peaks tulema raskusi Nõukogude tellimuste finantseerimisega, annab Nõukogude valitsus pangale vajaliku summa.⁶¹ 4. oktoobril 1925 tegi Välisasjade Rahvakomissariaadi Baltimaade osakonna juhataja Aralov jälle ettepaneku asuda kahe maa majandussuhteid reguleerima.⁶² Ta teatas, et kui Eesti ütleb lahti oma Nõukogude-vastasest poliitikast, on Nõukogude valitsus valmis Eestist mitmesuguseid kaupu ostma ja andma Eesti vabrikutele kümne miljoni rubla ulatuses tellimusi.⁶³

Nõukogude valitsuse valmisolek kirjutada alla mitte-

⁵⁷ ENSV ORKA materjalid.

⁵⁸ Sealsamas.

⁵⁹ H. P a u t s, Kodanliku Eesti väliskaubandus imperialismi süsteemis, lk. 318.

⁶⁰ Sealsamas, lk. 320—321.

⁶¹ ENSV ORKA materjalid.

⁶² Sealsamas.

⁶³ Sealsamas.

kallaletungilepingule ning asuda Eestiga välispoliitilisi ja majanduslikke suhteid reguleerima paljastas kodanliku propaganda valet, et kahe maa suhete teravnemine oli tingitud NSV Liidu «agressiivsest» poliitikast. Tänu Nõukogude valitsuse jõupingutustele suhted Eestiga mõnevõrra paranesid. 11. septembril 1925 kirjutati alla lepingule Eesti paberivabrikantidega. Eesti paberitööstus sai 5 miljoni rubla eest tellimusi.⁶⁴ 24. oktoobril 1925 kirjutati alla NSV Liidu ja Eesti piirikonfliktide reguleerimise konventsioonile.⁶⁵

Riigi elulised huvid nõudsid tungivalt suhete normaliseerimist Nõukogude Liiduga. Pusta avalikult Nõukogudevastane ja avantüristlik välispoliitika õhnestas Eesti prestiiži ning ähvardas lõplikult rikkuda majanduslikud suhted Nõukogude Liiduga. Peale selle tekitas Pusta liiga suur sümpaatia Prantsusmaa vastu rahulolematust Inglismaal ja läks lahku Eesti kodanluse enamiku traditsioonilisest Inglise orientatsioonist. Pusta oli sunnitud tagasi astuma. Seoses sellega oli isegi Eesti kodanlik ajakirjandus sunnitud tunnistama Eesti majandusliku arengu sõltuvust koostööst NSV Liiduga. Pusta asendamine tööerakondlase Piibuga muutis vähe Eesti välispoliitikat. 1926. aastal Eesti välispoliitika Nõukogudevastane suund isegi teravnes. Imperialismileeris toimus jõudude ümberpaigutamine uue sõja ettevalmistamiseks.

2. Rahvusvahelise imperialismi sepitsused Baltikumi muutmisel Nõukogudevastase sõjalise kallaletungi platsdarmiks

Pärast Locarno konverentsi sai Inglise imperialismi eesmärgiks Nõukogudevastase ühisrinde organiseerimine. «Locarno vaim» ei seisnud mitte Euroopa lepitamises, vaid uueks sõjaks ettevalmistamises. Saksamaa välisminister G. Stresemann võrdles Locarnot tabavalt ajutise vahe-rahuga, mis on sõlmitud tulevaseks sõjaks jõu kogumise eesmärgil.⁶⁶ Locarno tagatislepingu eesmärgiks oli tõmata Saksamaa Nõukogude Liidu vastu suunatud lääneblokki.

⁶⁴ ENSV ORKA materjalid.

⁶⁵ Sealsamas.

⁶⁶ История дипломатии, 1945, III kd., lk. 346.

Inglise imperialism püüdis Locarno sobitajate eeskujul kokku klopsida «Balkani Locarnot» ja «Baltimaade Locarnot». Seoses Inglismaa ning Itaalia teineteisele lähene misega tugevdas Inglise imperialism oma mõju Balkanil, Pärsias, Afganistanis ja Hiinas. Erilist tähelepanu pööras Inglismaa Nõukogude Liidu läänenaabritele — Poolale, Rumeeniale, Baltikumile ja Soomele.

Inglise diplomaatia jõupingutuste tulemusena sõlmiti 1926. aastal Itaalia-Rumeenia leping. Itaalia andis Rumeeniale laenu relvastuse muretsemiseks ja mereväebaasi rajamiseks Konstantsasse. Ka Poola sõlmis Rumeeniaga sõjalise lepingu. Peale selle sõlmiti veel Poola-Tšehhoslovakkia konventsioon ja Poola-Jugoslaavia leping. Kõik need sobingud olid suunatud Nõukogude Liidu vastu. Inglismaa otsesel toetusel toimus Poolas 1926. aasta mais riigipööre. Võimule tuli Inglise imperialismi truu teener ja Nõukogude Liidu vihane vaenlane marssal J. Piłsudski. Ka Leedus valmistasid Inglise agendid ette fašistlikku riigipööret. Selle abil loodeti likvideerida Poola-Leedu konflikt ja tõmmata Leedu organiseeritavasse Nõukogude vastasesse ühisrindesse. Poola pidi saama siduvaks lüliks niinimetatud väikese antanti ja Baltimaade vahel. Selline kombinatsioon rahuldab nii Inglismaad kui ka Prantsusmaad.

18. juunil 1926 kirjutas ajaleht «Pravda», et Inglismaa surve Baltimaadele on tugevnenud ning et seda poliitikat toetab igati Poola eesotsas Piłsudskiga. «Inglise diplomaatia,» kirjutas ajaleht, «poeb marssali ees, nimetades teda targaks, lahkeks ning isegi poeediks.»⁶⁷ Saksa ajalehed kirjutasid Inglismaa surve tugevnemisest Baltimaadele. 1926. aasta algul külastas Eestit, Soomet, Lätit, Leedu ja Poolat Prantsuse senaatorite delegatsioon. Prantslased jagasid heldelt komplimente A. Reile ja J. Laidone rile, kuulutades, et Eesti tegutseb Baltimaadest kõige aktiivsemalt. Seejärel käis Riias, Tallinnas ja Helsingis ka Inglise valitsuse esindaja. Tihedad sidemed olid Eestil samuti Poolaga. Pidevalt toimusid parlamenditegelaste, diplomaatide, sõjaliste staapide esindajate, ajakirjanike jne. vastastikused visiidid. Headest suhetest Poolaga annab tunnistust ka Eesti saadiku Leppiku kiitlev kiri välisministrile, milles ta teatab, et kõik Varssavis asuvad

⁶⁷ «Pravda», 18. juulil 1926.

diplomaatilised esindused kadestavad Eesti saatkonda, keda marssal Piłsudski ainukesena oma isikliku visiidiga austas.⁶⁸ Pole juhuslik ka see, et Eesti oli ainus Balti riik, kellele Rahvasteliit eraldas tähelepanuväärse laenu. See laen sidus Eesti kodanluse veelgi tugevamini Lääne imperialismi sõjavankri külge. Juba 1926. aasta lõpul saabus Eestisse Rahvasteliidu finantskomisjoni ning Londoni börsi esindaja Williamson, kellest sai ametlik rahandusnõunik Eesti kabineti juures.⁶⁹ Kokkuleppel finantskomisjoniga otsustas Rahvasteliit anda Eestile laenu 1 361 000 naelsterlingit, millest 11 000 oli määratud mitmesuguste kulude katteks, 350 000 eraldati käibekapitaliks Eesti Riigipanga reorganiseerimisel ning uuesti loodava panga pikaajaliseks krediidiks. Miljon naela pidi panema aluse panga- ja rahareformile.

Eesti arendas koos Poolaga elavat tegevust Nõukogudevastase bloki kokkuklopsimisel. Sellega kaasnesid Eesti armee ja Kaitseliidu ettevalmistamine tulevasteks sõjalisteks operatsioonideks. Inglismaalt osteti tanke, kuulipildujaid, granaate ja muud varustust.⁷⁰ Kui 1923. aastal oli Eesti armeel 15 lennukit, siis 1929. aasta alguseks oli neid juba 40.⁷¹ Armee relvastati ümber Inglise eeskujul. Eesti ohvitserid tegid läbi täiendava ettevalmistuse välismaal. Armee sai väljaõppe vastavalt Saksa sõjaväemäärustikule.

1926.—1927. aastal moodustasid kulutused sõjaväele näiteks 26,3 protsenti riigieelarvest. Sellele lisandusid veel summad Kaitseliidu ülalpidamiseks, mis saadi välisministeeriumi eelarvest ja igasugustest salajastest riigifondidest. Kaitseliidule pöörati erilist tähelepanu.

Eesti kesk- ja kõrgemate õppeasutuste õpilased tegid kord nädalas läbi kahetunnise sõjalise õppuse, millele lisandus veel kord aastas nädalane sõjaväelaager. Noorsugu kasvatati fašistliku moraali, rassismi ja natsionalismi vaimus.

1925. aastal tegi Poola Eestile ettepaneku sõlmida leping sõjalennuväljade vastastikuse kasutamise kohta. See ettepanek pälvis Eesti valitsuse heakskiitu. Eesti

⁶⁸ ENSV ORKA materjalid.

⁶⁹ М. Г. Бах, Политико-экономические взаимоотношения между СССР и Прибалтикой, lk. 162.

⁷⁰ ENSV ORKA materjalid.

⁷¹ Г. Карус, Прибалтийские страны и подготовка антисоветской войны, Москва, 1929, lk. 30.

armee peastaap ruttas kinnitama, et Poola projektis ei ole ühtegi paragrahvi, mis oleks vastuvõtmatu.⁷² Militaristliku kildkonna mõju riigi poliitilisele ja eelkõige välispoliitilisele elule suurenes tunduvalt. Koos sellega toimus Eesti kodanluse jõudude konsolideerumisprotsess. Põllumeeste erakonna ümber koondusid teised kodanlikud ja väikekodanlikud erakonnad. Eesti kodanlus eemaldus üha rohkem ja rohkem «iseseisvuse» ideest ning sukeldus imperialistlike riikide Nõukogude-vastase poliitika sõiduvette.

6.—8. juulini 1926. aastal toimus saadikute konverents, millest võtsid osa välitsuse ja parlamendi väliskomisjoni liikmed ning militaristliku kliki esindajad. Kõnega, milles olid formuleeritud Eesti välispoliitika põhisuunad, esines välisminister tööerakondlane Piip. Ministri ettekande arutelu andis tunnistust Eesti kodanliku ladviku üksmeelsest suhtumisest välispoliitikasse ja Nõukogude Liitu. Välisminister Piip rääkis «sõltumatu» Eesti vabariigi «saavutustest». «Võime ennast võrrelda popsiga,» ütles ta, «kes aga oma kohaga rahul on ja kelle jõud peab selleks koondataud saama, et oma popsikohta mugavaks ja tugevaks teha.»⁷³ Kuidas siis kavatses Eesti kodanlus oma popsikohta kindlustada? Piip teatas, et seda saab teha poliitiliste, majanduslike ja sõjaliste abinõude abil.⁷⁴ Poliitilistest abinõudest olid esiplaanil orientatsioon Inglismaale ja Balti liidu moodustamine Poolaga eesotsas. «Viie riigi liidu (Eesti, Läti, Leedu, Poola ja Soome — A. K.) idee on vastuvõetav kõigile. See on meie välispoliitika alus ja peab selleks ka jääma tulevikus.»⁷⁵ Kuid arvestades, et lähemal ajal on niisuguse liidu loomine võimatu, peab Eesti käesoleval momendil suunama oma jõupingutused neljast riigist liidu loomisele.»⁷⁶ Karakterne oli sõjaminister Sootsi esinemine, kes deklareeris, et Balti riikide koalitsiooni ainaks vaenlaseks on Nõukogude Liit, kuid Inglismaa toetusel on koalitsiooni võitlus Nõukogude Liidu vastu küllaltki perspektiivne. «Heitlus Suure Venemaaga on raske, kuid mitte lootusetu. Ühisel jõul, koos oma naabritega, Inglismaa toetusel merelt võime julgesti oma iseseisvuse

⁷² ENSV ORKA materjalid.

⁷³ Sealsamas.

⁷⁴ Sealsamas.

⁷⁵ Sealsamas.

⁷⁶ Sealsamas.

kaitseks välja astuda.»⁷⁷ Konverentsil arutati ka Nõukogude-vastaste sõjalis-poliitiliste kombinatsioonide teisi variante, kuid osavõtjad jõudsid üksmeelsele järeldusele, et Poola-Balti liidu moodustamine Poolast, Lätist, Eestist ja Soomest vastab kõige rohkem Nõukogude Liidu vastase võitluse huvidele. Vähem tähelepanu pöörati konverentsil majandusküsimustele, mis pidid loomulikult olema allutatud poliitilistele huvidele. Välisminister Piip teatas kategooriliselt, et on saanud aeg täielikult loobuda orientatsioonist Venemaale.⁷⁸ Eesti valitsus suunas tõepoolest oma poliitika Nõukogude Liiduga majanduslike sidemete täielikule katkestamisele. Ta kavatses isegi oma kaubandusesinduse Nõukogude Liidust ära kutsuda. Ainult Vabrikantide Ühisuse protesti tõttu jäi see samm astumata. Eriline osa «iseseisvuse kindlustamisel» oli sõjalistel abinõudel. Piip kavatses isegi välisministeeriumi sõjaministeeriumi poliitiliseks osakonnaks muuta.⁷⁹ Välisministeeriumile anti tõepoolest erilised volitused.

Eesti saadik A. Birk paljastas oma kirjas «Izvestija» toimetusele Poola-Balti diplomaatia plaane. Ta kirjutas, et Eesti peastaap tegutses nii suure saladuskatte all, et isegi talle, tolleaegsele välisministrile, ei teatatud sel nõupidamisel, mida arutati.⁸⁰ Birk märkis, et ta püüdis võidelda niisuguse hukatusliku poliitika vastu, kuid tagajärjetult, sest peastaapi toetasid Piip ning välisriigid, kes olid huvitatud Nõukogude Liidu vastase ühisrinde moodustamisest.

Nõukogude-vastane tegevus laienes. 1926. aasta algul paljastati Nõukogude Liidus mitu luureorganisatsiooni. Veebruaris toimunud Eesti ja Inglise spioonide protsess kinnitas veel kord, et Eesti on kontrrevolutsioonilise tegevuse baasiks, mida juhivad hoopiski Inglise ja Prantsuse agendid. Protsessi käigus selgus, et Eesti territooriumil on intensiivistunud ka vene valgekaartlike emigrantide monarhistlike organisatsioonide tegevus. Neid organisatsioone juhtisid endised tsaariarmee ohvitserid eesotsas kindral Vassilkovskiga. Peale Nõukogude-vastase luuretegevuse ja provokatsioonide organiseerimise tegelesid nad

⁷⁷ ENSV ORKA materjalid.

⁷⁸ Sealsamas.

⁷⁹ Sealsamas.

⁸⁰ «Izvestija» nr. 158, 13. juulil 1926.

ka endiste vene ohvitseride värbamisega.⁸¹ Monarhistlikud organisatsioonid olid ühenduses suurvürst Nikolai Nikola-jevitši staabiga. Vassilkovski esindas Eestis Prantsuse, kolonel Frank aga Inglise luuret.⁸²

Nii moodustus Eesti, Inglise, Prantsuse ja Vene valgekaartliku luure ühine baas. «Kui niinimetatud vana kooli spioonid,» kirjutas ajaleht «Leningradskaja Pravda», «piirdusid oma töös luureinformatsiooniga, siis kaasaegsed spioonid on läinud kaugemale. Terve rida üldpoliitilisi põhjusi on sundinud kodanlike riikide luureosakondi uuesti revideerima sõjalis-poliitilise luure ülesandeid ja määrama neile uue eesmärgi.»⁸³ Eestis paiknevate luureorganisatsioonide põhieesmärgiks oli põhjustada kodusõda ja ette valmistada sõjalist interventsiooni Nõukogude Liidu vastu, nagu märkis oma süüdistuskõnes 13. veebruaril Nõukogude prokurör.⁸⁴ 1926. aasta algul aktiviseerisid Eesti ja Poola oma tegevust Balti liidu kokkuklopsimisel. Algasid ettevalmistused välisministrite konverentsi kokkukutsumiseks, kus pidid saama lahenduse seni lahendamata küsimused.

Nõukogude valitsus rakendas abinõusid, et takistada Nõukogude-vastase ühisrinde moodustamist. 12. oktoobril 1925 sõlmiti Saksamaaga kaubandus-, 1926. aasta 24. aprillil sõprus- ja neutraliteedileping. 17. detsembril 1925 sõlmis Nõukogude Liit sõprus- ja neutraliteedilepingu Türgiga. 31. augustil 1926 kirjutati alla mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingule Afganistaniga.

Erilist tähelepanu pööras Nõukogude diplomaatia Baltimaades Inglismaa initsiatiivil organiseeritavale ühisrindele. Nõukogude valitsus taotles, et Baltimaad ütleksid lahti niinimetatud «suurest poliitikast» ja jääksid Skandinaaviamaade eeskujul neutraliteedipositsioonidele. Sel eesmärgil pöördus Välisasjade Rahvakomissariaat 1926. aasta algul Poola, Eesti, Läti, Leedu ja Soome valitsuse poole ettepanekuga alustada läbirääkimisi Nõukogude Liiduga mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingu sõlmimise üle. Nõukogude Liidu ettepanekutes nähti ette, et lepinguosalised maad ei tungi üksteisele kallale, ei võta osa blokaadist ning loobuvad liitudest, mis on suunatud teiste lepingu-

⁸¹ ENSV ORKA materjalid.

⁸² Sealsamas.

⁸³ «Leningradskaja Pravda», 14. veebruaril 1926.

⁸⁴ ENSV ORKA materjalid.

osaliste maade vastu. Lepinguosaline maa pidi säilitama neutraliteedi ka juhul, kui teine pool on sõtta tõmmatud. Lepingu peaesmärgiks oli rahu säilitamine ja kindlustamine Ida-Euroopas.

Julgemata avalikult lahti öelda Nõukogude Liidu rahuarmastavatest ettepanekutest, püüdis Poola koos Eestiga läbirääkimisi nurja ajada Nõukogude Liidule vastuvõtmatute tingimuste esitamisega. Poola nõudis ühise garantiilepingu sõlmimist ühelt poolt Nõukogude Liidu, teiselt poolt Soome, Poola, Eesti ja Läti vahel. Sealjuures pidid läbirääkimised toimuma «ümmarguse laua» taga. Ühise lepingu sõlmimise puhul oleks Poola esinenud Nõukogude Liidu ja Baltimaade arbiterina ning saanud sellega võimaluse sekkuda nende maade siseasjadesse. «Ümmarguse laua» printsiip pidi takistama Baltimaid Nõukogude Liiduga separaatläbirääkimisi pidamast. Ettepanek kirjutada alla neutraliteedi- ja mittekallaletungilepingule tehti Eesti, Läti, Leedu ja Soome valitsusele. Et sundida neid loobuma läbirääkimistest, saadeti Baltikumi Poola Välisministriumi Idaosakonna direktor Janikovski. Tema visiidi peaesmärgiks oli kokku leppida Eesti, Läti ning võimaluse korral ka Soome valitsusega Poolaga sõjalise liidu lepingule allakirjutamise suhtes. Poola projekt nägi ette, et sõja korral annab Poola Balti riikidele sõjalist abi, Poola-Nõukogude sõja puhul aga nõuab Baltimaadelt vaid heasoovlikku neutraliteeti. Selle lepinguprojekti eesmärgiks oli Eesti, Läti ja Soome välispoliitika allutamine Poola välispoliitikale. Janikovski missiooni ajal käis Tallinnas, Helsingis ja Kaunases Inglise valitsuse esindaja. See fakt heidab uut valgust Inglise imperialismi osale Nõukogudevastase vandenõu organiseerimisel Baltikumis.

5. mail sai Nõukogude valitsus ametliku vastuse Soome valitsuselt, 6. mail Eesti ja Läti valitsuselt.⁸⁵ Eesti, Läti ja Soome tegelikult keeldusid arutamast Nõukogude valitsuse mittekallaletungi- ja neutraliteediettepanekuid. Faktiliselt kerkis kolme valitsuse memorandumites esile Poola nõudmine kollektiivse lepingu sõlmimise kohta ühelt poolt Poola, Läti, Eesti, Soome ning teiselt poolt Nõukogude Liidu vahel. Memorandumites heideti kõrvale Nõukogude valitsuse ettepanek lahendada kõik vaidlusküsimused läbirääkimiste teel. Selle asemel esitati Nõukogude Liidule

⁸⁵ ENSV ORKA materjalid.

kohustusliku vahekohtu nõue. Sellistel tingimustel oleks Baltimaade ja Poola poolt Nõukogude Liiduga provotseeritud konfliktid andnud imperialistlikele riikidele ettekäände Nõukogude Liidu siseasjadesse vahelesegamiseks.

Kõigele vaatamata püüdis Nõukogude Liit Ida-Euroopas rahu kindlustada, s. t. Balti riikidega läbirääkimisi alustada. Mais esitas Nõukogude valitsus Eesti, Läti, Leedu ning Soome valitsusele mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingu projekti. Nõukogude lepinguprojekt Eesti valitsusele koosnes 5 paragrahvist. Selle ratifitseerimine pidi toimuma ühe kuu jooksul pärast lepingule allakirjutamist. Kolme aasta möödudes pidi leping automaatselt pikenema ühe aasta võrra, kui kumbki lepinguosaline ei esine vastupidise sooviga. Lepinguprojektis märgiti: «Nõukogude Liidu ja Eesti vabariigi valitsus, juhindudes soovist teha kõik, mis soodustab ülemaailmse rahu kindlustamist, ja olles veendunud, et nendevaheliste sõbralike suhete tugevdamist soodustavate tegurite täpne kindlaksmääramine mõlema lepinguosalise huvidele vastab, otsustasid sõlmida sel eesmärgil lepingu.» Esimeses paragrahvis nähti ette, et lepinguosalsed garanteerivad omavaheliste piiride puutumatus vastavalt 1920. aasta rahulepingule ning hoiduvad igasugustest kallaletungidest teineteisele. Teine paragrahv nägi ette, et sõjalise kallaletungi korral ühele kohustub teine lepinguosaline säilitama esimese suhtes neutraliteedi. Kolmanda paragrahvi põhjal võtaksid lepinguosalsed endale kohustuse loobuda igast poliitilisest või majanduslikust kokkuleppest, mis oleks suunatud teise poole vastu. Vastupidi Poola nn. vahekohtuniku nõudele nägi Nõukogude projekt ette luua nende probleemide lahendamiseks, mida ei saa otsustada tavalisel diplomaatilisel teel, kokkuleppeline komisjon, kelle kompetentsi kuuluksid ainult need küsimused, mis kerkivad lepinguosaliste vahele pärast lepingule allakirjutamist.

Nõukogude diplomaatia tahtis takistada Poola-Balti ja teiste Nõukogude-vaenulike blokkide moodustumist ning püüdis oma läänenaabritega sõbralikke suhteid laiendada. Eesti valitsus keeldus Nõukogude lepinguprojekti arutamast ja jätkas Nõukogude-vaenulikke läbirääkimisi Poolaga. Jutuajamisel Eesti saadiku A. Birgiga märkis rahvakomissari asetäitja Litvinov, et Nõukogude valitsus peab neid läbirääkimisi Eesti valitsuse avalikult vaenulikuks aktiks, mis võib viia Poola protektoraadi kehtestamiseni

Eesti üle ja ähvardab Eesti tõmmata Nõukogude-vastasesse sõjalisse avantüüri.⁸⁶

1926. aasta suvel muutus olukord Nõukogude Liidu läänepiiril keeruliseks. 10. juunil sõlmiti Nõukogude Liidu vastu suunatud Prantsuse-Rumeenia leping. Poola tegi ettevalmistusi Leedule kallaletungimiseks. Intensiivistusid ka Nõukogude-vastased provokatsioonilised väljaastumised ajakirjanduses. Näiteks avaldati Eesti ajakirjanduses sõnumeid, et Nõukogude väed koonduvat NSV Liidu läänepiirile. Eesti valitsus nõudis endale parlamendilt erakorralisi volitusi. Kui see teade jõudis Pariisi, kirjutasid isegi Prantsuse ajalehed, et «Eesti on tules ja leekides».⁸⁷

14. juunil 1926 toimus Tallinnas Eesti, Läti ja Soome välisministrite nõupidamine. Nagu Leedu valitsevate ringkondade ametlik häälekandja «Lietuva» kirjutas, arutati nõupidamisel Nõukogude ettepanekutesse suhtumist ja Poolaga Nõukogude-vastasesse liitu ühinemist.⁸⁸ Otsustati, et kolm riiki esitavad Nõukogude valitsusele uued memorandumid. 24. juulil anti need üle. Uus oli memorandumites ettepanek moodustada ettevalmistav komisjon, kuhu kuuluksid nende riikide esindajad, kes on vahetult huvitatud mittekallaletungilepingust ja kellega peetakse läbirääkimisi.⁸⁹ See tähendas, et Nõukogude valitsus oleks sunnitud järjekordselt pidama läbirääkimisi «ümmarguse laua» taga, kus ühel pool oleks Nõukogude Liit ja teisel pool Baltimaad ning Poola. Selliste ettepanekute eesmärgiks oli nurja ajada Nõukogude lepinguprojekti arutelu.

Ainult kainemad ja ettenägelikud Baltimaade poliitikud nägid sellises avantüristlikus poliitikas tõsist ohtu. Leedu astus aktiivselt välja Poola diplomaatia salasepituste vastu. Läti ja Soome teatud ringkondades tugevnes samuti opositsioon reaktsioonilistele jõududele.

Teatud vastupanu sellisele poliitilisele kursile avaldati ka Eestis. Tugevnesid vastuolud saadik Birgi ja valitsuse ametliku kursi vahel. Eesti valitsus ignoreeris sõna otseses mõttes oma esinduse tööd Nõukogude Liidus. Vähe sellest: Eesti kindralstaap püüdis valitsuse õhutusel saatkonna muuta õõnestustöö ja spionaaži keskuseks. Teravnes Birgi

⁸⁶ ENSV ORKA materjalid.

⁸⁷ Sealsamas.

⁸⁸ «Lietuva», 16. juulil 1926.

⁸⁹ «Izvestija», 3. augustil 1926.

konflikt kindralstaabi ülemaga. 23. märtsil 1926 esitas kindral Soots riigivanemale Birgi peale kaebuse, süüdistades teda selles, et viimane keeldub täitmast kindralstaabi ülesandeid ega taha temaga koos töötada.⁹⁰

1926. aastal, seoses Nõukogude valitsuse ettepanekuga sõlmida neutraliteedi- ja mittekallaletungileping, võtsid lahkkelid Birgi ja valitsuse vahel printsiipiaalse iseloomu. Birk kritiseeris valitsuse poliitikat ja püüdis parandada suhteid Nõukogude Liiduga. Ta püüdis valitsusele «aru pähe panna». Sellest annab tunnistust Birgi kirjavahetus välisministri ja riigivanemaga 1926. aasta esimesel poolel. Nii näiteks teatas Birk 29. märtsil, et protsessid Eesti spioonide üle kompromiteerivad Eestit mitte ainult Nõukogude, vaid ka teiste valitsuste silmis.⁹¹ 23. aprillil kirjutab Birk, et Nõukogude valitsus tunnetab kasvavat ohtu Läänest ja püüab seetõttu siiralt mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingut sõlmida.⁹² Kümnetes kirjades valgustas ta Nõukogude välispoliitika juhtidega peetud läbirääkimiste tulemusi, informeeris Nõukogude valitsuse heatahtlikest hoiatustest ja ettepanekutest majandusliku koostöö laiendamiseks. 31. mai kirjas teatas Birk oma jutuajamisest rahvakomissari asetäitja Litvinoviga, kes soovitas Eestile ja teistele Baltimaadele vältida Poola mõju alla sattumist. Litvinov veenis saadik Birki, et Nõukogude Liit taotleb oma naabritega sõpruse ja majanduslike sidemete laiendamist.⁹³ Birgi jutuajamisest Välisasjade Rahvakomissariaadi Balti osakonna juhataja ja Rahvakomissariaadi Kolleegiumi liikme Stomonjakoviga selgub, et Nõukogude valitsus pakkus Eestile mitmesuguseid koostöö variante.⁹⁴ Kuna Birgi positsioon läks üha enam lahku valitsuse ametlikust poliitikast, lakkas välisministeerium teda informeerimast oma Nõukogude-vastastest sammudest. Birgi tegevus tõi valitsusele palju pahandusi. Ka Lätis tugevnes pahempoolsete parteide opositsioon valitsuse ametlikule välispoliitilisele kursile. Leedu valmistus alla kirjutama mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingule Nõukogude Liiduga. Soomes tugevnes orientatsioon Skan-

⁹⁰ ENSV ORKA materjalid.

⁹¹ Sealsamas.

⁹² Sealsamas.

⁹³ Sealsamas.

⁹⁴ Sealsamas.

dinaaviale. Birgi positsioon leidis vastukaja ka Eesti töös-
tus- ja kaubandusringkondades.

Mai lõpus kutsuti Birk Tallinna. Põhjus oli selge. Ta keeldus sõidust ja saatis 18. juunil riigivanemale lahkumisavalduse. 20. juunil andis Birk asjaajamise üle valitsuse poolt määratud isikule ja kavatses sõita Prantsusmaale ravile, kuid asjaolude sunnil pidi sellest loobuma. Birk astus diplomaatia ajaloos ennenägematu sammu. Asi ei seisnud mitte ainult selles, et Eesti ja teiste kapitalistlike maade ajakirjandus alustas laimukampaaniat Birgi vastu, süüdistades teda riigireetmises ja isegi Kommunistlikku Parteisse astumises. Teada olévail andmeil valmistati endisele saadikule isegi atentaati. Sattunud säärasesse olukorda, püüdis Birk end maailma üldsuse silmis rehabiliteerida, saates ajalehele «Izvestija» kaks avaldust, mis toodi ära 1928. aasta 13. juulil ja 4. augustil. Avaldused tekitasid Euroopa ajakirjanduses loomulikult metsikut kära, sest Birk tutvustas neis Baltimaade diplomaatia kulissidetaguseid. «Ma olen alati pidanud väga tähtsaks Eesti ja Nõukogude Liidu suhete reguleerimist ja parandamist,» kirjutas Birk. «Kui Nõukogude valitsus tegi ettepaneku garantiilepingu sõlmimiseks, tervitasin ma seda sammu ning töötasin selle realiseerimise suunas.» Birk märkis, et põhiline vastuolu tema ja valitsuse vahel seisnes NSV Liidu ja Eesti suhete hindamises. «Kahtlematult tunneb iga Eesti kodanik selgesti, kui võrd tähtis on rajada vastastikused suhted idanaabriga kindlamale alusele, kui nad on olnud seniajani. Läbirääkimistest keeldumine võib viia iseseisva, meie rahvuslikele huvidele vastava poliitika hukkumisele.» Birk oli selge peaga poliitik. Ta sai aru, et Eesti ei saa teha midagi sellist, mis viiks ta kollisiooni teiste Euroopa riikide ja Rahvasteliiduga. Vaatamata sellele oli ta veendunud, et Nõukogude ettepanekute alusel võib saavutada mõlemale poolele soovitud tulemusi. Birk arvas, et Eesti «kui väikeriik peab ajama ranget neutraliteedipoliitikat ja töötama oma rahva heaolu huvides, aga mitte sekkuma teiste riikide poliitilistesse kombinatsioonidesse».

Birgi avaldused tekitasid lärmi eelkõige muidugi Eestis. 23. juulil 1926 toimusid Teemandi kabinetis muudatused. Tööerakondlase Piibu asemel sai välisministriks Kristliku Rahvaerakonna liider Akel. Uus välisminister püüdis oma parlamendis peetud kõnes Birgi avaldust ümber

lükata: «Ma teatan ametlikult ja kategooriliselt, et me ei pea mitte mingisuguseid Nõukogude Liidu vastu suunatud läbirääkimisi ei teiste Balti riikide ega ka Poolaga. Me püüame säilitada sõbralikke suhteid oma võimsa idanaabriga.»⁹⁵ See silmakirjalik avaldus ei suutnud nõrgestada Birgi poliitiliste paljastuste mõju. 4. augustil ilmus «Izvestija» Birgi uus avaldus. Selles tõestas ta veelgi selgemalt NSV Liidu ümberpiiramise plaani olemasolu ja paljastas Baltikumis Poola juhtimisel organiseeritavat Nõukogude Liidu vastast sõjalist liitu. Motiveerides Eesti valitsuse keeldumist garantiilepingust Nõukogude Liiduga, näitab Birk, et Piip pidas sel ajal kulissidetaguseid läbirääkimisi teiste riikidega. Nii tegi Poola Välisministeeriumi Idaosakonna juhataja Eestile ettepaneku luua Nõukogude-vastane liit, milles Poola etendaks juhtivat osa. Birk kirjutas, et ettevalmistusi niisuguse liidu sõlmimiseks tehti juba ammu nii Eesti kui ka teiste riikide vastutustundetute, kuid mõjukate isikute ning rühmituste poolt. Eriti töötasid selle heaks kindralstaabid, kes arutasid neid küsimusi oma esindajate kaudu Varssavis toimunud erinõupidamisel.⁹⁶ Birgi esitatud faktid olid nii veenvad, et Eesti valitsus ei üritanudki neid enam ümber lükata. Eesti saadik Prantsusmaal K. R. Pusta kirjutas 20. augustil, et rahvusvahelise ajakirjanduse arvamus Birgi suhtes ei tule Eestile kasuks.⁹⁷ Nii näiteks kirjutas Rootsi ajaleht «Arbetaren», et Birgi kõrvaldamisega täitis valitsus vaid Inglismaa taht.⁹⁸

Eesti valitsus oli mures, et Birk võib välja anda Eesti diplomaatia veelgi tähtsamaid saladusi. See kahtlus kajastub Eesti salaagendi Rosenthali salajasest ettekandest 15. septembrist 1926, millest nähtub (Rosenthal juhtis luureorganisatsiooni, mis sai tegutsemiseks summasid välismaalt), et Eesti valitsus oli andnud kindralstaabi agentidele käsu Birgi aresteerimiseks.⁹⁹ Rosenthal kurtis, et sõjaline atašee Kurski suhtus väga kergemeelselt sellesse valitsuse korraldusse.¹⁰⁰ Rosenthal isegi imestas, et Birk ei andnud välja Eesti ja välismaa luurevõrku. «Kui see oleks toimunud, siis me kahtlematult istuksime juba

⁹⁵ «Izvestija», 8. augustil 1926.

⁹⁶ «Izvestija», 4. augustil 1926.

⁹⁷ ENSV ORKA materjalid.

⁹⁸ «Krasnaja Zvezda», 21. juulil 1926.

⁹⁹ ENSV ORKA materjalid.

¹⁰⁰ Sealsamas.

kõik kinni. Muidugi,» märkis kindralstaabi agent, «kui kerkib uuesti oht, ei hakka me enam tseremoonitsema ja võtame kasutusele niisugused enesekaitsevahendid, mida peame tarvilikuks. Kuid senini on kõik läinud õnnelikult. Kogu tema kirjavahetus on täielikult isiklikku laadi.»¹⁰¹

Birgi poliitilisel väljaastumisel oli rahvusvaheline tähtsus. See tegi kogu maailmale teatavaks Baltimaade valitsevate ringkondade kavatsused luua koos Inglise-Prantsuse-Ameerika imperialismiga Nõukogude Liidule vaenulik ümbrus ja päästa valla sõda.

3. Nõukogude-vastase ühisrinde loomise plaanide läbikukkumine

Mida enam tugevnes Inglise imperialismi nii majanduslik, poliitiline kui diplomaatiline surve Baltimaadele, seda keerulisemaks muutus viimaste siseolukord. Valitsuse poliitikaga ei olnud rahul ei kaubandus- ega tööstusringkonnad, kes üha enam veendusid, et väikeriikide tööstuse arengul ei ole mingeid olulisi perspektiive koostöötä Nõukogude Liiduga. Ka Baltimaade ettenägelikumad poliitikud, vaatamata oma vihale Nõukogude Liidu vastu, hakkasid aru saama, et nende valitsuste poliitikal võivad olla saatuslikud tagajärjed: Baltimaade täielik orjastamine välismaise imperialismi poolt.

Lätis vähenes nende reaktsiooniliste ringkondade mõju, kes püüdsid riiki Poola-Balti liitu tõmmata. See tekitas rahutust Poolas ja Eestis. Eesti välisminister Piip rääkis 1926. aasta saadikute nõupidamisel, et Balti liidu organiseerimisel kerkib esile uus takistus Läti näol, kus tugevneb umbusk Poola vastu ja suureneb tung koostööks Nõukogude Liiduga.¹⁰² Eriti tugevnesid Nõukogude Liiduga suhete normaliseerimist taotlevate ja reaktsiooniliste ringkondade vastuolud 1926. aasta sügisel. Moskvast kutsuti ära Läti saadik Ozolis. Kuid hoopis tagandada saadikut, keda toetasid pahempoolsed parteid ning kaubandus- ja tööstusringkonnad, ei õnnestunud, ning ta sõitis Moskvasse tagasi. Eesti saadik J. Seljamaa kirjutas Ozolist iseloomustades, et kui isiksus on ta aus ja korrektne, kui dip-

¹⁰¹ ENSV ORKA materjalid.

¹⁰² Sealsamas.

lomaat aga naiivne. Tema vaatevinkel seisneb selles, et Baltimaad peaksid iga hinna eest säilitama Nõukogude Liiduga head suhted ja loobuma lähenemisest Poolale.¹⁰³ Poola diplomaatia sepitsused Baltimaades põhjustasid Läti kodanluse hulgas suurt rahulolematust. Poola militarism taotles mitte ainult Leedu, vaid ka ühe osa Läti territooriumi hõivamist. Lätis tekitas pahameelt Poola nõudmine maksta kompensatsiooni Poola mõisnikelt konfiskeeritud maa eest. Seoses väga raske majandusliku olukorra, klassivõitluse hoogustumise ja Läti Kommunistliku Partei mõju suurenemisega oli avaliku Nõukogude-vaenuliku poliitika ajamine seotud suurte raskustega.

Soome kodanlus, kes orienteerus nüüd Skandinaaviale, oli huvitatud Nõukogude Liiduga majanduslike suhete säilitamisest ja parandamisest. 1926. aasta 16. aprillil informeeris Birk välisministeeriumi, et jutuajamisel Soome saadikuga teatas viimane Soome kavatsusest sõlmida Nõukogude Liiduga kaubandusleping.¹⁰⁴ Seda, nagu öeldud, soovisid ka Eesti kaubandus-tööstusringkondade esindajad, sest lääneriikidega sõlmitud kaubanduslepingud riivasid Eesti kodanluse majanduslikke huve. Mõeldi 1926. aastal sõlmitud ebavõrdseid lepinguid Inglismaaga (kaubandusest ja merelaevandusest) ning Ameerika Ühendriikidega (sõprusel, kaubandusest ja konsulaarsuhetest). Ka kaubandussuhted Poolaga ei vastanud Eesti kodanluse huvidele. Poola vedas Eestisse küll kaupu, kuid takistas kõigiti Eesti kaupade sissevedu. Tšehhoslovakkia vedas Eestisse oma tööstuskaupu väga madalate tollitariifidega, kuid keeldus alandamast tolli Tšehhoslovakkiasse sisseveetavatele Eesti kaupadele.¹⁰⁵ Lahkhelid olid ka Eesti-Läti kaubanduslikes suhetes. Aeglaselt edenesid nende läbirääkimised tolliliidu sõlmimise üle. Kumbki pool püüdis teist kitsendada. 1926. aasta märtsis kirjutas Eesti saadik valitsusele, et senikaua, kui mõlema riigi vahel puudub ühtne majanduspoliitika, usaldus ja siirus, on raske rääkida tolliliidu sõlmimisest.¹⁰⁶

Baltimaade diplomaatidel oli sellistes tingimustes väga raske jätkata Nõukogude neutraliteedi- ja mittekallale tungilepingu ettepanekute saboteerimist. 26. augustil 1926

¹⁰³ ENSV ORKA materjalid.

¹⁰⁴ Sealsamas.

¹⁰⁵ Sealsamas.

¹⁰⁶ Sealsamas.

saatsid Soome, Eesti ja Läti valitsus Nõukogude valitsusele uue memorandum, milles nad väljendasid valmisolekut alustada läbirääkimisi mittekallaletungilepingu sõlmimiseks. Nimetatud valitsused ütlesid lahti 1926. aasta 24. juuli memorandumites esitatud nõudmisest ettevalmistava komisjoni asutamise kohta.¹⁰⁷

26. augustil algasidki läbirääkimised. See kolme valitsuse otsus ajas ärevusse Poola. Eesti ajakirjandus püüdis teda rahustada. Nagu küllusesarvest hakkas ilmuma artikleid, milles kinnitati, et nõusolek alustada läbirääkimisi Nõukogude Liiduga ei tähenda sidemete katkestamist Poolaga. See olevat ainult formaalne järeleandmine, mis pidivat kujunema isegi tõukeks Baltimaade lähenemisele Poolaga. Garantiileping ei paralüseerivat Balti liidu loomise ideed jne. Eesti ajakirjanduse optimism oli ilmselt üle pakutud. Kuigi kolmel valitsusel ei olnud tõsiselt kavatsust sõlmida garantiilepingut Nõukogude Liiduga, tõendab nende sunnitud järeleandmine siiski Nõukogude diplomaatia olulist võitu.

Hoopis tõsisemad olid Poola ja Leedu vastuolud. 1920. aastast alates oli Poola-Leedu konflikt üheks suuremaks takistuseks Baltimaade sõjalise liidu loomise teel. Kõik Inglise-Prantsuse imperialismi katsed Poolat ja Leedut lepitada lõppesid edutult. Poola militaristid otsustasid Nõukogude-vastase interventsiooni ettevalmistamise käigus selle umbsõlme läbi raiuda. Poola kavatses Leedu endaga vägivaldselt liita. 1926. aastal algasidki ettevalmistused sõjaliseks kallaletungiks Leedule. 1926. aasta suvel teatas Leedu saatkond Eesti saadikule, et Leedu valitsusel on täpseid andmeid Poola kavatsetava kallaletungi kohta. Leedu piiri äärde koondati Poola väeosi, et provotseerida nii konflikti sõjategevuse alustamiseks.¹⁰⁸ Teatades sellest jutujamisest valitsusele, arvas Eesti saadik, et vaevalt hakkab ükski teine suurriik peale NSV Liidu ja Saksamaa Poolat takistama ning seetõttu peab Leedu valitsus olukorda väga ohtlikuks. Nõukogude valitsus aga vaatleb Poola kallaletungi Leedule kui Nõukogude Liidu vastu kavatsetava sõja esimest sammu.¹⁰⁹

Leedu kodanlus mõistis, et ainus jõud, kes on valmis

¹⁰⁷ ENSV ORKA materjalid.

¹⁰⁸ Sealsamas.

¹⁰⁹ Sealsamas.

välja astuma Leedu rahvusliku suveräänsuse kaitseks, on Nõukogude Liit. Seetõttu suhtus ta täie tõsidusega Nõukogude valitsuse ettepanekusse mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingule allakirjutamise kohta. Pärast seda kui 1926. aasta mais tuli Leedus võimule pahempoolne kabinet, edenesid läbirääkimised kahe maa vahel kiiresti ja lõppesid 1926. aasta 28. septembril mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingule allakirjutamisega. Lepinguosalised kohustusid hoiduma agressiivsest tegevusest, säilitama neutraliteeti kolmanda riigi kallaletungi korral ühele lepinguosalisele, mitte osa võtma sõjalistest blokkidest ja majanduslikust blokaadist kolmandate riikide poolel. Leping nägi veel ette, et selliste konfliktide puhul, mida ei saa lahendada diplomaatilisel teel, tuleb moodustada komisjon. Leping 1. ja 2. paragrahvis deklareeriti, et Venemaa ning Leedu vahel 12. juulil 1920 sõlmitud rahuleping jääb nende suhete põhialuseks ja et lepinguosalised kohustuvad kõikides olukordades arvestama teineteise suveräänsust ning territoriaalset puutumatumust. Leping koosnes viiest paragrahvist ja (välja arvatud 1. ja 2. paragrahv) oli sõlmitud viieks aastaks.¹¹⁰

Nõukogude Liidu ja Leedu leping andis purustava löögi rahvusvahelise imperialismi agressiivsetele plaanidele. Leping sõlmimine Nõukogude Liiduga kindlustas suuresti Leedu julgeolekut ning aitas kaasa leedu rahva sümπαatia suurenemisele oma võimsa idanaabri vastu. Pärast lepingule allakirjutamist ei julgenud isegi Leedu fašistid selle ratifitseerimist takistada. Nende juht Smetona kirjutas, et Poola loobus Leedu anastamise plaanidest alles pärast seda, kui Nõukogude valitsus oli teatanud oma valmisolekust tema kaitseks välja astuda. Ta märkis, et lepingul oli suur tähtsus ka teistele Balti riikidele, sest pärast Leedu anastamist oleks Poola asunud kogu Baltikumi vallutamisele. Seetõttu hakkavad Läti ja Eesti aru saama, et mittekallaletungileping Venemaaga võib paremini kaitsta kui Poola.¹¹¹ Nõukogude Liidu ja Leedu lepingule pöörati suurt tähelepanu Saksamaal. Saksa saatkonna informatsioonis valitsusele märgiti, et kui Nõukogude Liidu ja Saksamaa neutraliteedilepingus nähti Saksamaa platoonilist žesti, siis tähendab leping Leeduga Vene esimest läbi-

¹¹⁰ ENSV ORKA materjalid.

¹¹¹ Sealsamas.

murret niinimetatud idarindest, mida Poola ja Inglismaa edutult organiseerivad.¹¹² Samasuguseid mõtteid avaldas 8. oktoobril ajaleht «Deutsche Allgemeine Zeitung». 13. oktoobri numbris kirjutas sama ajaleht, et Nõukogude Liidu ja Leedu leping on tähtsam, kui võis arvata, kuna see andis tugeva löögi Poola agressiivsetele plaanidele. Leping pidi ajalehe arvates avaldama suurt mõju ka Lätile ja Ees- tile.

Nõukogude Liidu ja Leedu leping tekitas Lääne reaktioonilistes ringkondades ja Poolas suurt nõrdimust. Ing- lismaa kuulutas Leedule finantsblokaadi.

Ka Eesti ajakirjandus alustas raevukat kampaaniat Leedu vastu. Ajalehtedes hakkasid süstemaatiliselt ilmuma provokatsioonilised artiklid ja igasugused «teated», mille eesmärgiks oli petta riigi avalikku arvamust ning halvata mõju, mida avaldas Eestis Nõukogude Liidu ja Leedu leping. Inglise ja Poola diplomaatia hakkas Leedus energi- liselt fašistlikku riigipööret ette valmistama. 17. detsembril tuligi võimule Smetona-Voldemarase fašistlik valitsus. 1927. aasta veebruaris pöördusid Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsus Leedu poole noodiga, nõudes suhete regu- leerimist Poolaga. Kokkuleppimise korral lubati Leedule krediiti.

Eesti diplomaatia ruttas looma tihedaid sidemeid Leedu fašistliku valitsusega. Eestisse kutsuti Leedu mili- taristliku kildkonna esindajaid, organiseeriti ajakirjanike, kultuuritegelaste kohtumisi jne. Kuid Leedu uus valitsus ei kavatsenud muuta oma välispoliitikat. Ametlik ajaleht «Lietuva» kirjutas kohe pärast riigipööret, et uue valitsuse suhtumine Nõukogude Liidu ja Leedu lepingusse jääb endiseks.¹¹³ 14. oktoobril 1926 sõitis Moskvasse Leedu delegatsioon, et alustada läbirääkimisi kaubanduslepingu sõlmimiseks. 19. oktoobril algasid ka Nõukogude Liidu ja Läti läbirääkimised mittekallaletungi- ning kaubandus- lepingu sõlmimise üle.¹¹⁴ Olgugi et nendel sel korral konk- reetseid tulemusi polnud, oli selge, et Läti eemaldub jär- jest rohkem Poola-Eesti blokist.

1926. aastal tuli Lätis võimule sotsiaaldemokraatliku enamuse pahempoolne valitsus. Välisministriks sai sot-

¹¹² ENSV ORKA materjalid.

¹¹³ Sealsamas.

¹¹⁴ Sealsamas.

siaaldemokraat Ciēlens, kes alustas taas läbirääkimisi garantiilepingu sõlmimiseks. See oli uus löök Lääne imperialismi agressiivsetele plaanidele. Pingsa tähelepanuga jälgisid Londoni ja Pariisi vastavad ringkonnad Nõukogude Liidu ja Baltimaade läbirääkimisi. Sellest annavad tunnistust Eesti saadikute ettekanded Inglismaalt ja Prantsusmaalt. Nii näiteks kirjutab K. R. Pusta Pariisist 4. jaanuaril 1927, et Prantsusmaa huvi Eesti ja teiste Baltimaade vastu on tähelepanuväärselt suurenenud ning et esmakordselt räägiti parlamendis Eestist ja Lätist üksikasjalikult ning sümpaatiaga. Pusta kirja kohaselt avaldas senaator Reynald oma ajalehes «Correspondance Universelle» hulga Baltimaadele pühendatud artikleid. Neid trükiti seejärel kümnetes teistes Prantsuse ajalehtedes ja levitati Ameerika Ühendriikides, Rumeenias, Poolas, Bulgaarias jm. Reynald esines ka ettepanekuga kutsuda Prantsusmaale Baltimaade kaubandus- ja tööstusringkondade delegatsioonid.¹¹⁵ Pusta 1927. aasta 9. veebruaril kirjutatud kirjast selgub, et ta redigeeris Prantsuse Välisministeeriumi töötajatega Eesti valitsuse vastusnoote Nõukogude valitsuse ettepanekutele mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingu sõlmimise osas.¹¹⁶

Reaktsiooniliste ringkondade eesmärgiks oli peatada Baltimaade ühtsuse lõplik lagunemine ja sundida neid loobuma läbirääkimistest Nõukogude Liiduga. 1927. aasta jaanuaris toimus Tallinnas Soome, Läti ja Eesti välisministrite konverents. Sellel otsustati, et läbirääkimisi Nõukogude Liiduga jätkatakse, kuid garantiilepingu sõlmivad nad mitte eraldi, vaid ühiselt koos Poolaga.¹¹⁷ Niisugune otsus, mis täielikult rahuldab Poolat, võeti kahtlematult vastu välissurve mõjul. Selle kohta kirjutab ajaleht «Lietuva», et konverentsi otsused langevad üllataval kombel ühte A. Zaleski Poola Seimi välispoliitilises komisjonis peetud kõnega.¹¹⁸ Eesti valitsevad ringkonnad püüdsid kiirendada Eesti ja Läti tolliläbirääkimisi, sest tolliliit pidi saama takistuseks Nõukogude Liidu ja Läti separaatläbirääkimistele. 14.—16. jaanuarini 1927 toimus Riias Eesti-Läti konverents, kus võeti vastu tolliliidu sõlmimise pro-

¹¹⁵ ENSV ORKA materjalid.

¹¹⁶ Sealsamas.

¹¹⁷ Sealsamas.

¹¹⁸ «Lietuva», 10. jaanuaril 1927.

tokoll. 5. märtsil kirjutati aga alla Eesti ja Läti tolliliidu lepingule.¹¹⁹

Ka Nõukogude Liidu ja Läti läbirääkimised edenesid jõudsasti ja lõppesid 9. märtsil 1927 Nõukogude Liidu ning Läti neutraliteedi- ja mittekallaletungilepingu parafeerimisega. Vaatamata sellele, et Läti valitsus ei läinud kaugemale lepingu parafeerimisest (lepingule kirjutati alla alles 1932. aastal), oli see suure tähtsusega sündmus. Läti valitsus parafeeris lepingu ajal, mil Nõukogude Liidu ja Inglismaa konflikt oli eriti terav, ajal, mil reaktsioonilistes ringkondades küpses järjest rohkem otsus katkestada diplomaatilised suhted Nõukogude Liiduga ning alustada tema vastu uut sõjalist interventsiooni. 23. veebruaril 1927 saatis Inglise välisminister Chamberlain Nõukogude valitsusele noodi, milles süüdistas Nõukogude Liitu «Briti-vastases propagandas». 12. mail 1927 tungiti provokatsiooniliselt kallale Inglise-Nõukogude aktsiaühingule «Arcos». 26. mail võttis Alamkoda vastu otsuse katkestada Nõukogude Liiduga diplomaatilised suhted. 27. mail saatis Chamberlain Nõukogude esindajale noodi, milles teatati kaubanduskokkuleppe annulleerimisest ja diplomaatiliste suhete katkestamisest Nõukogude Liiduga. Samaaegselt püüdis Inglise imperialism luua Nõukogude Liidule vaenulikku ümbruskonda ja Itaalia ning Rumeenia lähenemine teineteisele tõi kaasa ohu, et Itaalia läheneb Rumeenia kaudu ka Poolale. Tugevdati survet ka Baltimaadele. Chamberlaini plaanides oli nendele tähtis koht eraldatud. Just Baltimaad ja Poola pidid andma Nõukogude Liidule esimese löögi ning saama agressiooni laiendamisel strateegiliseks platsdarmiks. Pärast Nõukogude Liidu ja Leedu lepingu sõlmimist ning Poola ja Leedu «lepitamise» asjaid katseid suunas Briti imperialism oma peatahelepanu Poola-Eesti-Läti sõjalisele liidule. Läti väljalangemine sellest liidust võrdus Inglise imperialismi plaanide läbikukkumisega Baltikumis.

Inglise ja Poola diplomaadid hakkasid Lätis ette valmistama samasugust riigipööret, nagu see oli hiljuti toimunud Leedus. Läti reaktsioonilised ringkonnad, kellele nad toetusid, ei püüdnudki maskeerida oma tõelisi eesmärke. «On lapsik rääkida Läti neutraliteedist Inglismaa ja Venemaa kokkupõrke puhul,» kirjutas juhtiv ajaleht

¹¹⁹ ENSV ORKA materjalid.

«Latvis». «Kui Läti ei asu täielikult Inglismaa poolele, siis viimane, blokeerides Venemaad, allutab blokaadile ka Läti. See ei ole talle ju raske: on vaja panna ainult üks ristleja Liibavi, Riia, Vindavi juurde ja asi on lahendatud.» «Moskva on Baltikumi, Poola ja Rumeenia poolt palju kergem kallale tungida kui Hiina suunast. Seetõttu on väga tähtis, et Inglise löök Moskva pihta tuleks läänest. Ja just sel hetkel tahab Ciēlens, et Läti tõkestaks Inglismaale tee.»¹²⁰ Ajaleht kutsus valitsust sekkuma sõjalisel avantüüri kas või iseseisvuse kaotamise hinnaga. «Läti jaoks on nüüd ainult üks tee: kokku leppida Inglismaa ja tema tulevase liitlase, kodanliku Saksamaaga.»¹²¹

Eesti kodanlik valitsus jagas täielikult Läti reaktsioonilise kodanluse seisukohti. Olles tugevalt seotud Briti imperialismi sõjavankri külge, ajas ta järjekindlalt Londonist ja Pariisist dikteeritud poliitikat. Kaugeltki juhuslik ei ole fakt, et läbirääkimised Rahvasteliidu laenu üle Eestile, mida peeti juba 1925. aastast saadik, lõppesid edukalt alles 1927. aasta suvel, pärast Inglise ja Nõukogude Liidu diplomaatiliste suhete katkestamist. Eesti diplomaadid olid Inglise imperialismi plaanidest hästi informeeritud ja said aru, mida neilt oodatakse. Saadik O. Kallas teatas oma valitsusele, et Inglise valitsus on valmis alustama ülemaailmses mastaabis sõda bolševismiga, et ta ei kohku tagasi kallaletungist Nõukogude Liidule ja et sellistes tingimustes tuleb kolmandatel riikidel teha valik poolt või vastu.¹²² Seljamaa rääkis avameelselt, et oleks naljakas, kui me hakkaksime Inglismaale tõestama, et seisame neutraliteedi positsioonidel.¹²³ Eesti valitsus püüdis igati tõestada, et ta on Chamberlaini joone kindel poolehoidja.

Seoses Nõukogude Liidu ja Läti lepingu parafeerimisega alustas Eesti ajakirjandus metsikut Läti-vastast kampaaniat. Seljamaa kirjavahetusest on näha, kui aktiivset tegevust Eesti diplomaatia Lätis arendas. Läti välisminister Ciēlens teatas 10. märtsil Tallinnast saabudes saadik J. Seljamaale, et Läti kirjutab lepingule alla separaatselt, kuna Eesti seda teha ei kavatse.¹²⁴ Ciēlens arvas, et

¹²⁰ «Latvis» nr. 1071, 10. mail 1927.

¹²¹ Sealsamas.

¹²² ENSV ORKA materjalid.

¹²³ Sealsamas.

¹²⁴ Sealsamas.

Baltimaadel ei ole mõtet orienteeruda Läänele, kuna mingit abi sealt loota ei ole, ning kära, mis Läänes on tõstetud seoses Läti kavatsusega sõlmida Nõukogude Liiduga leping, on täiesti arusaadav: selle eesmärgiks on takistada Lätit ajamast iseseisvat poliitikat.¹²⁵ Ciēlens käitus sõltumatult mitte ainult Poola saadiku, vaid ka Inglise esindajaga, mis põhjustas rahulolematust Inglise, Prantsuse ja Poola saatkonnas. Saavutamata edu Läti välisministri juures, püüdis Seljamaa veenda president Zemgalsi lahti ütleva orientatsioonist neutraliteedipoliitikale. Ta meenutas presidendile, et eelkõige oleks vaja ära kuulata Londoni ja Pariisi arvamusi.¹²⁶ Kõne all oli ka kaubanduslepingute sõlmimine Nõukogude Liiduga. Seljamaa püüdis tõestada, kuivõrd ohtlik on Eestil ning Lätil orienteeruda Nõukogude Liidule, ja tegi etteheiteid, et Läti töösturid seda ei taipa. Olukord Lätis muutus iga päevaga komplitseeritumaks. Reaktsioonilised ringkonnad valmistasid ette fašistlikku riigipöört. Eriti tugevasti löid kired lõkkele seoses Ciēlensi avaldusega, et Nõukogude Liidu ja Inglise konflikti puhul säilitab Läti neutraliteedi ning et ta kavatses lähemal ajal sõlmida Nõukogude Liiduga kaubanduslepingu.

Seoses raske majandusliku olukorra, kaubandus- ja tööstusringkondade huvi suurenemisega Nõukogude Liidu vastu, Läti proletariaadi võitluse aktiveerumisega Nõukogude Liiduga sõbralike suhete ja tiheda majandusliku koostöö eest oli sotsiaaldemokraatide valitsus sunnitud alustama Nõukogude valitsusega läbirääkimisi kaubanduslepingu sõlmimisest. Läbirääkimiste tulemusena kirjutati Moskvas 2. juunil 1927 alla Nõukogude Liidu ja Läti kaubanduslepingule, mis jõustus 5. novembril pärast selle ratifitseerimist. Selle lepingu allakirjutamine ja ratifitseerimine oli Nõukogude diplomaatia järjekordne võit.

Vastastikuse kasu ja võrdõiguslikkuse printsiipidel sõlmitud kaubanduslepingul oli Läti majanduselule suur tähtsus. Küllaldane on mainida, et vastavalt lepingule kohustus Nõukogude valitsus ostma viie aasta jooksul 40 miljoni lati (15 miljonit kuldrubla) eest kaupa aastas. Kaubandusleping võimaldas tellimusi nii Läti suur- kui ka väiketööstusele. Leping nägi ette ka maismaa- ja mere-

¹²⁵ ENSV ORKA materjalid.

¹²⁶ Sealsamas.

transiidi suurendamist. «Sotsialdemokrats» kirjutas lepingu tähtsust hinnates: «Läti-Vene leping on Lätile kasulik, kuna selle abil saab elavdada väljasurevat tööstust ja anda tööd ning leiba Läti töölistele. Tänu lepingule hakkavad jälle suitsema Riia vabrikute korstnad, raudteedel algab liiklemine nagu enne sõda...»¹²⁷ Küllaldane on võrrelda Nõukogude-Läti lepingut Inglise võla realiseerimistingimustega Eestis, et aru saada, millist kuritegelikku poliitikat ajas Eesti valitsus, keeldudes sõlmimast kaubanduslepingut Nõukogude Liiduga. Vähe sellest. Eesti tegi kõik, et takistada Nõukogude Liidu ja Läti edasist majanduslikku koostööd. Eesti ajakirjandus pasundas, et Läti on ennast bolševikele maha müünud, et selle tõttu ei saa Eesti enam Lätiga koostööd arendada, et selle sammuga astus Läti kogu läänemaailma vastu jne. Kampaania eesmärgiks oli anda vastulööki Eesti kodanluse nendele ringkondadele, kes pooldasid «Ida orientatsiooni» ja nägid väljapääsu majanduslikest raskustest Nõukogude Liiduga tihedate majanduslike sidemete kehtestamises.

16. augustil 1927. aastal toimus Tallinnas järjekordne saadikute konverents. Selle materjalid näitavad, et Eesti valitsuse välispoliitiline kurss jäi endiseks. Nõupidamisel pöörati erilist tähelepanu Eesti-Läti suhetele. Läti valitsuse poliitika võeti terava kriitika alla. Rõhutati, et Nõukogude Liidu ja Läti leping on vastuolus Eesti ning Läti tolliliidu sõlmimise kavaga. Eriti teravalt kritiseeriti Ciēlensi Baltikumi neutraliseerimise poliitikat. Välisministri abi kohusetäitja Schmidt teatas, et Inglismaa suhtub neutraliteedipoliitikasse eitavalt ja on teadmata, millal see vaatevinkel muutub.¹²⁸ Nõupidamine otsustas katkestada tolliliidu lepingu ning ettevaatlikult, Nõukogude valitsust häirimata, lõpetada ka tollikomisjoni töö.

Eesti valitsus kasutas tolliliitu Lätile surve avaldamiseks ja viimase tõmbamiseks Poola-Eesti blokki. Sellest annavad tunnistust 20. novembril 1927 Tallinnas toimunud Eesti-Läti konverentsi materjalid. Lätit süüdistati tolliliidu tingimuste rikkumises. Faktiliselt taotles Eesti Nõukogude Liidu ja Läti kaubanduslepingu annulleerimist. Vastuseks Läti delegatsiooni ettepanekule sõlmida Nõukogude Liidu ja Eesti kaubandusleping teatas Hellat kate-

¹²⁷ «Sotsialdemokrats» nr. 176, 10. augustil 1927.

¹²⁸ ENSV ORKA materjalid.

gooriliselt, et Eesti peab ajama niisugust poliitikat, et läbi saada ilma Venemaata.¹²⁹ Eesti valitsus keeldus kate- gooriliselt sõlmimast Nõukogude Liiduga nii garantiipakti kui ka kaubanduslepingut ja jätkas Nõukogude-vastast sobingut Poolaga. See tekitas riigi huvidele suurt kahju. 20-ndate aastate lõpuks ulatus kodanliku Eesti riigivõlg 120,5 miljoni Eesti kroonini, sellest oli välisvõlga 119,2 miljonit.¹³⁰ See ületas peaaegu kahekordselt Eesti võlg- nevuse 1921. aastal. Eesti sattus järjest rohkem «suure poliitika» keerisesse ja muutus Lääne imperialismi kuu- lekaks relvaks. Poola-Balti liidu idee ei olnud unustatud. Inglise ja Prantsuse diplomaatia tugevdasid Poola abil survet Baltimaadele. Inglismaa diktaadi tõttu oli Leedu sunnitud alustama läbirääkimisi Poolaga.

1928. aasta alguses külastas Pusta mitu korda Prant- suse välisministrit A. Briand'i ja valitsusjuhti Poincaré'd. 22. veebruaril oli Pustal jutuajamine Briand'iga. Vastuseks ministri komplimentidele Eesti kohta küsis Pusta: «Tähen- dab, te olete rahul oma ristilapsega?» «Täiesti,» vastas minister, «Eestil on nüüd juba tähtis koht Balti riikide hulgas, ta on koguni ülitähtseline ja kasulik liige Euroopa rahvaste peres.»¹³¹ Vaevalt on põhjust kahelda, mille eest Prantsuse juhid Eestit kiitsid.

1928. aastal suurenes kallaletungioht NSV Liidule. Kommunistliku Internatsionaali VI kongressil ütles Leedu, Läti ja Soome kommunistlike parteide nimel esinenud V. Mickievičius-Kapsukas, et seoses suureneva sõjaohuga Baltikumis peab kongress nendele maadele erilist tähele- panu pöörama. Kasvas Briti imperialismi mõju Balti- maadele. Eriti tugev oli see Poolas ja Eestis. Inglise juh- timisel toimus Soomes armee reorganiseerimine, ühtlasi kaaluti laevastiku suurendamise plaane. Läti rajasid Ing- lise imperialistid sõjaväebaasi kallaletungiks Nõukogude Liidule. Eesti sai Inglismaalt relvastust, plaanitseti ka sõjalis-strateegiliste raudteede ehitamist.¹³²

Ka Poola mõju kasvas. Eriti ohtlikud sündmused olid küpsemas seoses teravneva Poola-Leedu konfliktiga. Poola hakkas uuesti oma vägesid Leedu piiri äärde koon-

¹²⁹ ENSV ORKA materjalid.

¹³⁰ A. Pullerits, Estland, Volk, Kultur, Wirtschaft, Tallinn, 1931, lk. 248.

¹³¹ ENSV ORKA materjalid.

¹³² «Klassivõitlus» nr. 98—99, 1928, lk. 17.

dama. «Tulekahju Idas,» teatas Saksa ajakirjandus, «läheneb peatamatult...»¹³³ Piłsudski ähvardas avalikult, et ta alustab sõjakäiku Leedu vastu mitte hiljem kui septembris.¹³⁴ Poola agressiivsed plaanid leidsid toetust nii Lääne imperialistide kui ka II Internatsionaali poolt. Poola-Leedu konfliktil oli Lääne imperialistide silmis nii suur tähtsus, et nad nägid selle lahendamises võimalust karjääri teha. Nii palus endine Briti saadik Berliinis saata end Inglismaa esindajana Baltikumile, kuna see võimaldaks tal jääda suure poliitika sfääri, mis on tulevikus tähtis tema karjäärile.¹³⁵

1928. aastal tugevnes veelgi Poola ja Baltimaade sõjaline koostöö. Juunis toimus Tallinnas Eesti, Läti, Poola ja Rumeenia luureorganite esindajate nõupidamine. Samal kuul külastasid Poolat Eesti ja Läti kindralstaabi esindajad. Helsingisse saabus Poola mereväeohvitser Džugan. Kuu lõpul külastas Varssavit Eesti sõjaväeatašee Lätis Maasing. Oktoobris külastasid Lätit, Eestit ja Soomet 15 Poola kindralstaabi ohvitseri. Samal kuul saabus Riiga ja hiljem Tallinnasse Poola kindralstaabi luureosakonna ülem. 1928. aasta novembris toimusid Varssavis kindral Laidoneri ja marssal Piłsudski läbirääkimised. Kõik see toimus Inglise-Prantsuse diplomaatia kaasabil. Sõjalisi ettevalmistusi Baltikumis juhtisid vahetult Inglise ja Prantsuse kõrgemad ohvitserid. 1928. aasta juulis pidas Riias ja Tallinnas Eesti ning Läti kindralstaabi esindajatega nõu kirjutaja Burt, endine liitlaste sõjalise missiooni juht Baltimaades. Kuid kõik Lääne imperialistide katsed kokku klopsida Nõukogude-vastast rinnet lõppesid krahhiga. Kui Inglismaa katkestas diplomaatilised suhted NSV Liiduga, lootis ta, et teised riigid järgnevad tema eeskujule. Ükski kodanlik riik ei täitnud tema lootusi. Üha vähem ja vähem leidis valitsusi, kes oleksid julgenud Chamberlaini eeskujul avalikku Nõukogude-vastast poliitikat ajada.

Iga aastaga kasvas Nõukogude Liidu võimsus ja rahvusvaheline autoriteet. Nõukogude Liidu õiglane rahupoliitika leidis toetust kapitalistlike maade töörahva hulgas. Üha raskem oli varjata tõde Nõukogudemaa kohta. Sage-nesid tööliste delegatsioonide ja demokraatliku intelligentsi

¹³³ «Klassivõitlus» nr. 98—99, 1928, lk. 19.

¹³⁴ Sealsamas.

¹³⁵ ENSV ORKA materjalid.

esindajate külaskäigud Nõukogude Liitu. Iseenesest mõistetav, et erilist huvi oma suure idanaabri edusammude vastu tundis Eesti proletariaat. Alates 1927. kuni 1933. aastani külastasid Nõukogudemaad pidevalt Eesti tööliste delegatsioonid. Esimesed 10 inimest käisid Nõukogude Liidus 1927. aasta augustis. NSV Liidus viibimise jooksul külastasid Eesti töölisel Moskvat, Leningradi, Harkovit, Donbassi ja Krimmi. Sõidu lõpul võttis delegatsiooni vastu NSV Liidu Kesktäitevkomitee esimees M. I. Kalinin. Deklaratsioonis, mis anti üle Üleliidulisele Ametiühingute Kesknõukogule, kirjutasid delegatsiooni liikmed, et «Nõukogude Liit on tõepoolest tööliste riik, kus töölisel liidus talurahvaga ise juhivad maad...»¹³⁶ Delegatsioon kirjutas, et NSV Liit tahab rahulikult jätkata oma sotsialistlikku ülesehitustööd, et kogu maakera tööliklass, ja koos nendega ka Eesti töörahvas, asub kõigi vahenditega võitlema imperialistlike riikide Nõukogude Liidu vastu suunatud alatute plaanidega.

Seoses Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kümenda aastapäeva pühitsemisega toimus Moskvas NSV Liidu sõprade kongress. Sellest võtsid osa tööliste ja talupoegade delegaadid neljakümne viiest Euroopa, Ameerika, Aasia ja Austraalia riigist. Kongressist osavõtjad tõotasid kaitsta maailma esimest tööliste ja talupoegade riiki, võidelda sõjaohu vastu ja paljastada kodanliku diplomaatia intriige.¹³⁷ Kodumaale tagasi saabunud, paljastasid Eesti delegatsiooni liikmed tööliste koosolekutel ja töölisajakirjanduses kodanliku propaganda laimavaid väljamõeldisi. Nad jutustasid nõukogude rahva suurtest saavutustest sotsialismi ülesehitamisel, õhutades sellega Eesti töörahvast võitlusele kodanluse rahva- ja Nõukogude-vaenulike salasepitsuste vastu.

1927. aasta jaanuaris toimus Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee pleenum, mis võttis vastu otsuse tugevdada võitlust rahu eest. Kommunistlik Partei aktiveeris tööliste ja talupoegade võitlust ettevalmistatava Nõukogude-vastase interventsiooni vastu. 20. märtsil 1927 Tallinnas toimunud miitingul nõudsid töölisel valitsuselt NSV Liidu vastu sihitud sõjaliste ettevalmistuste lõpetamist ja temaga tihedate majanduslike ning poliitiliste

¹³⁶ «Izvestija» nr. 216, 21. septembril 1927.

¹³⁷ «Izvestija», 13. novembril 1927.

sidemete loomist. Eesti tööliklass nõudis valitsuselt NSV Liiduga mittekallaletungipakti ja kaubanduslepingu sõlmimist. Riigis hoogustus streigiliikumine. Rahulolematuse laine haaras talurahva laialdasi hulki.

Majanduse tähtsusetu ja ülimalt ebakindel stabilisatsioon, mis saavutati pärast 1925. aastat orjastavate välismaiste laenude, maa agrariseerimise ja töörahva ekspluaatierimise intensiivistamise abil, osutus lühiajaliseks. Aju-tise stabilisatsiooni aastail jätkus rasketööstuse laostumise protsess. Eriti raskes olukorras oli metallitööstus. Peaaegu täielikult lõpetasid oma eksisteerimise sellised suured tehased nagu Vene-Balti, «Dvigatel» jt. Kodanlik majandusteadlane Renning kirjutas 1930. aastal, et Eesti elab tööstusliku kalmistu atmosfääris. Ennesõjaaegsed suurettevõtted tühjenevad. Ainsaks arenevaks rasketööstusharuks oli põlevkivitööstus. Kergetööstuse toodang oli 20-ndate aastate algusega võrreldes küll suurenenud, kuid ei saavutanud kaugeltki 1913. aasta taset. Suured kergetööstusettevõtted, nagu näiteks tekstiilivabrikud, kasutasid oma tööstuslikust võimsusest vaid 15 protsenti. Monopolide tekkimine kiirendas veelgi tööstuse allutamist välismaisele kapitalile. Tikutööstus oli Rootsi monopolistide käes, tekstiilitööstuses peremehetsesid Inglise ja osaliselt ka Saksa kapitalistid, paberitööstuses domineeris Inglise-Prantsuse kapital, nahatööstus oli allutatud Hollandi, Saksa ja Inglise monopolidele, Kunda tsemenditehas oli taanlaste käes. Välismaise kapitali juurdevool suurenes eriti arenevasse põlevkivitööstusesse. Maa väliskaubandus oli kodanlike majandusteadlaste tunnistuse järgi halvas seisukorras. Juba 1928. aastal muutus väliskaubanduse bilanss jälle passiivseks. Sissevedu ületas väljaveo 4,2 miljoni krooni võrra, 1929. aastal suurenes see 5,5 miljonini.

Väliskaubanduse bilansi aktiivsus 1925.—1927. aastal saavutati põllumajandustoodangu, peamiselt või, peekoni, munade ja lina ekspordi järsu suurendamisega Lääne turgudele. Seoses hindade langusega maailmaturul hakkas põllumajandustoodangu väljavedu järsult vähenema. Peekoni eksport vähenes 50 protsendi võrra, kartuli väljavedu aga 2,9 korda.¹³⁸ Teravilja külvipinna vähenemise ja 1928. aasta ikalduse tõttu oli Eesti sunnitud sisse vedama kolm korda rohkem teravilja kui enne sõda. Põllumajandustoo-

¹³⁸ O. Elango, Eesti kapitalismi..., lk. 76.

dangu suurenemine toimus käputäie kulaklike majapidamiste tugevnemise ja rikastumise ning kehvikute ja keskmike massilise vaesumise arvel. Põllumajanduse ühekülgne suund või, peekoni ja munade eksporttootmisele muutis Eesti Lääne-Euroopa riikide agraarriipsiks. Põllumajanduslik tootmine oli täielikus sõltuvuses maailmaturu ebakindlast konjunktuurist.

Juba 1928. aasta algul hakkasid ilmnema tunnused, mis viitasid riigi finantssüsteemi uuele kriisile. Krediidi piiramisega algas kaubandus- ja tööstusettevõtete laostumine. Seoses maailmaturul teravneva konkurentsiga, läheneva ülemaailmse majanduskriisiga, laosega tööstuses, häiretega finantssüsteemis oli Eesti ainsaks pääseteeks majanduslike suhete loomine Nõukogude Liiduga, agressiivsest Nõukogude-vastasest sõjalis-poliitilisest blokist osavõtmisest loobumine ja üleminek täieliku neutraliteedi positsioonidele.

Nõukogude valitsus tegi omalt poolt kõik, et suhted mõlema maa vahel rajaneksid sõpruse, koostöö ning vastastikuse kasusaamise printsiipidel. 1928. aasta veebruaris tegi Välisasjade Rahvakomissariaadi Kolleegiumi liige Lorents jutuajamisel Eesti saadiku J. Seljamaaga konkreetse ettepaneku kaubanduslepingu sõlmimiseks. Mitu korda tõstis selle küsimuse üles Nõukogude kaubandus-esindaja Ševtsov. Seljamaa Moskvast ja Laretei Lätist soovitasid valitsusel omakorda astuda kaubanduslikesse läbirääkimistesse Nõukogude Liiduga, kinnitades, et tänu kaubanduslepingule Nõukogude Liiduga on Läti majanduses märgata elavnemist.¹³⁹ Seljamaa hoiatas valitsust, et lätlased sõlmivad uusi tehinguid, suurendavad transiiti jne.

Eestil oli alust rahutuseks. 1927. aasta jooksul katkes täielikult tekstiil- ja nahatoodete eksport Nõukogude Liitu, paberi eksport vähenes 18 protsenti, ekspordi üldsumma aga 1927. aasta jooksul peaaegu kaks korda. Eesti-Vene kaubanduspalati 1926.—1927. aasta aruandes tehti õige järeldus: kaubandusleping on hädavajalik. Kaubandus- ja tööstusringkondade esindajad pöördusid uuesti valitsuse poole palvega sõlmida kaubandusleping. Välisministri ettepanekul võttis valitsus viimaks 15. märtsil 1928 vastu otsuse moodustada komisjon, et uurida kaubandus- ja majandussidemeid Nõukogude Liiduga. Eesti valitsus hak-

¹³⁹ ENSV ORKA materjalid.

kas alles nüüd huvi tundma selle vastu, kuidas on kujunenud NSV Liidu kaubandussuhted teiste kapitalistlike maa-dega. Lõpuks moodustati komisjon kaubanduslepingu projekti väljatöötamiseks. Kõike seda tehti aeglaselt ja erilise huvita.¹⁴⁰

9. mail 1928 võttis rahvakomissar Tšitšerin vastu saadik J. Seljamaa. Nagu viimane teatas, kulges jutuajamine sõbralikus õhkkonnas. Tšitšerin väljendas Nõukogude valitsuse valmisolekut kirjutada Eestiga alla garantiipaktile ja kaubanduslepingule. Ühtlasi tõstis rahvakomissar uuesti üles küsimuse Narva hüdroelektrijaama rajamisest.¹⁴¹ Seda küsimust puudutas 19. mail jutuajamises Seljamaaga ka Välisasjade Rahvakomissariaadi Kolleegiumi liige Stomonjakov.¹⁴² 21. mail 1928 võttis Seljamaa vastu M. I. Kalinin. Teatades Eesti valitsusele oma jutuajamisest Nõukogude valitsuse liikmetega kirjutas Seljamaa, et talle osutatud vastuvõtt oli täiesti sõbralik ja ta ei kahtle, et temaga vestelnud isikud taotlevad suhete normaliseerimist Eestiga.¹⁴³ Aeglaselt, kuid visalt, vaatamata Lääne ja Baltimaade reaktsiooniliste ringkondade vastupanule, normaliseeris Nõukogude Liit rahuliku kooseksisteerimise printsiipide alusel suhteid oma naabritega. Jõupingutused kandsid soovitud vilja. 7. mail 1929 kirjutati lõpuks alla kaubanduslepingule Eestiga. Nurjusid Lääne imperialismi püüded luua Nõukogude-vastane sõjalis-poliitiline blokk ja muuta Baltimaad Nõukogude Liidu vastase agressiooni eelpostiks. Nõukogude diplomaatia võitlus Baltimaade neutraliseerimise eest oli saavutanud suure võidu.

* * *

Nõukogude Liidu ja Baltimaade suhetel on tähtis koht Oktoobrirevolutsiooni-järgsete rahvusvaheliste suhete ajaloos. «Iseseisvate» kodanlike riikide tekkimine Baltikumis toimus erakordselt keerulises rahvusvahelises olukorras, ajal, mil oli käimas «kahe maailma» suur klassiheitus. Balti riigid, kellel oli tähtis strategiline ja soodne geograafiline asend «kahe maailma» piiril, tõmmati kapitalist-

¹⁴⁰ H. P a u t s, Kodanliku Eesti väliskaubandus imperialismi süsteemis, lk. 326.

¹⁴¹ ENSV ORKA materjalid.

¹⁴² Sealsamas.

¹⁴³ Sealsamas.

like suurriikide poliitika keerisesse, neid kasutati Nõukogude-vastase võitluse relvana. Baltimaade kodanlus astus teadlikult Nõukogude-vastasesse sobingusse imperialistlike riikidega.

Nõukogude Liidu välispoliitika rajanes V. I. Lenini väljatöötatud õpetusel kahe vastandliku sotsiaalse süsteemi rahulikust kooseksisteerimisest. Võideldes rahuliku kooseksisteerimise eest, pidas Nõukogude valitsus visa võitlust rahvusvahelise imperialismi poliitiliste, majanduslike ja ideoloogiliste sobingute vastu, rahu, väikerahvaste rahvusliku ja riikliku suveräänsuse eest, teiste riikide siseasjadesse mittevahelesegamise eest. Just selline oli Nõukogude Liidu poliitika nii Eesti kui ka teiste Balti riikide suhtes. Nõukogude Venemaa tõestas tegudega, et ta on ainus riik, kes tunnustab praktikas rahvaste enesemääramisõigust kuni iseseisva riigi rajamiseni. Seda näitavad veenvalt rahuläbirääkimised Eestiga ja Tartu rahu sõlmimine. Rahvusvaheliste suhete arengus oli see uus võrdõiguslik leping suur- ja väikeriigi vahel. V. I. Lenin kinnitas korduvalt, Nõukogude valitsuse poliitika aga näitas tegelikkuses, et just endise tsaariimpeeriumi ääremaadel tekkinud väikeriikidesse suhtus nõukogude võim eriti tähelepanelikult, lähtudes võrdõiguslikkuse ja riikliku suveräänsuse austamise printsiibist ning minnes välja isegi majanduslikele ja territoriaalsetele järeleandmistele.

Pärast Tartu rahu sõlmimist sai Nõukogude välispoliitika eesmärgiks taotleda Eestiga ja teiste Balti riikidega sõbralikke ning vastastikku kasulikke ärisuhteid. Nõukogude valitsus soovis, et need riigid ajaksid range neutraalse poliitikat ega võtaks osa rahvusvahelise imperialismi sõjalis-poliitilistest kombinatsioonidest, mille eesmärgiks oli nõukogude võimu kukutamine ja kapitalismi restaureerimine Nõukogude Liidus. Selles kahevõitluses saavutas Nõukogude diplomaatia märkimisväärse võidu. Rahvusvahelisel imperialismil ei õnnestunud Baltikumis Nõukogude-vastast rinnet kokku klopsida. Ühisrinne lagunes ja Baltimaade kodanlus oli vastu oma tahtmist sunnitud leppima rahuliku kooseksisteerimisega ning kirjutama 1932. aastal Nõukogude Liiduga alla mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingule.

Seega iseloomustavad Nõukogudemaa ja Eesti suhteid kahekümnendatel aastatel ühest küljest Nõukogude valitsuse püüd rahuliku kooseksisteerimise, võrdõigusliku ja

vastastikku kasuliku koostöö poole ning teisest küljest Eesti kodanluse valitseva ladviku püüd keelduda rahulikkust kooseksisteerimisest ja koostööst, öelda lahti neutraaliteedipoliitikast ja lülituda rahvusvahelise imperialismi meelega Nõukogude-vastasesse võitlusse. Sellel poliitikal olid Eesti kodanlusele saatuslikud tagajärjed. Võtmata millestki õppust kahekümnendatel aastatel, lülitus ta kolmekümnendatel aastatel hitlerliku agressiooni ettevalmistamise kampaaniasse.

Kuid Baltimaade rahvad kukutasid vihatud kodanluse diktatuuri ja otsustasid üksmeelselt astuda Nõukogude Liidu võrdõiguslike rahvaste perre. Asunud sotsialismi teele, saavutasid Baltimaade rahvad, sealhulgas eesti rahvas, oma vabaduse ja iseseisvuse ning tõelise riikluse. Nõukogude Liidu rahvaste üksmeelses ja võrdõiguslikus peres teevad nad järjest uusi edusamme nii majanduslikus kui kultuurielus ning sammuvad kindlalt kommunismi ehitamise teed. Seepärast näivad rumalate ja naljakatena nende kapitalismi ideoloogide ponnistused, kes püüavad Nõukogudemaa ja Balti riikide suhete võltsimise teel maailma avalikku arvamust šantažeerida ja seda võidukat edasiliikumist peatada.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
I peatükk. Nõukogude diplomaatia võitlus Baltimaade neutraliseerimise eest Entente'i esimese ja teise pealetungi ajal. Tartu rahu sõlmimine	23
1. Kodanlik Eesti kui Lääne imperialismi relv Nõukogudevastases võitluses	23
2. Nõukogude valitsuse rahuettepanekud. Rahuläbirääkimiste esimene etapp	34
3. Võitlus Tartu rahukonverentsi kokkukutsumise eest	50
4. Tartu rahuläbirääkimiste esimene etapp	54
5. Balti riikide Helsingi konverents. Blokaadi lõpp	68
6. Rahulepingu sõlmimine. Tartu rahu tähtsus	76
II peatükk. Nõukogude diplomaatia võitlus rahumeelsete suhete tugevdamise eest Eestiga pärast Tartu rahu sõlmimist	88
1. Lääne imperialismi plaanide läbikukkumine: Eestit ei õnnestu tõmmata uude Nõukogude-vastasessse interventsiooni	97
2. Nõukogude diplomaatia võitlus Baltimaade neutraliseerimise eest	105
3. Moskva desarmeerimiskonverents	124
4. Nõukogude diplomaatia võitlus Eesti kodanluse Nõukogude-vastaste septsuste vastu opteerimiskampaania ajal	134
III peatükk. Nõukogude Venemaa ja kodanliku Eesti majandussuhted pärast Tartu rahu	147
IV peatükk. Nõukogude Liidu ja Eesti suhted aastail 1923—1924	162
V peatükk. Nõukogude Liidu ja Eesti suhted aastail 1925—1928	184
1. Eesti välispoliitika Nõukogude-vastase suuna teravnemine pärast 1924. aasta relvastatud detsembriülestoosu	184
2. Rahvusvahelise imperialismi septsused Baltikumi muutmisel Nõukogude-vastase sõjalise kallaletungi platsdarmiks	201
3. Nõukogude-vastase ühisrinde loomise plaanide läbikukkumine	213

Кооп Арнольд Викторович
ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
МЕЖДУ СССР И БУРЖУАЗНОЙ ЭСТОНИЕЙ
В 1920—1928 ГГ.

На эстонском языке
Обложка Э. Тали
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja E. Kasesalu
Kunstiline toimetaja L. Krusmaa
Tehniline toimetaja E. Lumet
Korrektor S. Ridala

Ladumisele antud 25. I 1966. Trükkimisele antud
5. V 1966. Paber 54 × 84, 1/16. Trükipoognaid 14,5.
Tingtrükipoognaid 12,2. Arvestuspoognaid 14,06. Trü-
kiarv 2500. MB-04134. Tellimise nr. 657. Hans Hei-
demanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II
Trükipaber nr. 1 — Ligatne Paberivabrik, Läti NSV.

Hind 50 kop.

1—6—4

Handwritten scribbles in blue ink, including a circular stamp and illegible cursive marks.

50 kop.

A

27688

1A0361

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00416978 7